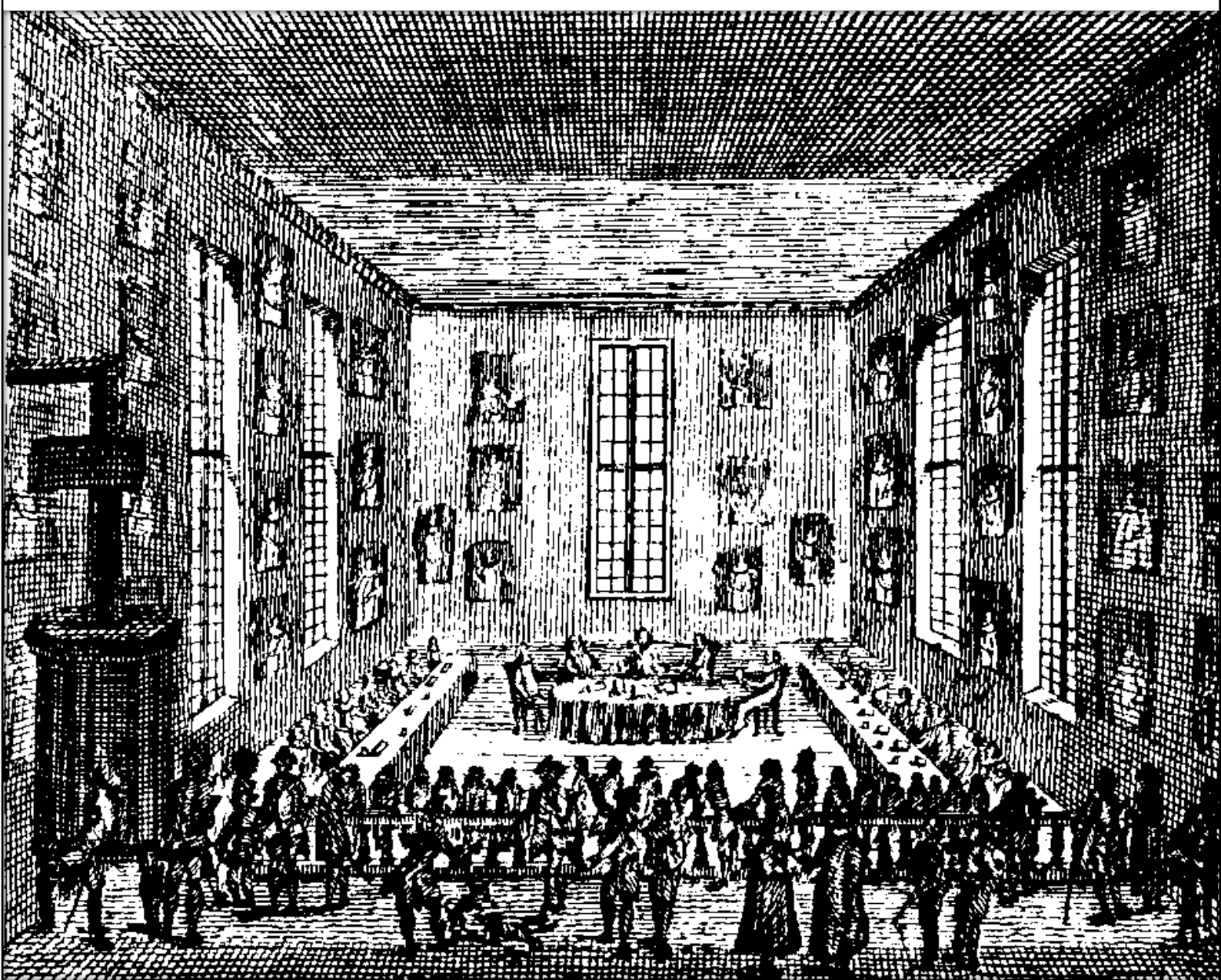

Andres Wulff Vissing Christensen

Enevældens gejstlige embedsmænd

Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750

Ph.d.-afhandling indleveret til Graduate School, Faculty of Arts, Aarhus Universitet, september 2021.

Titel: Enevældens gejstlige embedsmænd. Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750.

Title: The Clergy of Danish Absolutism. Actors, Arenas, and Agendas in the Diocese of Zealand, ca. 1700-1750.

Forfatter: Andres Wulff Vissing Christensen.

Vejleder: Charlotte Appel, lektor, dr. phil. v/ Afdeling for historie og klassiske studier, Institut for Kultur og Samfund, AU.

Bi-vejleder: Nina Javette Koefoed, lektor, ph.d. v/ Afdeling for historie og klassiske studier, Institut for Kultur og Samfund, AU.

Omfang (eksklusive appendikser og bibliografi): 529.961 tegn (220,8 normalsider).

Forside-illustration: ”Prospect af Lande- eller Provste Modet ud i Roeskilde” af Jonas Haas (1720-1775) fra Rothe, 1754. Opstilling: Det kgl. Bibliotek: Billedsamlingen. Historisk Kronologisk Samling, Danmark, 1730-1766, 4°.

Publiceret af Aarhus Universitet på Open Books 2026

Publicationsdato: 7. oktober 2026

Dato for Ph.D. forsvar: 17. december 2021

ISBN: 978-87-7507-603-1

DOI: <https://doi.org/10.7146/7z0qft61>

© 2026 Andres Wulff Vissing Christensen

Dette er en Open Access publikation udgivet under licensen Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). Denne licens tillader genbrugere at distribuere, remix'e, ændre og bygge videre på materialet i ethvert medie eller format kun til ikke-kommercielle formål, og kun så længe materialets ophaver krediteres.

Anbefalet citationsformat: Christensen, A. W. V. (n.d.). Enevældens gejstlige embedsmænd. Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750. Aarhus Universitet. <https://doi.org/10.7146/7z0qft61>

Andres Wulff Vissing Christensen

Enevældens gejstlige embedsmænd

Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750

Ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet, september 2021.

Indholdsfortegnelse

Tak!	6
Del I: Indledning og kontekst	8
1. Introduktion	9
1.1 Problemformulering og forskningsfelt	11
2. Hittidig forskning i den danske gejstlighed	16
2.1 Ældre forskning	16
2.1.1 Ældre kirkehistorie	16
2.1.2 Ældre politisk historie	18
2.1.3 Ældre kulturhistorie	18
2.2 Nyere politisk historie og religionens betydning	19
2.2.1 Statsperspektiv og socialdisciplinering	19
2.2.2 Politisk kultur og interaktion	22
2.2.3 Bureaukrati og retskultur	23
2.3 Konfessionsforskning og nyere kirkehistorie	24
2.3.1 Enevældens konfessionelle grundlag og konfessionskultur	25
2.3.2 Nyere kirkehistorie	27
2.4 Idéhistorie, ny kulturhistorie og gejstligheden som aktører	28
2.5 Afrunding og denne afhandlings bidrag	31
3. Teori, metode og forskningsspørgsmål	33
3.1 Et transindividualistisk perspektiv på gejstlig myndighed	33
3.2 Gejstlige og modmagt: aktører og netværk	34
3.3 Aktørernes repertoire og ytringer som handlinger	35
3.4 Arenaer og bureaukrati	37
3.5 Forskningsspørgsmål	38
4. Afhandlingens empiri, cases og opbygning	41
4.1 Valg og fravalg i afhandlingen	41
4.2 Afhandlingens empiriske grundlag	42
4.3 Afhandlingens cases og opbygning	44
5. Kirke og gejstlighed under enevælden	47
5.1 Enevældens konfessionelle grundlag og arven fra reformationen	47
5.1.1 Gejstligheden som lære- og embedsstand	49
5.2 Stiftets gejstlige hierarki og organisation	51
5.3 Afrunding	59
Del II: Bisperne	60
6. Christen Worm og hans bispelovgivning 1711-1737	61
6.1 Christen Worms baggrund og karriere	61
6.2 Et overblik over Christen Worms monita	62
6.2.1 Christen Worms monita om det gejstlige bureaukrati og embedsapparat	64
6.2.2 Christen Worms monita om religiøse praksisser og ritualer	68
6.3 Afrunding	76

7. Landemoderetssagerne under Christen Worm 1711-1737	78
7.1 En oversigt over landemodesagerne under Christen Worm	78
7.2 Landemodesagerne som repertoire i gejstligheden	81
7.3 Landemodesagerne procesformer.....	87
7.4 Regler omkring procesførelsen.	89
7.5 Christen Worms administration af gejstlighedens standsintegritet.....	92
7.5.1 Gejstlig og verdslig øvrigheds konflikter om kirketugt	92
7.5.2 Bureautiets betydning for standens integritet	96
7.5.3 De pietistiske brydninger i retssagerne	99
7.6 Afrunding.....	107
8. Landemoderne under Peder Hersleb 1738-1757	109
8.1 Peder Herslebs baggrund og karriere.....	109
8.2 Generalkirkeinspektionskollegiets påvirkning på landemodet som arena.....	110
8.3 Et overblik over Peder Herslebs monita	113
8.3.1 Peder Herslebs monita om bureaukrati.....	114
8.3.2 Peder Herslebs monita om kundskabspraksisserne	120
8.4 Afrunding.....	127
9. Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745	128
9.1 Visitatsens arenaer og Peder Herslebs myndighedsudøvelse	128
9.2 Peder Herslebs bedømmelse af forholdene i stiftet.....	137
9.2.1 Provsterne	140
9.2.2 Sognepræsterne	142
9.2.3 Degnene og skoleholderne	145
9.2.4 Befolkningens kundskaber.....	146
9.3 Afrunding.....	149
DEL III: Provsterne, præsterne og den lavere gejstlighed	151
10. Provstens perspektiver. Jacob Muus' provstegerning i Ølstykke herred, 1728-1768	
.....	152
10.1 Ølstykke herreds provsteret 1728-1761.....	152
10.2 Muus' konflikt med en degneenke, 1761-1762.....	158
10.3 Afrunding.....	163
11. Forhandlinger om hierarki. Johan Barscher mod Oluf Lauritzen i Slagelse, Sankt	
Mikkels sogn, 1707	165
11.1 Anslaget: stridspunktet og parternes argumenter.....	165
11.1.1 Kongebrevene.....	167
11.1.2 Sædvaner i de lokale begravelsespraksisser	170
11.1.3 Fortolkning af politilovgivning	172
11.2 Konfliktens forløb i det gejstlige retssystem.....	175
11.3 Afrunding.....	183
12. Skriftemål og kirketugt. Sognepræsten Hans Mahler, Olsker-Allinge, 1723-1759..	185
12.1 Konflikten med degnen	185
12.2 Konflikterne mellem Mahler og provsten om kirketugt.....	189

12.4 Afrunding.....	194
13. En sognepræsts beskrivelser af sit pastorat. Peder Lorents Hersleb, Brønshøj-	
Rødovre 1744-1768.....	196
13.1 De to tekster.....	196
13.2 Menighedernes kultur og deres indflydelse på hans myndighed.....	197
13.3 Peder Lorents Herslebs særlige fokusområder som sognepræst	205
13.4 Sognepræsten og resten af gejstligheden	209
13.5 Afrunding.....	211
Del IV: Afslutning.....	213
14. Konklusioner.....	214
Resumé (dansk)	225
Summary (English).....	230
Litteratur	235
Utrykt materiale	235
Det Kongelige Bibliotek i København (KB).....	235
Rigsarkivet i København (RA).....	235
Trykt materiale (kilder og forskningslitteratur)	236
Web-ressourcer.....	248
Appendiks 1: Landemodesager under Christen Worm, 1711-1737.....	250
Appendiks 2: Christen Worms monita, 1711-1737	263
Appendiks 3: Landemodesager under Peder Hersleb, 1738-1757	273
Appendiks 4: Peder Herslebs monita, 1738-1757	277

Tak!

Denne afhandling er produktet af mit arbejde som ph.d.-stipendiat ved Aarhus Universitet i perioden oktober 2017- september 2021. Det har været knap 4 begivenhedsrige år, hvor 1700-tallets gejstlige har været nære følgesvende i det daglige, både i bølgedal og på bakketop. Det føles meget privilegeret at få lov til at beskæftige sig så indgående med fortidens mennesker, og det er med en stor kærlig tanke til dem, at afhandlingen nu sendes af sted. Det samme gør sig gældende for de mennesker, som har hjulpet og bistået mig undervejs. Med fare for at glemme nogen, vil jeg sige tak til de følgende.

Tine Ravnsted-Larsen Reeh, lektor på Teologi, KU, var den første, jeg tog kontakt til, da jeg havde fået stipendiet. Tak for gode snakke om pietisme og oplysning og invitationen til den internationale 1700-tals konference i Edinburgh i 2019. Jeg nød turen meget i det gode rejsefællesskab. Under mit miljøskifteophold ved Historie på Lunds Universitet mødte jeg ligeledes flere venlige og interesserede mennesker, som gjorde arbejdet sjovere. Først og fremmest professor Hanne Sanders, som var min kontaktperson, og som jeg siden har været i regelmæssig kontakt med. Også tak til professor Harald Gustafsson for gode spørgsmål til tirsdagsseminaret og efterfølgende snak. Under mit ophold i Lund fik jeg lejlighed til at snakke videre om dansk og svensk pietisme med Johannes Ljungberg, nu post.doc. ved Teologi, KU. Derudover skal Juliane Engelhardt, lektor på Saxo-instituttet, KU, og Urban Claesson, professor i kirkehistorie ved Uppsala Universitet, også nævnes, da de ligeledes har udvist interesse for mit projekt og gavmildt delt ud af deres egen erfaring og viden.

Kollegaerne på ph.d.-gangen på Aarhus Universitet har ligeledes altid været garanter for godt samvær, og jeg vil i den forbindelse særligt takke Maria Nørby Pedersen for gode og lange snakke om alt relateret til tidligere forskertilværelse: ambitioner, drømme, selve forskningen og ikke mindst tilværelsen som småbørnsforælder. Min medvejleder Nina Javette Koefoed, lektor ved historie, AU, har i hele projektets løbetid bistået med velmenende råd og vejledning, opmuntringer og har undervejs nærlæst store dele af min afhandling – en indsats som langt overstiger det, man kan forvente af en medvejleder.

Det samme gør sig gældende for min hovedvejleder, Charlotte Appel, lektor ved historie, AU, hvem jeg skylder den allerstørste tak. Lige fra vores allerførste snak om perspektiverne i et muligt projekt om 1700-tallets gejstlighed, som vi havde i Det kongelige bibliotek i Københavns kantine, inden jeg sendte min ansøgning, til de sidste måneders hektiske færdiggørelse af afhandlingen, har hun ydet lige præcis den kombination af opmuntring og krav om vedholdenhed fra min side, man kun kan drømme om. Derudover har vores vejledningsmøder også været rum for mere personlige emner, hvilket jeg også sætter den største pris på.

I afhandlingsslutfasen har jeg ligeledes været heldig at være omgivet af fantastiske mennesker, som har stillet deres tid og energi til rådighed for projektet. Mine forældre, Jette og Niels, har gentagne gange læst uddrag og kommenteret. Det danske og engelske resumé er blevet kommenteret af min gamle studiekammerat Marie Winther Sall og min tidligere ph.d.-kollega Anette Ekström Larner, nu post. doc. ved historie, AAU. Min hustru, Lise, og hendes kollega Mathilde Bøgelund Møller forskønnede kraftigt mit første ubehjælpelige udkast til en forside.

Denne afhandling er dedikeret til min familie: Lise, Hannah og Anker. De har i alle årene, mere eller mindre frivilligt, accepteret, at arbejdet med projektet lagde beslag på en betydelig del af min tid og min energi. Jeg har stået for arbejdet bag denne ph.d.-afhandling, men det har på ingen måde været et soloprojekt.

Roskilde, september 2021.

Del I: Indledning og kontekst

1. Introduktion

Ved landemodet i Sjællands stifts til Sankt Hans i 1717 var alle stiftets øverste gejstlige samlet i konventhuset ved Roskilde domkirke. Ganske som de plejede ved hver af årets to halvårige landemoder efter en forudgående gudstjeneste.¹ Ved disse lejligheder sad stiftsøvrigheden, bestående af stiftamtmanden, biskoppen og stiftsprovsten, sammen med provsterne fra hver af herredsprovstierne i stiftet og gennemgik aktuelle gejstlige anliggender. Den nyeste lovgivning skulle formidles ud til befolkningen i stiftet, bispen udstak nærmere retningslinjer, og retsprocesser om kirkelige og gejstlige forhold skulle afgøres. Provsterne skrev referat af alle disse hændelser i deres synodalakter, som de efterfølgende skulle dele med de øvrige gejstlige i deres herredsprovstier, først of fremmest sognepræsterne. Landemodet var dermed et vigtigt knudepunkt i stifternes gejstlige organisation og havde en vigtig funktion i enevældens bestræbelser for uniformitet.

Landemoderne var en særlig lejlighed for biskoppen Christen Worm (embedsperiode 1711-1737) til at træde i karakter, da det i vid udstrækning var ham, der styrede gangen på landemodet. Det gjorde han både gennem sine påbud, kaldet *monita*, hvor han udstak retningslinjer for, hvordan forhold i kirken og gejstligheden skulle forstås og praktiseres. Derudover fungerede han som dommer – sammen med stiftamtmanden – i en række sager, *causae*, som omhandlede gejstliges økonomiske forhold og deres embedsvaretagelse, og hvor det gjaldt om at afgøre, hvad der var gældende ret. Her var således mulighed for at markere, hvad der var hhv. acceptabel og uacceptabel opførsel fra både provster, præster og lavere gejstlige.²

¹ I Sjællands stift var der to årlige landemoder, eller ”provstemoder”, som blev afholdt fast onsdagen efter første søndag efter Trinitatis (omkring Sankt Hans) og på Dionysius dag, 9. oktober, jf. *Danske Lov* 1-3-9. I synodalakterne omtales de som henholdsvis ”Sankt Hans landemode” og ”Dionysii landemode”. Denne terminologi benyttes herefter i nærværende afhandling.

² Matzen & Timm, 1889: 28.

På Sankt Hans-landemodet i 1717 blev der blandt flere sager ført én, som netop gav Christen Worm mulighed for at sætte sådan et eksempel. I Alsted herredsprovsti på Midsjælland var to sognepræster røget i retslig konflikt med hinanden. Sognepræsten Peder Ladorph fra pastoratet Gyrstinge-Flinterup anklagede sin kollega Jochum Wolfburg fra Alsted for at have begået ”en deel forseelser i [sit] Præstelige Embede”.³ Den konkrete anklage mod Wolfburg drejede sig dermed om selve udøvelsen af hans myndighed som sognepræst. Eksemplerne på Wolfburgs misligholdelse var mange. Han var bl.a. anklaget for at have stået på sin prædikenstol ”efter Prædiken og strax førend hand aflæste Velsignelsen” og bandlyst en unavngiven tyv, som angiveligt havde stjålet hø fra ham.⁴ For anklageren Peder Ladorph var det vigtigt at få understreget, at bandlysningen blev gjort i forbindelse med prædiken. Det var i hans øjne en skærpende omstændighed, at den anklagede Jochum Wolfburg havde knyttet bandlysning sammen med prædikenen, som var en af de væsentligste forkyndende værktøjer for sognepræsterne. Der var altså tale om en intern konflikt i gejstligheden, hvor dens medlemmers forestillinger og normer for embedsudøvelsen blev diskuteret og forhandlet.

Efter at have lyttet på Peder Ladorphs andre anklager, var Christen Worm klar til at afsige sin dom. Den gav Ladorph medhold i hans anklager. Christen Worm anførte bl.a., at bandlysningen var en ”grovelig og formastelig” embedsforseelse. Det begrundede han med en henvisning til *Danske Lov* 2-9-23, som bød at ingen præst måtte udelukke og bandsætte et unavngivet sognebarn. Ved at bandlyse et unavngivet sognebarn kunne ingen i menigheden vide sig sikker på, om de modtog nadver sammen med en bandlyst, hvilket ødelagde handlingen og derved bragte deres frelse og syndserkendelse i fare. Jochum Wolfburg skulle lide den strengeste straf for sit misbrug ved at få frataget sit embede og kald, og dermed hele sit livsgrundlag: ”Hr. Jochum Wolfburg bør sig selv til velfortiente straf, andre til Afskye og Eksempel for hans store forargelige og Uforsvarlige forseelse have sit Kald og Præstelige Embede forbrudt” med henvisning til *Danske Lov* 2-17-8, som udgjorde hjemlen til at fradømme gejstlige deres embede.⁵ Hermed havde Christen Worm ageret som stiftets øverste gejstlige ved at sørge for, at lovgrundlaget i *Danske Lov* blev effektueret.

³ NKS 1175: 920. Håndskriftet findes på Det kongelige Bibliotek. Nærmere om dette og andre synodalakter (med monita og sager) i kapitel 4.

⁴ NKS 1175: 921.

⁵ NKS 1175: 926.

1.1 Problemformulering og forskningsfelt

Sagen mod Jochum Wolfburg giver et første indblik i emnefeltet for nærværende afhandling, nemlig Sjællands stifts gejstlighed som embeds- og samfundsstand enevældens Danmark i 1700-tallets første halvdel. Sagen kan derfor danne en passende optakt til afhandlingens overordnede problemstilling:

Hvordan varetog og forstod danske gejstlige på forskellige niveauer – fra biskop og provst til sognepræst og degn – deres gejstlige embeder, og hvordan forhandlede de om deres myndighed i praksis ca. 1700-1750? Spørgsmålet vil blive undersøgt med udgangspunkt i Sjællands stift og med særlig vægt på de halvårslige landemoder.

Min motivation for denne problemstilling er, at der forekom en betydelig intern forhandling i gejstligheden, som man må se på for at forstå, hvordan det var at tilhøre den gejstlige embedsstand under enevælden. Denne forhandling fandt sted gennem udveksling af synspunkter og afklaring af stridsspørgsmål inden for det gejstlige system. Det gjaldt både, når der var mistanke om grove brud på embedet, som i sagen mod Jochum Wolfburg, og når der opstod uenighed eller usikkerhed omkring stort og småt i den daglige praksis. Nærværende afhandling bidrager derfor med at undersøge gejstligheden som fælles organisation, bundet sammen som stand, som samlet organisation og med eget retssystem. Sammen skulle de forvalte en række opgaver, der indebar gensidigt tilsyn, og som ofte medførte betydelige konflikter.

Relevansen i at undersøge, hvordan gejstlige forhandlede med hinanden om denne praksis kommer først og fremmest af, at gejstligheden i en luthersk stat som den dansk-norske enevælde indtog en helt central funktion som dem, der havde ansvar for at føre statens religiøse legitimering i forfatningsgrundlaget i *Kongeloven* af 1665 ud i livet. Legitimationsgrundlaget handlede om kongens pligt til at styre kongeriget ud fra den ”reene og uforfalskede Christelige Troe” efter de retningslinjer, som var nedskrevet i Den augsburgske konfession af 1530.⁶ Som kongens embedsmænd, i datidens terminologi *kongens tjenere*, havde gejstligheden dermed en særlig opgave med pligt til at realisere enevældens

⁶ <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/kongeloven-1665/> [besøgt den 16. april 2020]. Dette gjorde sig også gældende op i 1700-tallet; Koefoed, 2018: 213.

kirkelige og religiøse dagsordener.⁷ I praksis kom det særligt til udtryk i formidlingen af den lutherske trestandslære, en samfundsideologi med en funktionel inddeling af alle statens indbyggere i tre stænder, henholdsvis den politiske stand (staten), lærestanden (kirken) og husstanden. Samtlige indbyggere i samfundet indgik i alle tre stænder på forskellig vis alt efter, om de var bydende eller lydende ift. hinanden. Det betød bl.a. at kongen stod som bydende i den politiske stand, hvor resten af befolkningen, inklusive de gejstlige, skulle være lydende undersåtter. Omvendt stod de gejstlige som de bydende og undervisende, når man så på lærestanden, mens alle andre – også kongen og landets adelige – skulle være de lyttende og lydende. Som den bydende part i lærestandsforhold, havde gejstligheden myndigheden til at anvise den lydende part, hvordan denne skulle sørge for sin tro.⁸ Deres primære opgaver bestod i at forkynde den rette tro og sørge for befolkningens religiøse og moralske vel gennem varetagelse af kirkelige ritualer og praksisser som bl.a. prædiken, skriftemål, nadver og undervisning samt administrationen af fattigvæsenet.⁹ Jeg vil se på selve det gejstlige system og alle dets niveauer, og derfor har jeg valgt et enkelt stift, så jeg kan se på interaktionen mellem niveauer, konkret: Sjællands stift.

Gejstligheden virkede som del af en større enevældig øvrighed, som også talte en verdslig gren.¹⁰ De to grene havde forskellige opgaver langt hen ad vejen, men begge grene forventedes også at arbejde sammen. Det gejstlige bureaukrati har i langt mere sjælden grad været genstand for forskningsinteresse end det verdslige, og derfor bidrager denne undersøgelse også til det samlede billede af, hvad enevælden var for et politisk system. Dette bliver særligt klart, når man tænker på, at kirken var statens største organisation ved siden af hæren og flåden.¹¹ Der er derfor flere vægtige grunde til, at en undersøgelse af kirkeorganisationen i Sjællands stift er relevant. Som jeg vil redegøre nærmere for i kapitel 2 har gejstlige fået en del opmærksomhed i

⁷ Appel & Fink-Jensen, 2009: 8. Gejstligheden havde også verdslige opgaver, f.eks. opgaver såsom at føre mandtal og regnskaber til skatteopkrævning, som de fik som følge af, at de var de embedsmænd, der var tættest på befolkningen. Disse opgaver vil jeg i dog ikke behandle nærmere.

⁸ Koefoed, 2019: 2.

⁹ Ingesman, 2015: 14

¹⁰ Bl.a. stiftsamtmænd, amtmænd, godsejere, borgmestre i købstænderne, dommere, militærfolk, toldere og mange flere <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/lokaladministrationen-1660-1849/> (besøgt 4. august 2021).

¹¹ Tamm, 2017: 167.

tidligere forskning, men hidtil har man ikke set på gejstligheden samlet, og på hvordan de enkelte gejstlige rent faktisk gebærdede sig inden for systemet og i forhold til hinanden.

Et studie i gejstlig praksis giver derfor mulighed for at undersøge, hvad gejstlige konkret gjorde for at leve op til deres opgaver, og hvordan de forstod sig selv som del af et større embedsværk. Gejstlig myndighedsudøvelse blev formet af en række forskellige forhold som træder tydeligst frem ved en praksisorienteret undersøgelse, og som jeg finder relevant for at forstå, hvilke vilkår de virkede under.

For det første forekom der betydelige variationer mellem de enkelte gejstlige embeder. Det var bl.a. på grund af bureaukratiet i stiftets gejstlighed, som gav de enkelte typer gejstlige forskellige opgaver inden for det overordnede kirkelige arbejde. Biskopperne og provsterne, som var pålagt at føre tilsyn med henholdsvis deres stifter og herredsprovstier og havde øverste ansvar inden for de pågældende administrative enheder, anskuede forhold og konflikter på deres måder. Sognepræsterne, som levede og virkede midt i blandt de sognefolk, de skulle prædike og forvalte sakramenter for og også havde underordnede som kapellaner, degne, klokkere og skoleholdere at styre, havde andre perspektiver. For det andet skulle de gejstlige, som virkede ude i sognene, navigere i lokale sædvaner og traditioner. Befolkningen havde også stærke forventninger til de forpligtelser og tjenester, gejstligheden forestod, hvilket også var en del af trestandslærens samfundsideologi. Som den lydende part kunne menighederne med rette forvente, at de gejstlige fuldførte sine lærestandsforpligtelser.

Det sidste perspektiv på de interne uenigheder i gejstligheden var, at der i 1700-tallets første halvdel forekom stor uro omkring gejstligheden, kirken og religionen. Uenighederne var fortrinsvis foranlediget af aktører, der var inspirerede af de pietistiske strømningers krav om større individuel stillingtagen til religions- og fromhedslivet, og de var ikke set større siden reformationen.¹² Brydningerne fandt sted på stort set alle niveauer i stat og samfundet. Hos gejstligheden ses de f.eks. i kritik af praksisser vedrørende kirkelige ritualer, ikke mindst skriftemålet.¹³ Pietismen slog også rod hos periodens to første konger, Frederik 4. og Christian 6., hvor særligt sidstnævntes anseelige statspietistiske reformprogram medførte forandringer i både den gejstlige organisation, og hvad de gejstlige skulle, f.eks. med indførelsen af

¹² Jespersen, 2004: 98.

¹³ Amundsen, 2007.

konfirmationen i 1736,¹⁴ med skolepolitiske reformtiltag fra midt-1730'erne og frem¹⁵ og med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737.¹⁶ Netop derfor er denne periode interessant til at belyse enevældens gejstlighed. Igennem denne afhandling vil de nævnte perspektiver blive berørt, men det står særligt klart med mit arbejde, at det var konfirmationens og skolereformernes implementering, som medførte de største brud og forandringer i den gejstlige organisation og i gejstliges selvforståelse.

Nærværende afhandlings fokus på gejstlig praksis gør selvfølgelig også, at andre aspekter træder i baggrunden. Min fokus er f.eks. ikke på lovgivning, selvom den naturligvis også er vigtig. De teologiske strømninger i tiden behandles også kun i den udstrækning, at de giver sig til kende i de gejstliges praksis. Mere konkret vil jeg i afhandlingen se på opfattelserne af gejstligheden som samlet stand og den enkeltes rolle i forhold til helheden. Der var sjældent uenighed om, at gejstlige embedsmænd skulle virke som en ensartet størrelse, men forestillinger om, hvad det reelt indebar varierede meget alt efter placering i hierarkiet og teologisk orientering. Derfor vil det være en central metode at komme tæt på udvalgte gejstlige, der har efterladt sig materiale, hvor man kan se hvordan de selv opfattede deres pligter – og rettigheder.

Forhandlingerne om gejstlig embedsforståelse fandt fortrinsvis sted inden for stiftets organisationen gennem korrespondance og i de kirkeorganisationens mødesteder som landemødet, visitatsen og provsteretten. Afhandlingen vil derfor rette fokus på, hvordan gejstlige agerede, når de mødtes, hvordan de udnyttede og blev påvirket af forskellige arenaer og hvilke repertoarer de spillede på. Disse perspektiver vidner selv sagt om en omfattende kompleksitet i gejstlig praksis, hvor interaktionen og mødet mellem de gejstlige bød på en stor grad af sammenfiltrering af de forskellige aktørers agendaer, ageren og brug af arenaerne. *Sammenfiltreringen* af de gejstliges embedsområder i deres narrativer er, sammen med mødet, derfor et gennemgående perspektiv i afhandlingen.

Afhandlingen vil bygge på forskelligt kildemateriale men især dog på synodalakter fra biskopperne Christen Worms og Peder Herslebs embedsperioder (1711-1757). Som det allerede er fremgået, var landemoderne centrale i det gejstlige system. Referaterne fra dem

¹⁴ Lindhardt, 1936; Reeh, 2006.

¹⁵ Markussen, 1995; Appel & Fink-Jensen 2013. Her tænker jeg særligt på forordningen af 23. januar 1739 om oprettelse af skoler på landet.

¹⁶ Horstbøll, 2003; Tamm, 2017.

indeholder righoldig information om hvad der foregik i gejstligheden: hvordan retssagerne forløb, og hvad biskopperne bestemte og besluttede. Referaterne er dog hidtil sjældent brugt, og min afhandling er derfor den første mere systematiske undersøgelse af, hvad gejstligheden foretog sig på landemoderne. Derudover vil en stor del af afhandlingen være bygget op omkring enkelte cases, hvor jeg også inddrager materiale fra andre sammenhænge i stiftet – heriblandt provsteretter og visitatser – som åbner til andre arenaer for gejstliges møder og interaktioner. I afhandlingens del II vil fokus ligge på bisperne, og dermed gejstlighedens øverste niveau, mens del III vil indeholde cases med udgangspunkt i gejstlige på de øvrige niveauer: provster, sognepræster og degne. De enkelte cases vil tage udgangspunkt i en enkelt gejstligs virke, men casene viser samtidig det symptomatiske i, at gejstlig praksis var kendetegnet af tæt interaktion med andre gejstlige. Således optræder andre gejstlige stort set altid i forbindelse med hovedpersonernes ageren.

Før det uddybes nærmere, hvordan denne undersøgelse vil blive grebet an, er der grund til at se på hidtidige forskningstraditioner. I kapitel 2 vil jeg således nærmere gennemgå tidligere forskning, og hvordan denne afhandling forholder sig til det. I kapitel 3 fremlægges en række centrale teoretiske og metodiske inspirationer. Kapitlet vil afrundes med en præsentation af tre centrale forskningsspørgsmål, og hvordan de er blevet udviklet med afsæt i de fremlagte inspirationskilder. I kapitel 4 vil jeg nærmere redegøre for valg og fravalg mht. kildemateriale samt præsentere afhandlingens opbygning. Inden de to hoveddele om henholdsvis bisper og den øvrige gejstlighed i Sjællands stift, afsluttes denne indledende del I dog med kapitel 5, hvor jeg vil opridse de grundlæggende lovgivningsmæssige rammer for enevældens gejstlighed.

2. Hidtidig forskning i den danske gejstlighed

I dette kapitel vil jeg gennemgå og diskutere centrale bidrag i den tidligere forskning, som nærværende afhandling forholder sig til og bygger på. Gejstligheden, kirken og dens plads i enevældens stat og samfund er langt fra uberørt som forskningsemner, og følgende oversigt vil derfor ikke være en udtømmende gennemgang, men den giver et billede af, hvordan jeg ser på tidligere centrale forskningsbidrag, og hvordan jeg placerer min egen. Det skulle gerne stå klart efter læsning af dette kapitel, hvordan en undersøgelse af gejstlig praksis inden for en gejstlig organisation som et stift kommer til at bidrage til vores viden om, hvad det ville sige at være gejstlig under enevælden. Det er fortrinsvis dansk forskning, som gennemgås, men der inddrages også relevant international, navnlig nordisk, inspiration.

2.1 Ældre forskning

Først må den ældre forskning inden for traditioner som kirkehistorie, traditionel politisk historie og den ældre kulturhistorie kort berøres. Det skyldes, at disse traditioner har trukket lange tråde op gennem tiden og kan være med til at forklare, hvorfor senere forskning ser ud som den gør.

2.1.1 Ældre kirkehistorie

Den største interesse for at undersøge religiøse, kirkelige og gejstlige forhold har man traditionelt fundet blandt kirkehistorikere med teologisk baggrund, hvis arbejde er kendetegnet ved interessen for den kirkelige organisations egen udvikling og historie samt opmærksomhed på teologiske strømninger og tilhørsforhold iblandt aktørerne inden for kirke og stat.

For 1700-tallets første halvdel vedkommende har det først og fremmest betydet en opmærksomhed på de brydninger, der forekom i stat, samfund og kirkeliv med pietismens indtog. Det har særligt udmøntet sig i undersøgelser af konflikterne mellem pietister og deres ortodokse modparter, som det ses i Johannes Pedersens markante bidrag med først *Fra brydningen mellem ortodoksi og pietisme* fra 1945-48 og i *Den danske Kirkes Historie*, bd. V fra 1951, hvor brydningerne udlægges som mellem to mere eller mindre uniforme teologiske

strømninger i henholdsvis ortodoksien og pietismen.¹⁷ Arven fra den ældre kirkehistorie er dermed, at perioden i høj grad er blevet karakteriseret gennem brydningerne.

I Pedersens fremstilling lå fokus fortrinsvis på den religiøse og politiske elite i regeringen og det teologiske fakultet.¹⁸ Den gejstlige organisation i stifterne bliver kun i mindre grad berørt, ligesom de teologiske synspunkter heller ikke bliver forankret i en videre bureaukratisk og politisk kontekst.¹⁹ En større opmærksomhed på de lavere niveauer af gejstligheden finder man i H. G. A. Jørgensens *Sognepræst og Præstegaard* fra 1937, som er et markant bidrag i kraft af omfanget af det empiriske materiale, han favnede.²⁰ Hans fokus er dog her stadig på ”det aandelige Livs Udvikling” samt på ”typiske præsteskikkelser” og i mindre grad på at indfange gejstlighedens praktiske virke.²¹

Der var dog også i den ældre kirkehistorie en anden strømning, som jeg finder værd at bemærke, da den har været til inspiration for mig. Man har her stadig haft fokus på de store teologiske personligheder og deres teologi, men har påpeget behovet for at forankre det teologiske i sociale, politiske og kulturelle kontekster.²² Af særlig relevans for nærværende afhandling er s. G. Lindhardts *Peder Hersleb I. (1689-1737). Studier over dansk-norsk kirke- og kulturhistorie i første halvdel af det 18. århundrede* fra 1939.²³ Han beskrev, hvordan pietismen var en ”særlig epoke”,²⁴ men var også opmærksom på at tage hensyn til sammenhængene, som f.eks. Peder Herslebs prædikenvirksomhed fandt sted i.²⁵ Det gjaldt også Lindhardts blik for, at politiske aspekter kunne rumme forklaringskraft til at forstå modsætningsforhold mellem biskoppen og regeringen inden for den pietistiske fløj.²⁶

¹⁷ Pedersen, 1945-1948; Pedersen, 1951: 12. Pietisterne er ofte blevet set som de progressive og pietismen som bindeled til oplysningens modernisering på grund af det kritiske potentiale i pietismen. Et ældre kirkehistorisk eksempel på en rehabilitering af tidens ortodokse er Lundbye, 1947.

¹⁸ Eksemplerne på dette er legio. I forhold til Teologisk Fakultet har opmærksomheden blandt andet drejet sig om, hvordan fordelingen af medlemmerne var i forhold til de to strømninger; Pedersen, 1951: 47-48

¹⁹ F.eks. beskrivelsen af Peder Herslebs visitatser; Pedersen, 1951: 213-215.

²⁰ Jørgensen, 1937.

²¹ Jørgensen, 1937: 8.

²² F.eks. Michael Neiiendams *Erik Pontoppidan: Studier og Bidrag til Pietismens Historie*; Neiiendam, 1933: 16.

²³ Lindhardt, 1939.

²⁴ Lindhardt, 1939: 19.

²⁵ Lindhardt, 1939: 118, note 2.

²⁶ Lindhardt, 1939: 342.

2.1.2 Ældre politisk historie

I forhold til kirkehistorien behandlede den traditionelle politiske faghistorie kirke- og religionsområdet væsentligt mere stedmoderligt, i det omfang det overhovedet blev taget seriøst. Erik Arup var af den holdning, at han kun havde ”medtaget kirkehistorien, saavidt den fik indflydelse paa samfundsforholdene i Danmark”.²⁷ Arup mente således at kunne skelne mellem, hvad der var direkte samfundsrelevant, især kirkens økonomiske, politiske og til dels ideologiske magt, og så det, der kun var relevant for de indre kirkelige forhold, som han ville overlade til kirkehistorikerne. I sin *Danmarks Historie, III* levnede Arup ikke videre plads til folket i det kirkelige liv andet, end at ”Tusind sognepræster og ligesaa mange degne” virkede for at ”ensrette det [folket], for at oplære det i kristentro”.²⁸ Gejstligheden og religionsanliggender var i denne forstand en del af statsmagtens arsenal til implementering af statens magt og indoktrinering af dens ideologi. I Arups samtid var der også faghistorisk forskning, som var væsentligt mere sympatisk indstillet over for kirke og religion, men gennemgående holdt man dog fast i Arups skelnen.²⁹

2.1.3 Ældre kulturhistorie

En noget anden behandling af religionsområdet forekom dog i den ældre kulturhistorie (ca. 1880-1950), som stod i eksplicit opposition til den traditionelle politiske histories fokus på den politiske elites, herunder gejstlighedens, ideologiformidling.³⁰ I stedet var man interesseret i at undersøge den brede befolknings ”opfattelse af ret og godt”, som Troels-Lund formulerede det i 1901.³¹ Det gjaldt også i religionssfæren, hvor opmærksomheden på den bredere religiøse kultur medførte, at gejstligheden fik mere plads.

Det blev ikke mindst tydeligt i Georg Hansens værker *Degnen* (1944) og *Præsten* (1947) om de gejstlige i 1700-tallet, hvor medlemmer af standen havde en egentlig hovedrolle.³² Georg Hansens formål var, som det læses af titlerne, at beskrive de gejstlige som en særlig type, meget lig H. G. A. Jørgensens arbejde ovenfor, men Hansen havde dog også blik for en række

²⁷ Arup, 1967: 259.

²⁸ Arup, 1961 [1955]: 88.

²⁹ Fink-Jensen, 2019: 108.

³⁰ Christiansen, 2000: 7. Denne opposition var også vendt mod kirkehistorien; Christiansen, 2000: 32.

³¹ Christiansen, 2000: 56.

³² Hansen, 1944; Hansen, 1947.

praktiske forhold i udøvelsen af det gejstlige embede. Det gælder forholdet mellem sognepræsten og menigheden, hvor Hansen har flere eksempler på, at menigheden ikke bare var passive modtagere af præstens dessiner, men at den også kunne kritisere ham og klage over ham.³³ Ligeledes beskriver han også ”maskinrummet” i den gejstlige administration uden dog at gøre mere ud af betydningen af det. F.eks. inddrages stiftets landemoder, hvor Hansen anfører, at jævnligt gav biskopperne reprimander til deres underordnede op gennem århundredet.³⁴

2.2 Nyere politisk historie og religionens betydning

Med 1970’ernes nye faghistoriske strømninger med den kulturhistoriske vending, ændrede den politiske historie sig bl.a. ved at få en større interesse for religionens betydning i enevældens politik. Jeg ser i denne forbindelse to forskellige, og ofte modsatrettede, traditioner for at anskue forholdet mellem statsmagt og befolkning. I den første har man set på forholdet oven fra og ned i et magtstats- og undertrykkelsesperspektiv, hvor statsmagts socialdisciplinering af befolkningen var kendetegnende, og hvor religionen havde en betydelig rolle at spille. I den anden tradition har man lagt vægt på, at politiske institutioner og instanser fungerede i et samspil mellem statsmagts repræsentanter og befolkningen, hvorfor befolkningens meddeltagelse var afgørende og også normstyrende. I nærværende undersøgelse af gejstligheden er spørgsmålet om forholdet mellem øvrighed og befolkning allestedsnærværende, og derfor præsenteres de to traditioner nærmere her.

2.2.1 Statsperspektiv og socialdisciplinering

Interessen for kirkepolitikken som socialdisciplinerende instrument blev for alvor igangsat af de tyske historikere Wolfgang Reinhard og Heinz Schillings konfessionaliseringsteori. Her var kravet til staten om at hævde sit konfessionelle grundlag afgørende for statens legitimationsgrundlag.³⁵ Det smittede af på danmarkshistorier som f.eks. Knud J. V. Jespersens

³³ Hansen, 1947: hhv. 109, 120.

³⁴ Hansen, 1947: 184. Den ældre kulturhistorie satte sig spor i senere danmarkshistorier, hvoraf Svend Cedergreen Bechs *Oplysning og Tolerance 1721-1784* i (Danstrup & Koch, red.) *Danmarks Historie* fra 1977 tydeligt gør brug af Georg Hansens observationer, når det kom til at beskrive konflikter i gejstligheden og mellem gejstlige og befolkningen; Bech, 1977: 279-286.

³⁵ Mere om konfessionalisering og konfessionskultur nedenfor i næste delafsnit.

bind om tiden 1646-1730 i *Gyldendals Danmarkshistorie*.³⁶ Der blev stadig ikke levnet meget plads til kirken, og stats- og disciplineringsperspektivet var stadig fremherskende, men i sin behandling af kirkens rolle, lagde Jespersen vægt på ”den tætte alliance mellem kongemagt og kirke” samt ”den centrale rolle, som kirken fik tillagt i disciplineringen af samfundet”.³⁷ Dette gjaldt også den samlede præstestand, som loyalt mod staten spillede ”en vigtig rolle for styrets kontrol med meningsdannelsen”.³⁸ Kirken og de gejstlige er i denne sammenhæng derfor fortrinsvis blevet anskuet som statsmagts redskaber.

Dette perspektiv foldede Michael Bregnsbo for alvor ud i sin grundige og indflydelsesrige forskning i sognepræsternes betydning for enevældens ideologiformidling i sin ph.d.-afhandling *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen* fra 1997 af et omfattende kildemateriale i trykte prædikener fra perioden 1750-1848.³⁹ Michael Bregnsbo ser i denne forbindelse gejstligheden som enevældens ”propagandaapparat”.⁴⁰ De gejstlige var derfor i høj grad enevældens mænd, der lydigt formidlede og forsvarede ideologien.⁴¹ De gejstliges egen ageren faldt ikke meget ved siden af denne karakteristik, da de ”tilpassede deres holdninger, så de var i pagt med de herskende tanker hos den politiske ledelse i den stat, der sikrede dem deres sociale position og deres udkomme”.⁴² Her forventes én klar linje i deres optræden.

Samme linje fører Hermansen videre i sine undersøgelser af biskopperne i Danmark i den bearbejdede ph.d.-afhandling *Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede*

³⁶ Jespersen, 1989.

³⁷ Jespersen, 1989: 223.

³⁸ Jespersen, 1989: 224. Samme perspektiv ses også senere hos Jespersen i hans *A History of Denmark* fra 2004, hvor han beskriver gejstligheden som embedsmænd og statens vigtigste værktøj til at gøre befolkningen til troende lutheranere og tro undersætter; Jespersen, 2004: 89. Det socialdisciplinerende aspekt er også udtalt i Peter Henningsens doktorafhandling *I sansernes vold* fra 2006 om bondekultur, hvor det var staten, som ville skabe samfundet under enevælden; Henningsen, 2006: 157. Han skriver dog fra et væsentligt andet udgangspunkt i en dialektisk materialistisk samfundsanalyse. Henningsens fokus ligger på det økonomiske område, hvor ”sognepræsten” fremstår som håndlanger for mere magtfulde folk; Henningsen, 2006: 424.

³⁹ Bregnsbo, 1997. Også understreget i senere artikler som eksempelvis Bregnsbo, 1998 og Bregnsbo, 2017.

⁴⁰ Bregnsbo, 1998: 53. Dette synspunkt har han gentaget i en senere artikel: ”præsterne [skulle] fra prædikestolen hver søn- og helligdag offentligt udlægge, forklare og forsvare den bestående politiske og sociale orden, altså administrere enevældens ideologi, informere, menighederne herom, nogle vil sige: propagandere og indoktrinere”; Bregnsbo, 2017: 89.

⁴¹ Bregnsbo, 1998: 59.

⁴² Bregnsbo, 1998: 60. Den samme fortolkningsmæssige linje er senere videreført også af Viken, 2017.

1660-1746 fra 2005, men lægger dog vægt på, at biskopperne havde meget at skulle sige i teologiske og kirkelige spørgsmål.⁴³ Hermansens tese er, at biskopperne ikke blot var enevældens styringsredskab, men at der forekom en betydelig forhandling mellem de enkelte biskopper og kongemagten.⁴⁴ Hermansens fokus er ikke på ”de daglige administrative opgaver” men på biskoppernes indflydelse på teologi og kirkepolitik og udvalgte punkter inden for disse.⁴⁵ Det empiriske grundlag er fortrinsvis normative kilder som lovgivning, som kommer til udtryk i, at han sigter efter at udlede noget systematisk og repræsentativt.⁴⁶ Den anvendte lovgivning er først og fremmest *Kongeloven* og centralt udstedte love. Det gør sig også gældende, når det drejer sig om at undersøge gejstlige praksisser som f.eks. visitatser, hvor Hermansens fokus er på at ”udlede nogle tendenser i kildematerialet”.⁴⁷

Statsperspektivet ses også i nyere bidrag om betydningerne af de pietistiske brydninger. Her kan bl.a. nævnes Niels Reehs undersøgelse af skolereformpolitikken i 1720’erne og 1730’erne som en del af hans afhandling *Religion and the State of Denmark. State religious politics in the elementary school system from 1721 to 1975* fra 2006.⁴⁸ Reehs teoretiske udgangspunkt er at betragte staten som en selvstændig aktør med egne intentioner.⁴⁹ I forhold til religionens rolle i skole- og konfirmationsreformerne argumenterer han for, at de tjente et militært hensyn ved, at det højere kundskabsniveau primært var indført for, at soldaterne blev bevidst om militæredens betydning.⁵⁰

⁴³ Hermansen, 2005. Hermansen anlægger også et socialdisciplinerende perspektiv her; Hermansen, 2005: 26. I samme skær kan også Jesper Thomassens ph.d.-afhandling *Sognepræsten som stats tjener 1536-1660* fra 1996 betragtes, som handlede om, i ”hvilket omfang, landsbypræsterne var egnede til at agere på statsmagtens vegne i konfessionaliseringsprocessen fra reformation til enevældens indførelse”; cit. fra Hermansen, 2006: 47.

⁴⁴ Hermansen, 2005: 18.

⁴⁵ Hermansen, 2005: 27

⁴⁶ Hermansen, 2005: 111-120.

⁴⁷ Hermansen, 2005: 114

⁴⁸ Reeh, 2006.

⁴⁹ Reeh, 2006: 23.

⁵⁰ Reeh, 2006: 42. Det har Ingrid Markussen dog senere opponeret mod og mener, at de religiøse og militære hensyn ikke skal forstås adskilt men indbyrdes integreret; Markussen, 2017: 354.

2.2.2 Politisk kultur og interaktion

Parallelt med, og i udtalt opposition til, socialdisciplineringsforskningen, voksede en forskningstradition under betegnelsen politisk kultur ud af den svenske historiker Eva Österbergs forskning i politisk interaktion fra 1970'erne og frem.⁵¹ Harald Gustafsson formulerede nogle principielle træk ved feltet i bogen *Political Interaction in the Old Regime* fra 1994, som bl.a. gik ud på at gøre op med den traditionelle politiske historieforskningens "top-down"-perspektiv, da man er nødt til at se på interaktionen mellem øvrighed og befolkningen i de forskellige organisatoriske arenaer for at forstå datidens politiske kultur.⁵² Dette gjaldt på tværs af de skandinaviske lande uanset, om der er tale om det mere repræsentative svenske politiske system eller det enevældige danske.⁵³ Et væsentligt aspekt i denne tradition er spørgsmålet om statsmagts politiske legitimitet i at sørge for befolkningens behov og at udøve sin magt på en måde, der blev anerkendt af befolkningen.

Politisk kultur-forskning har stået stærkest i Sverige, hvor religionssfæren og den gejstlige embedsøvrigheds virke også er blevet undersøgt, dog kun mere sporadisk i forhold til den verdslige del af øvrigheden.⁵⁴ Heriblandt kan Gustafssons mere skitserende artikel om den svenske sognepræst nævnes, hvor han peger på, at præsten som skæringspunkt mellem stat og undersåtter og som varetager af kirkelige praksisser stod centralt i at opfylde statsmagts religiøse legitimitet over for befolkningen.⁵⁵ Et andet markant bidrag, som også har ansporet forskere i dansk historie, er Olle Larssons undersøgelser af svenske bispevisitatser i ph.d.-afhandlingen *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760* fra 1999, hvor han undersøger interaktionen mellem biskopper, sognepræster og sognefolk i svenske sogne under bispevisitatserne.⁵⁶ Larsson finder interaktionsperspektivet frugtbart, da det

⁵¹ Hendes pointer er sammenfattet i bl.a. Neveux & Österberg; 1997 og Sogner & Österberg (red.), 2000. Den skandinaviske politisk kultur-forskning er inspireret af den tyske historiker Peter Blickle, som i sin forskning har haft fokus på bøndernes og borgernes politiske betydning i statsdannelser før 1789; f.eks. Blickle, 1997b.

⁵² Gustafsson, 1994: 11.

⁵³ Gustafsson, 1994: 15. I dansk kontekst er supplikationsretten og den medfølgende supplikinstitution blevet undersøgt ud fra dette; Bregnsbo, 1997b: 19f.

⁵⁴ Harald Gustafsson karakteriserer det sådan, at faghistorikerne i traditionen ofte "med misforstået ærbødighed" er veget uden om det åndelige til at forklare og forstå de forestillinger, der gjorde sig gældende i de pågældende politiske kulturer; Gustafsson, 2000: 89.

⁵⁵ Gustafsson, 2000: 89.

⁵⁶ Larsson, 1999: 3. Larssons undersøgelser er refereret i senere afhandlinger som Hermansen, 2005 om danske forhold og Bjerkås, 2016 om norske forhold.

hverken udelukker disciplineringen i øvrighedens ageren eller at undersåtterne kunne påvirke mødet.⁵⁷ I samme tråd er Elisabeth Reutherswärd's undersøgelser af brugen af prædikestole, hvor hun argumenterer for, at de ikke blot var instrument for gejstlighedens ideologiske indoktrinering af befolkningen men også var øvrighedens middel til at sandsynliggøre, at befolkningen var vidende om gældende ret.⁵⁸ Dermed havde kundgørelserne en legitimerende funktion for staten, da de opfyldte forventninger fra befolkningens side om retstilstande.⁵⁹

Som nævnt, har forskningen i danske forhold, og særligt de religiøse, i denne tradition været yderst sparsom. Her kan et nyere bidrag om offentlig deltagelse ved bispevisitatser i Norge i 1700-tallet nævnes, nemlig Trond Bjerkås' ph.d.-afhandling *Fra tilskuere til deltager? Offentlig deltagelse i Norge i overgangen mellom enevælde og konstitusjonelt styre* fra 2016.⁶⁰ Bjerkås lægger vægt på, at de ritualer og praksisser, så som gudstjenester og visitatser, som foregik i det kirkelige rum, var interaktionspræget. Dette perspektiv får man ikke med, hvis man kun forholder sig til normative kilder: ”det er åpenbart at normative kilder som lover, forordninger eller prestenes prekener også underkommuniserer konfliktpotensialet i lokaloffentligheten”.⁶¹ Han peger på, at menigheden netop kunne klage over sognepræstens prædikener til f.eks. visitatserne.⁶²

2.2.3 Bureaukrati og retskultur

Som afrunding til den interaktionsprægede politiske historie, vil jeg gerne pege på lignende betragtninger om kirkeorganisationen fra nyere forvaltningshistorie. Her ses embedsstrukturerne som mellemlag mellem stat og samfund som et rum for politisk ageren mellem øvrighed og befolkning.⁶³ Den gejstlige administration bliver fremhævet som noget særligt ved enevældens forvaltning. Den var den mest bureaukratiske udbyggede gren af enevældens administration og forvaltning med klare strukturer fra centralmagt til det enkelte sogn og tilbage igen, og var det eneste forvaltningsapparat, ”der rådede over et uddannet personel fra top til bund, og som fungerede som en effektiv kommandovej fra Kancelliet over

⁵⁷ Larsson, 1999: 16-18.

⁵⁸ Reuterswärd, 2001: 63.

⁵⁹ Reuterswärd, 2001: 290.

⁶⁰ Bjerkås, 2016.

⁶¹ Bjerkås, 2016: 88.

⁶² Bjerkås, 2016: 106.

⁶³ Tamm, 2000: xix.

biskop og provst til den enkelte sognepræst med hans autoritet helt ud i lokalsamfundet”, som Ole Feldbæk har formuleret det.⁶⁴

Gunner Lind identificerer tre temaer inden for enevældens indenrigspolitik, som administrationen og forvaltningen var sat til at føre ud i livet. Disse temaer var kirken, *politien* og retfærdighed.⁶⁵ Alle tre var på hver deres måde grundfæstet i *Kongeloven*, og det var dermed gennem forvaltningens og dens embedsmænds arbejde, at enevældens politiske fordringer blev realiseret. Ved at anvende enevældens pligter til at opretholde kirke, politi og retfærdighed i konflikter ”spillede [parterne] på kongemagtens legitimitet og holdt den på samme tid levende”.⁶⁶

Et sidste bidrag til denne sektion, som skal nævnes, er den norske retshistoriker Jørn Øyrehagen Sunde's forskning i forholdet mellem retspraksisser og religion, som han mener skal skrives mere frem, når det gælder 1700-tallet, da ”Gud [var] eit uttalt bakteppe for rettstenkinga”.⁶⁷ Sunde undersøger verdslige retsinstanser men finder her tydelige eksempler på påkaldelse af religiøse forestillinger om både Gud og det kristne næstefællesskab som normgivende hos processernes parter.⁶⁸ Sunde's tilgang er præget af retskulturbegrebet, som en måde at beskrive det, som foregår i retterne, hvor instanserne her forstås som ”eit mellommenneskeleg fenomen i skjeringspunktet mellom organ/institusjon, praksis og idé”.⁶⁹ Retskulturen bliver dermed en del af den politiske kultur, da retten og retssystemet har en særlig funktion inden for den politiske kultur med at sætte rammer og håndhæve det enkelte menneskes ret, hvilket er relevant for nærværende afhandling, hvor undersøgelserne af det gejstlige retssystem netop får betragtelig plads.

2.3 Konfessionsforskning og nyere kirkehistorie

Fælles for ovennævnte bidrag inden for nyere politisk historie er, at religion langt hen ad vejen er blevet indordnet som led eller instrument i den politiske sfære og dermed til en vis grad underordnet andre hensyn. Til forskel fra dette, er der forskning, som har interesseret sig for

⁶⁴ Feldbæk, 2000: 266.

⁶⁵ Lind, 2000: 171.

⁶⁶ Lind, 2000: 217.

⁶⁷ Sunde, 2014: 35.

⁶⁸ Sunde, 2015: 31.

⁶⁹ Sunde, 2005: 15.

religionens norm- og kulturstyrende rolle i samfundet og altså fremhævet, at den var retningsgivende – også for staten og det politiske liv.⁷⁰ Disse forskningsretninger har båret præg af, at man har interesseret sig for, hvad det var for processer, som blev sat i gang med reformationen, og hvordan de udspillede sig i løbet af de følgende århundreder. Bidragene findes inden for både kulturhistoriske, idéhistoriske og nyere kirkehistoriske forskningsmiljøer.

2.3.1 Enevældens konfessionelle grundlag og konfessionskultur

I opposition til førnævnte Wolfgang Reinhard og Heinz Schillings teori om konfessionalisering, er et senere forskningsfelt vokset frem omkring det bredere favnende koncept ”konfessionskultur”, som den tyske historiker Thomas Kaufmann har brugt til at beskrive religionens betydning for forhold i hele samfundet fremfor fokus på statens rolle.⁷¹ Til forskel fra den tidligere nævnte politiske historie, har man inden for denne retning haft som ambition at skrive religionen helt frem som forklarende faktor.⁷² I dansk forskningssammenhæng er det særligt Per Ingesman, der har argumenteret for, at konfession og konfessionskultur er særligt anvendeligt til at beskrive den danske monokonfessionelle kultur fra reformationen og frem. F.eks. i artiklen ”Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv” fra 2000, hvor han argumenterer for, at kirkens projekt med at skabe et kristent samfund var styrende for staten både i senmiddelalderen, og da kirken ved reformationen blev underlagt staten.⁷³ Dette blev særligt ekspliciteret med enevældens indførelse, hvor *Kongeloven*

⁷⁰ Dette perspektiv ses blandt andet i Tarald Rasmussens og Ola Tjørnholms (red.) *Reformasjonen i nytt lys*, hvor værket bidragsydere beskæftiger sig med religionens betydning inden for politik, retspraksis, sprog, uddannelse og kultur: ”Reformasjonen bidro derfor til dyptgripende og varige endringer på en rekke samfunnsområder”; Rasmussen & Tjørnholm, 2017: 9.

⁷¹ ”Konfessionskultur” er den tyske historiker Thomas Kaufmanns måde at favne en mere pluralistisk forståelse af, hvordan konfession kom til udtryk i samfundet i opposition til Reinhard og Schillings konfessionaliseringsproces; Kaufmann, 2015. Konfessionalisering handler kort sagt om forskelle *mellem* stater, hvor konfessionskultur betegner processer *inden for* en bestemt statsenhed; Claesson, 2015: 25. Både Kajsa Brilkman og Hanne Sanders har skrevet gode oversigter over konfessionskulturbegrebets anvendelse, hvor de også samtidig kommer ind på de senere års problematisering af det; henholdsvis Brilkman, 2016; Sanders, 2019.

⁷² Fraserne ”Religion as an Agent of Change” og ”Religion som forklaring” er blevet brugt som titler på nylige antologier; henholdsvis Ingesman (red.): 2015; Holm et. al. (red.): 2018.

⁷³ Ingesman, 2000: hhv. 79, 70.

understregede, at kongens religiøse forpligtelser, som de var nedfældet i *Den augsburgske konfession* af 1530, var de vigtigste af alle.⁷⁴

En anden markant bidrager til feltet i Danmark er Nina Javette Koefoed, som har brugt konfessionskulturbegrebet til at skrive religionen frem i forståelsen af enevældens juridiske grundlag og har argumenteret for, at konfessionaliseringen var et styrende princip, også op i 1700-tallet.⁷⁵ Særligt undervisning og jura har Koefoed identificeret som områder, hvor det konfessionelle var markant.⁷⁶ For juraen gjaldt det bl.a. De ti bud som fungerede som grundlag for *Danske Lovs* kriminalisering af synd.⁷⁷ Koefoed har særligt lagt vægt på det fjerde buds betydning for statsmagts fokus på at beskytte husstanden som samfundsinstitution.⁷⁸ Det fjerde bud blev ikke kun fremhævet af staten i en socialdisciplinerende indsats men også af statens indbyggere, som stillede krav til statsmagts regulering på baggrund af det.⁷⁹

Konfessionsperspektivet har også inspireret til undersøgelser af gejstligheden og dens virke.⁸⁰ Her kan norske Steinar Imsens førnævnte undersøgelse af de norske biskopper som statstjenere i *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og enevælden* fra 1980 atter inddrages.⁸¹ Han har særlig opmærksom på visitatserne som centralt kontrolinstrument. Han udleder af sine undersøgelser, at det særligt var de underordnede gejstliges livs- og embedsførelse, som fyldte ved visitatserne.⁸² Til forskel fra den traditionelle politiske historie understregede han dermed, at der også forekom betydelig

⁷⁴ Ingesman, 2000: 83.

⁷⁵ Koefoed, 2018: 213. Det var på grund af enevældens monokonfessionelle grundlag i Den augsburgske konfession, at det giver mening at inddrage 1700-tallet i konfessionaliseringsprocessen; Koefoed, 2019: 3. Michael Bregnsbo har også fremhævet, at mange i midten af 1700-tallet stadig refererede til trestandslæren; Bregnsbo, 1997: 108.

⁷⁶ Koefoed, 2017: 751.

⁷⁷ Koefoed, 2018: 222.

⁷⁸ Koefoed, 2018b: 67; Koefoed, 2019: 1

⁷⁹ Koefoed, 2019: 7. Dette aspekt er blevet nærmere undersøgt af Anette Larner i hendes ph.d.-afhandling *The Good Household Gone Bad: Tracing the Good Household in early modern Denmark through crime and incarceration*; Larner, 2018.

⁸⁰ Den tyske historiker Matthias Pohligh har netop peget på sognepræsterne som en af de væsentligste markører til at undersøge konfessionskultur for nærmere at definere, hvad man forstår ved begrebet; Pohligh, 2018: 392ff.

⁸¹ Imsen, 1980. Ud over den politiske samhørighed mellem Danmark og Norge, har norske historikere peget på, at den danske kirkelige orden også havde en norsk horisont, som samledes inden for ”en bredere tyskpreget konfessionskultur”; Rasmussen, 2019: 5.

⁸² Imsen, 1980: 256.

regulering internt i øvrigheden.⁸³ Gejstlighedens rolle i samfundet var derfor ikke kun som statstjenere men også som varetagere af den konfessionelle orden.

Lignende betragtninger gør Per Ingesman i artiklen ”Visitations as an Instrument of Discipline in Early Modern Denmark” fra 2016, hvor han ser på visitatserne som et instrument i den overordnede konfessionalisering og bl.a. argumenterer for, at provstevisitaterne var mere afgørende end bispevisitaterne på grund af deres større hyppighed.⁸⁴ Aspekter af gejstlighedens virke i rumligt perspektiv undersøges i Karsten Merrald Sørensens ph.d.-afhandling *Kirkebrug gennem 250 år. Fyrsternes, præsternes og befolkningens brug af kirkerummet* fra 2016 om perioden fra reformationen frem til ca. 1800.⁸⁵ Den gejstlige embedsvaretagelse kommer her til at fremstå med en klart forhandlende karakter i kraft af, at kirkerummet var præget af ”en dynamisk og foranderlig kirkebrug, der udspillede sig blandt flere funktioner”.⁸⁶

2.3.2 Nyere kirkehistorie

I tråd med de førnævnte kultur- og idéhistoriske bidrag, er der også en nyere gren af kirkehistorien, som har søgt at bringe forandringerne, reformerne og initiativerne i forbindelse med de pietistiske brydninger frem. Disse har særligt haft vægt på at revidere og nuancere forståelsen af pietismen, som den er blevet beskrevet i den ældre kirkehistorie af f.eks. førnævnte Johannes Pedersen.⁸⁷

Det har bl.a. medført en øget opmærksomhed på andre aspekter af det kirkelige liv i 1700-tallets første halvdel som f.eks. opfattelsen af, at det var vigtigt at stimulere befolkningens interesse for kirkehistorie,⁸⁸ fokus på teologisk mangfoldighed i gejstligheden⁸⁹ og udfordringen af præstegården som kulturcentrum med lægfolkets stadig større indsigt og

⁸³ Imsen anfører, at kontrollen med ”menigmanns liv og levnet” også var hensigten, men det var kontrollen med gejstligheden, som var hovedsagen; Imsen, 1980: 274.

⁸⁴ Ingesman, 2016: 208.

⁸⁵ Sørensen, 2016. Karsten Merrald Sørensen refererer blandt andet også til Göran Malmstedts undersøgelser af uro i kirkerummet, hvor han ser sognefolkenes uro under gudstjenester og i forbindelse med ritualer som deres deltagelse i dem og ikke religiøs ligegyldighed; Malmstedt, 2007 [2002]: 130.

⁸⁶ Sørensen, 2016: 25.

⁸⁷ Reeh, 2017b: 8; Jakobsen, 2020: 171.

⁸⁸ Reeh, 2017: 71.

⁸⁹ Glebe-Møller, 2017.

selvstændighed over for præsten.⁹⁰ Samlet peger de nyere kirkehistoriske bidrag på, at man er blevet mere opmærksom på at komme væk fra at beskrive pietismen ud fra kirkelove og i stedet ser på de praktiske ændringer, herunder at ”vurdere effekten i sognene, især på de mange sognefolk, som var mere uberørte af den pietistiske vækkelse i 1730’erne”.⁹¹

Forskningsmæssigt forekommer der også en større grad af tværfagligt samarbejde mellem nyere kirkehistorie og andre fag som litteratur og medicin.⁹²

2.4 Idéhistorie, ny kulturhistorie og gejstligheden som aktører

Parallelt med konfessionaliseringsforskningen ses andre traditioner, der også med afsæt i 1970’ernes faghistoriske vendinger i højere grad interesserede sig for religionens rolle i kraft af interessen for mentaliteter og forestillingsverdener i datidens samfund.⁹³

Det ses bl.a. på skoleområdet, hvor gejstligheden også optræder i kraft af deres undervisnings- og uddannelsespligter. Ingrid Markussens undersøgelser af de idehistoriske aspekter af de pietistiske skolereformer i 1720’erne-1740’erne i afhandlingen *Til Skaberens Ære* fra 1995 er grundlæggende.⁹⁴ Særligt fordi hun har koblet trestandslæren til pietismen og dermed peget på kontinuitet og brud inden for en længerevarende ideologisk ramme. Hun kommer i den forbindelse ind på, at skolereformerne både rykkede på etablerede autoritetsforhold og søgte at reetablere dem.⁹⁵ Hun sætter dermed skolespørgsmålet centralt i det politiske liv i perioden. Pietismen medførte ændrede dynamikker i autoritetsforhold mellem øvrighed og befolkning, men også internt i gejstligheden hvor autoritetsforhold i det gejstlige hierarki kunne blive problematiseret med grundlag i de omvæltninger og det retoriske potentiale, som lå i pietismen.⁹⁶

⁹⁰ Rasmussen, 2017: 91.

⁹¹ Rasmussen, 2017b: 287.

⁹² f.eks. Thomas Bredsdorffs afgørende værk om pietismen og den tidlige oplysningstid (Bredsdorff, 2003) og Tine Reehs og Ralf Hemmingsens undersøgelser af religiøse bedømmelser af sindssyge (Reeh, 2017c [Det lange lys]; Hemmingsen & Reeh, 2019).

⁹³ Det er kendetegnende for historievidenskaben efter 1970’ernes inspiration fra antropologens Clifford Geertz’ kulturbegreb, at der forekom mange parallelle traditioner, blandt andet socialhistorie, mentalitetshistorie og ny kulturhistorie. I sin oversigt over periodens historievidenskab, skriver Palle Ove Christiansen, at det var karakteristisk, at flere ”teoretiske vidensopfattelser er på banen samtidig”; Christiansen, 2000: 142, 196. Pluralitet er et gennemgående træk ved den moderne historievidenskab.

⁹⁴ Markussen, 1995.

⁹⁵ Markussen, 1995: 23.

⁹⁶ Markussen, 2017: 356. Se også Appel & Fink-Jensen, 2013.

I det hele taget kom der en større interesse for, hvad gejstligheden havde af betydning i samfundet og for befolkningen, hvilket f.eks. tydeligt kan ses i Alex Wittendorff og Benito Scocozzas bidrag til *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (samlet dækkende perioden 1500-1700), hvor der bruges meget plads på at beskrive eksempler på gejstlige.⁹⁷ Opmærksomheden på gejstligheden kom af, at denne var embedsmanden, ”som stod i centrum for de institutionelle rammer”,⁹⁸ og var en klar aktør i skabelsen af befolkningens ”forståelsesunivers”, som Hans Henrik Appel har formuleret det i sin doktordisputats *Tinget, magten og æren* fra 1999.⁹⁹ Som sådan er intentionen på denne vis at flytte opmærksomheden væk fra at forstå sognepræsternes ageren udelukkende ud fra forskellige ”teologiske spidsfindigheder”, som selv mange sognepræster ikke fik tilegnet sig.¹⁰⁰ Det er bidrag inden for dette felt, som har været blandt de største inspirationskilder til nærværende afhandling om at undersøge gejstlighedens praktiske embedsvaretagelse, så derfor vil jeg gå mere i dybden med det for at vise, hvad det er for tilgange, som præger mine undersøgelser.

Dette gælder først og fremmest Charlotte Appels og Morten Fink-Jensens bog om postreformatoriske sognepræster, *Når det regner på præsten - en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, hvor de undersøger udvalgte sognepræsters embedsvaretagelse og deres samspil med primært sognefolket i de to første århundreder efter reformationen.¹⁰¹ Deres fokus har derfor været på sognepræsternes arbejde med ”at omsætte reformationens program og andre kirkepolitiske dagsordener til praktisk virkelighed” i tæt sammenhæng med menigheden, sognepræsterne virkede i relation til, og i den lokale sognekultur.¹⁰² Den

⁹⁷ Wittendorff, 2003 [1989]; Scocozza, 2003 [1989]. Igen ses giver den pluralistiske historievidenskab sig til kende. I Ole Feldbæks beskrivelse af perioden 1700-1800 beskrives kirken og gejstligheden ud fra en mere statsorienteret og statsdisciplinerende vinkel; Feldbæk, 2003 [1990]. Et eksempel på interessen for andre aspekter af gejstliges virke er Tyge Kroghs doktordisputats *Oplysningstiden og det magiske*, hvor professorerne i Det teologiske fakultet og deres stillingtagen til forbrydelser mod statsreligionen analyseres; Krogh, 2000.

⁹⁸ Appel, 1999: 439.

⁹⁹ Appel, 1999: 437.

¹⁰⁰ Appel, 1999: 437.

¹⁰¹ Appel & Fink-Jensen, 2009: 8.

¹⁰² Appel & Fink-Jensen, 2009: 8. Lignende ses også hos Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud, som karakteriserer det liturgiske og kirkeretslige apparat som så åbent, at præstens udlægninger af praksisser havde gode muligheder for at blive udfordret af den menigheds normer, han virkede i relation til. Ydermere: ”Et studium av disse møtepunktene der de religiøse fortolkningene ble satt under press, vil være et vesentlig supplement til periodens skoleteologi omkring presterolle og fullmakter”; Amundsen og Laugerud, 2010: 9.

praksisorienterede vinkel, ses bl.a. i, at forfatterne noterer sig vigtigheden af at indfange ”den dynamik og de vekselvirkninger”, som var i det enkelte kald.¹⁰³ De skriver sig op mod tidligere forskning, som de mener generelt har overvurderet ”lovgivningens regulerende funktioner” og undervurderet af ”betydningen af de lokale traditioner og af de implicerede personers horisonter og handlinger”.¹⁰⁴ Den praksisorienterede tilgang åbner dermed med op for at anskue kirkelige og religiøse problemstillinger mere bredt og pluralistisk.¹⁰⁵

Appel og Fink-Jensens hovedvægt er på tiden frem til ca. 1700, men de behandler pietismens betydning for kirkelivet med Stauning-præsten Peder Wedel (embedstid 1722-1738), som søgte at varetage sit embede ud fra stærke pietistiske forestillinger.¹⁰⁶ De noterer, at der ofte ikke var tale om ”et decideret brud med ældre dogmer og praksis”, men at referencerne til grundlæggerne af den hallensiske pietisme Philipp Jacob Spener og August Herman Francke kendetegnede samtidens opfattelse af pietismen som et nybrud, særligt i kraft af pietisternes fokus på omvendelse. Dog lægger de vægt på, at der siden reformationen var forekommet ”betydelige variationer og spændinger inden for de lutherske kirker i Nordvesteuropa”, og at pietismen for så vidt kan ses som udtryk for dette.¹⁰⁷

Netop variationsperspektivet har den norske historiker Arne Bugge Amundsen også argumenteret for. Han har påpeget, at de kirkelige ritualer, som gejstlige forestod, befandt sig i centrum for praktiske, filosofiske og politiske diskussioner i reformationstidens Europa.¹⁰⁸ Samtidig var ritualdebatterne ikke blot anliggender for teologer men også noget, som berørte enevældens strategier for styring og statsudvikling.¹⁰⁹ De gejstlige selv havde også holdninger

¹⁰³ Appel & Fink-Jensen, 2009: 15.

¹⁰⁴ Appel & Fink-Jensen, 2009: 15.

¹⁰⁵ Noget som også er blevet gentaget i et konfessionskulturelt skær hos Urban Claesson; Claesson, 2015: 18-19; Claesson, 2016: 58.

¹⁰⁶ Appel & Fink-Jensen, 2009: 273. Fremstillingen af Wedels embedsvaretagelse er dog på mange måder en reproduktion af den kirkehistoriske opdeling mellem ortodokse og pietister i kraft af deres fokus på Wedels konflikt med sin mere ortodokst sindede provst; Appel & Fink-Jensen, 277f.

¹⁰⁷ Appel & Fink-Jensen, 2009: 280.

¹⁰⁸ Amundsen, 2007: 49. Charlotte Appel har også betonet sammenhængene mellem ritualer som skriftemål, katekismuslæsning og nadver, som afgørende for at forstå den forhandling, der prægede gejstlighedens varetagelse af dem; Appel, 2010. Både Amundsen og Appel bygger videre på norske Halvor Bergans *Skriftemål og skriftestol*, som også skal nævnes pga. den grundige udlægning af skriftemålspraksisser fra reformationen og frem, som han foretager; Bergan, 1982.

¹⁰⁹ Amundsen, 2007: 62.

til ritualerne, og det er i dette lys, at Amundsen argumenterer for, at de pietistiske brydninger skal ses. Her beskriver han, hvordan der var et retorisk potentiale i at skelne mellem ”døde” og ”levende” samt nødvendige og unødvendige ritualer, og at det var noget, som var forekommet siden reformationen.¹¹⁰ Diskussionerne blev opfattet som legitime, da de kunne føres på en sådan måde, at det ikke brød med de grundlæggende lutherske rammer og dermed kunne fremføres uden at kritisere selve enevælden.¹¹¹ På den måde kan opmærksomheden på praksisser og forestillinger om ritualer være med til dels at kontekstualisere brydningerne og dels give en forståelse af, hvordan diskussion og udveksling af religiøse spørgsmål var en integreret del af det at varetage et religiøst funderet politisk system, som enevælden var på dette tidspunkt.

2.5 Afrunding og denne afhandlings bidrag

Som det er fremgået af henvisningerne i det foregående, er der forsket meget i forskellige områder og aspekter af religion, enevælde og gejstlighed, herunder periodens pietistiske brydninger, som i høj grad har karakteriseret forståelsen af perioden. Et rimeligt spørgsmål må derfor være, hvad denne undersøgelse bidrager med. Kort kan det siges, at denne afhandling søger at bidrage til forståelsen af, hvad det ville sige at virke som gejstlig, ved at betragte de enkelte aktører i forhold til den samlede stand, de var medlemmer af. Jeg ser gejstligheden og dens medlemmer ud fra det perspektiv, at de var en samlet stand inddelt i et hierarki og i praksis bundet sammen som enhed. Det handler derfor om at undersøge, hvordan de gejstlige forstod disse sammenhænge inden for standen, og hvad de betød når de interagerede med hinanden. I forlængelse af dette bliver de pietistiske brydninger undersøgt i den udstrækning, det ses i kirkeorganisationen og i de cases, jeg arbejder med. Afhandlingens bidrag til pietismeforskningen er således at undersøge, på hvilke måder pietisterne i regering og gejstligheden ændrede på etablerede bureaukratiske praksisser og forståelser af god gejstlig embedsvaretagelse.

Det er på baggrund af disse perspektiver, at jeg ser gejstlig praksis som en sammenfiltrering af en række forskellige forhold, som må udredes for at forstå de gejstliges embedsvaretagelse.

¹¹⁰ Amundsen, 2007: 57.

¹¹¹ Amundsen, 2007: 63.

En nærmere redegørelse for, hvordan jeg vil operationalisere dette, præsenterer jeg i følgende kapitel.

3. Teori, metode og forskningsspørgsmål

Formålet med dette kapitel er at redegøre for nogle af de vigtigste teoretiske og metodiske inspirationer, afhandlingen vil trække på i undersøgelsen af gejstliges myndighedsudøvelse i praksis. Det har krævet en stillingtagen til, hvordan denne myndighed i første omgang forstås og ligeledes krævet argumenter for, hvorfor netop en praksisorienteret undersøgelse vil bidrage til dette. I det følgende vil jeg redegøre for disse overvejelser, og hvordan de har bidraget til at udvikle afhandlingens tilgang og analysestrategier. I kapitlets sidste del præsenterer jeg de forskningsspørgsmål, som mine overvejelser har mundet ud i.

3.1 Et transindividualistisk perspektiv på gejstlig myndighed

For at anskueliggøre hvordan de gejstlige udøvede deres myndighed i praksis, finder jeg i denne sammenhæng inspiration i den franske filosof Etienne Balibars udlægning af begrebet ”transindividualitet”, som han anvender til at gøre op med forståelsen af individet som en afgrænset og sluttet størrelse. Han har i løbet af sin karriere arbejdet indgående med begrebet til at beskrive blandt andet den hollandske filosof Baruch Spinozas (1632-1677) forståelse af skabelsen af individet som en kontinuerlig reproduktion. Han betoner, at individet skabes gennem en individualiseringsproces, som sker i relation til andre mennesker:

”individuals are related to (or ”mixed” with) one another because they exchange ”parts” (which can be represented as signals, including words as well as other material modes) [...] de-composed in their constituent parts and re-composed as relatively autonomous units.”¹¹²

Et væsentligt træk ved denne proces er dens omskiftelighed og forankring i de specifikke omstændigheder. Individets arbejde med at forstå sig selv foregår derfor i teorien i form af en

¹¹² Balibar, 1997: 20

kontinuerlig fortolkning båret af individets handlinger og de relationer til andre, som handlingerne skaber.¹¹³

For at tage mine gejstlige cases som eksempel, foregik deres myndighedsudøvelse i relation til andre aktører, som også var med til at definere forholdet mellem individs- og embedsforståelsen. Der var derfor tilbagevendende forhandlinger om myndigheden mellem den gejstlige selv og dem, han stod i relation til. Gennem de involveredes fælles brug af sprog arenaer og ting skabes på samme tid et embedsfællesskab og individets forståelse af sig selv i de relationer og strukturer, som udgør fællesskabet. Transindividualiseringsbegrebet giver særlig mening at anvende i en undersøgelse af gejstligheden som stand, da de enkelte gejstliges forestilling om at tilhøre en embedsstand, som samlet skulle varetage forpligtelser, var et gennemgående træk i deres ageren. Dette bringer mig videre til, hvad det er for aspekter af forhandlingerne, jeg ser som afgørende for at undersøge de gejstliges myndighedsforståelse.

3.2 Gejstlige og modmagt: aktører og netværk

For at forstå, hvad det var for kontinuerlige og gensidige forhandlinger om myndighed, som kendetegnede gejstliges udøvelse, finder jeg det frugtbart at se den gejstlige som aktør i et netværk med andre aktører med inspiration fra den franske sociolog Bruno Latours Aktør-Netværk-Teori (ANT). I stedet for at betragte en given konstellation af aktører ud fra normative sociale, politiske og kulturelle kategorier ser Latour de konkrete sammenhænge mellem aktørerne som flade netværk, der i den pågældende situation er mere ligeværdige i forhandlingen. Dette skal ikke misforstås som, at jeg nivellerer det stærkt hierarkiske og asymmetriske enevældige samfund, men at jeg finder grebet anvendeligt til at beskrive den forhandling, som gejstlige foretog i forbindelse med deres myndighedsudøvelse. Formelt var enevældens politiske system stærkt asymmetrisk med klare hierarkier gennem ideologi, bureaukrati og konkrete tiltag som Rangforordningen af 1671, som placerede kongen og hans embedsmænd øverst i samfundet,¹¹⁴ men det betød ikke, at der ikke i praksis kunne være betydelige muligheder for at udfordre statsmagtens embedsmænd. Som Latour selv formulerer

¹¹³ Balibar, 1997: 18. Lignende forståelse af handling læses i Damsholt & Simonsen, 2009: 24: ”handling bliver således en effekt af relationerne i netværket, og handling er i den forstand en relationel effekt”. Damsholt & Simonsen refererer dog ikke til Balibar.

¹¹⁴ <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/rangforordningen-25-maj-1671/> (besøgt 28. maj 2020).

det: ”asymmetrier eksisterer, javel, men hvor kommer de fra, og hvad er de gjort af”.¹¹⁵ Man kan altså sige, at asymmetrien dækker over de praksisser, som er med til at klarlægge magtrelationen, og selvom magtrelationen formelt er meget klart defineret i en, der styrer og en, der bliver styret, så er den endelige magtudøvelse ”slutresultatet af en proces og ikke et reservoir, en værdibeholdning eller en kapital, der automatisk forsyner os med en forklaring”.¹¹⁶

Konkret forstår jeg dette som, at de gejstlige altid blev mødt med en form for modmagt, når de udøvede deres myndighed. Denne modmagt skal forstås som et krav fra andre aktører eller den gejstliges eget implicitte behov for eller eksplicitte krav om at begrunde sin myndighed. En modmagt, som tvang den gejstlige til at forankre sin embedsudøvelse i de konkrete kontekster, udøvelsen fandt sted i.

3.3 Aktørenes repertoire og ytringer som handlinger

Det er gennem netværksmetoden, at andre menneskelige aktørers magt til at påvirke den gejstliges selvforståelse og udøvelse anskueliggøres. Man kan tale om, at de menneskelige aktører udøver magt over hinanden ved at inddrage andre som en del af deres specifikke ”association”, et begreb Latour anvender til at beskrive den enkelte aktørs anskueliggørelse af det netværk, som vedkommende så sig som del af.¹¹⁷ Alle aktører bliver derfor et led i andre aktørers netværksstruktur, og dermed lader man også alle aktører – uanset politisk og social status – udpege hinanden empirisk.¹¹⁸ Dette er også blevet taget op af etnologen Tine Damsholt og historikeren Dorthe Gert Simonsen, der argumenterer for, at man i stedet for at dekonstruere aktørernes beskrivelse skal værdsætte det, som aktørerne vitterligt konstruerer og tage denne konstruktion alvorligt.¹¹⁹ Hvordan jeg nærmere ser aktørernes associationer forklares først ved en inddragelse af repertoirebegrebet, som den svenske historiker Karin Sennefelt har defineret det, og dernæst en tilbagevenden til Latour og dennes betragtninger om tings agens.

¹¹⁵ Latour, 2008 [2005]: 87.

¹¹⁶ Latour, 2008 [2005]: 87

¹¹⁷ Latour, 2008 [2005]: 53

¹¹⁸ Damsholt & Simonsen, 2009: 24

¹¹⁹ Damsholt & Simonsen, 2009: 12

Med repertoirebegrebet fokuserer Sennefelt på, at alle aktører har mulighed for i et eller omfang at gøre modstand og dermed blive anerkendt af modparten.¹²⁰ Det handler dermed om, at aktørerne beskriver sig selv og relationer ved at trække på fælles anerkendte politiske forestillinger i den grad, de har mulighed for det i kraft af egen kapacitet og de omstændigheder, de må tage udgangspunkt i. Sennefelts repertoire-begreb handler således både om at tage bestik af den enkelte aktørs kunnen og forstå de muligheder, som den specifikke situation tilbyder aktøren.

Repertoiret kan både reproducere givne fællesnormer eller udvikle nye måder at bruge etablerede normer og forestillinger, hvilket tvinger modparten til at genoverveje sin forståelse af den pågældende situation. Dog har modparten også et ”forsvarsrepertoar, som modsvarer protestrepertoaren”.¹²¹ Jeg vil løbende gøre brug af denne tilgang, hvor interaktionen og forhandlingen om forståelsen af en given situation står centralt, til beskrivelserne af de gejstliges praktiske embedsvaretagelse.

En praksisorienteret forståelse af selve det at ytre sig har den engelske idéhistoriker¹²² Quentin Skinner beskrevet som en ”talehandling” (engelsk: ”speech act”).¹²³ I det ligger der en forståelse af, at det at ytre sig også var at handle på lige fod med mere kropslige handlemåder. Det, man gør med en talehandling, er at evaluere og beskrive en tidligere opstået episode for at fremprovokere en genovervejelse hos modparten, man interagerer med: ”the aim is to challenge your ideological opponents to reconsider whether their use of the prevailing vocabulary of appraisal may not be socially insensitive”.¹²⁴

Pointen med denne erkendelse er, at en ytring kan rykke ved et handlingsforløb på samme måde, som hvis aktøren flyttede sig rumligt. I Skinners forståelse er det afgørende her, jf. Sennefelts repertoirebegreb, at begge parter var nødt til at tage udgangspunkt i et fælles normsæt for at overbevise hinanden og dermed ”be committed [...] to showing that some *existing* favourable terms can somehow be applied as apt descriptions of their behaviour”.¹²⁵ Det retoriske aspekt er her, at aktørerne udøver en fortolkende bedømmelse, en

¹²⁰ Sennefelt, 2001: 32

¹²¹ Sennefelt, 2001: 32.

¹²² I fagtraditionen *Intellectual history*.

¹²³ Skinner, 2009 [2002]: 101. Forlægget er Skinner, 2002.

¹²⁴ Skinner, 2002b: 153.

¹²⁵ Skinner, 200b: 149.

genbeskrivelse af et givent sagsforhold, som andre aktører er nødt til at tage stilling til qua anvendelsen af et fælles anerkendt repertoire. Denne genbeskrivelse bliver i og for sig foretaget af alle gejstlige, lige fra biskoppen ned til den lavere gejstlighed, men som jeg vil komme ind på senere, ser jeg det særligt fordelagtigt anvendt til at forstå, hvordan pietisterne bragte deres trosforestillinger i spil.

3.4 Arenaer og bureaukrati

Endnu et aspekt af de gejstliges myndighedsudøvelse jeg finder relevant at tage stilling til, er de omgivelser, udøvelsen finder sted i. Jeg bruger i den forbindelse begrebet ”arena” som en henvisning til, at de fysiske omgivelser gejstlige virkede i også blev givet mening af aktørerne. Her forstår jeg fysiske rum i bredeste forstand, dvs. dækkende både kirkerummet, kirkegården, præstegården og andre eksempler på gejstlig og kirkelig topografi. Arena-begrebet er inspireret af den norske historiker Trond Bjerkås’ brug af arena som ramme for interaktion, som han har udviklet med afsæt i et offentlighedsbegreb, til at undersøge bispevisitatserne, som jeg har beskrevet i det forrige kapitels forskningsoversigt. Bjerkås betegner visitatsen som ”lokaloffentlig arena”, som han beskriver på følgende måde med Steinar Imsens formulering:

”felles rom – eller åpne fellesarenaer – for samhandling og kommunikasjon i lokalsamfunnet, bygdefolk imellom så vel som mellom lokalsamfunn og øvrighet”.¹²⁶

Med denne definition argumenterer Bjerkås for, at visitatsen skabte en særlig arena for interaktion, som ændrede spillereglerne omkring de interaktioner og ritualer, som almindeligvis fandt sted i andre sammenhænge. Et eksempel er sognepræsternes prædiken, som de skulle forestå ved biskoppens visitatser. Bjerkås skriver sig op mod en forståelse af prædikerne som ritualer præget af fortrinsvis envejskommunikation fra øvrighedens side, og argumenterer for, at sognepræstens visitatsprædiken her bliver genstandsfelt for en række aktørers mulige ageren. Ved sådan en prædiken stod sognepræsten ansvarlig over for biskoppen, som kunne gøre anmærkninger mod præstens prædikenkunst enten i overværelse af sognefolket eller i enrum. Arenaen skal i denne sammenhæng ikke forstås som lig det fysiske rum men i kraft af aktørernes forståelse af, hvad arenaens funktion var. Det samme

¹²⁶ Bjerkås, 2016: 99f

fysiske rum kunne derfor skifte betydning alt efter, hvilke former for interaktion det var arena for.

Et aspekt af aktørernes forståelse af arenaernes funktion, som jeg i denne sammenhæng finder særligt væsentligt at berøre, er den funktion, som arenaen havde i det samlede gejstlige system. Det gjaldt ikke mindst for landemoderne, hvor mange gejstlige fra forskellige niveauer i hierarkiet optrådte, og hvor både stiftamtmand og biskop skulle agere dommere. Det formede myndighedsudøvelsen på måder, som den engelske sociolog Tony Bennett og den engelske socialhistoriker Patrick Joyce har formuleret med et særligt velegnet udtryk i ”logic of practice”, hvor de beskriver bureaukratiet som en netværksstruktur, der gør særlige adfærdsmønstre mere logiske end andre:

”[...] the ways in which human and non-human agency are linked, or not linked, and the logic of our own position is that ‘agency’ is apparent only when agents, or better perhaps the less anthropocentric technical term ‘actants’, exist in a network, which is to say that agency is always relational”.¹²⁷

Det repertoire, som var til stede i den enkelte arena i kirkeorganisationen, var langt hen ad vejen formet af den funktion, arenaen havde i det større system. Dette gav særlige vilkår, ”logic of practice”, for aktørernes udnyttelse af repertoire i arenaen. Til eksempel undersøger jeg i denne afhandling landemodet som arena ud fra, hvordan det tager sig ud i netværkssammenhænge inden for stiftets kirkelige organisation, og hvordan landemodets karakter prægedes af at være en sammenfiltrering af de magt- og autoritetsrelationer, som var til stede.

3.5 Forskningsspørgsmål

På baggrund af de beskrevne inspirationskilder er det nu tid til at præcisere de konkrete forskningsspørgsmål, som skal bruges til at besvare den overordnede problemformulering, som blev præsenteret i kapitel 1:

Hvordan varetog og forstod danske gejstlige på forskellige niveauer – fra biskop og provst til sognepræst og degn – deres gejstlige embeder, og hvordan forhandlede de

¹²⁷ Joyce & Bennett, 2010: 9. Bennett & Joyce trækker på inspirationer fra både Foucault og Latour i deres forståelse af henholdsvis magt og netværk i en bureaukratisk kontekst.

om deres myndighed i praksis ca. 1700-1750? Spørgsmålet vil blive undersøgt med udgangspunkt i Sjællands stift og med særlig vægt på de halvårslige landemoder.

Jeg vil arbejde med problemstillingen ud fra følgende forskningsspørgsmål:

Hvordan forstod de gejstlige deres rolle som en samlet gruppe af embedsmænd, og hvordan kom det til udtryk på de forskellige niveauer i stiftsbierarkiet? Hvilke ligheder og forskelle kan ses mellem embedspositionerne?

De gejstlige udtrykte stærke normer om, hvad gejstligheden skulle som samlet stand. Det var en idealforestilling, som Etienne Balibars transindividualistiske perspektiv er med til at åbne op for. På trods af, at meninger, holdninger og ståsteder varierede kraftigt de gejstlige imellem, udtrykte alle en stærk forventning om ensartethed. For at undersøge dette følger jeg gejstlige på forskellige steder i hierarkiet, og som var involveret i forskellige typer sager og på forskellige tidspunkter i løbet af de ca. halvtreds år, som undersøgelsen dækker. Derudover vil jeg se på, hvorvidt og hvordan teologisk ståsted spillede ind for at kortlægge hvordan opfattelser blev formuleret konkret i deres specifikke kontekster. I den sammenhæng ser jeg på henvisningen til embedsstanden som en form for retorisk talehandling, jf. Quentin Skinners udlægning, hvor de enkelte gejstlige forsøgte at genbeskrive deres forståelse af embedsvaretagelsen, i forhold til hensynet til den samlede stand, med det formål at få aktører i forhandlingerne til at anerkende deres udlægning.

Hvilke repertoirer trak de forskellige gejstlige på og hvordan interagerede de med de forskellige arenaer, hvor forhandlingerne fandt sted?

Skønt der var en stærk forventning om, hvad den gode gejstlige skulle, kan man ikke tale om én gejstlig identitet. Konflikterne mellem gejstlige var gennemgående et spørgsmål, hvad de gjorde, dvs. deres handlinger i praksis, hvor i systemet, de gik hen, hvilke arenaer, de forhandlede i, hvem de allierede sig med, og hvilke argumenter de brugte.

Forhandlingen var situeret i konkrete sammenhænge mellem aktører situeret i et netværk af indbyrdes relationer, som hver især tilbød et særligt repertoire, jf. Karin Sennefelt, som de gejstlige kunne anvende efter formåen.

Hvorvidt og hvordan ændrede de gejstlige forhandlinger sig i løbet af perioden 1700-1750, specielt mht. konsekvenser af 1730'ernes nye lovgivning.

Der forekom mange forandringer, der havde betydning for forståelsen af at være gejstlig, men jeg vil særligt se på, hvad indflydelsen fra pietismen betød af ændringer af kirkeorganisationen i stiftet og forståelsen af, hvad man skulle som gejstlig. Konkret, hvad det betød, at Generalkirkeinspektionskollegiet blev oprettet i 1737, og at gejstligheden fik nye opgaver i 1730'erne forbindelse med reformer af konfirmation og skoler. Det var ikke alle embedsområder, som førte til den samme grad af konflikt, men disse gjorde.

4. Afhandlingens empiri, cases og opbygning

I dette kapitel fremlægges den konkrete afhandlingsmetode. Dvs. de til- og fravalg, jeg har foretaget i cases og empiri på baggrund af den teoretisk-metodiske inspiration, og hvordan jeg har struktureret afhandlingen.

4.1 Valg og fravalg i afhandlingen

I denne afhandling er der truffet en række valg om, hvad der undersøges. Gejstlighedens skriftlige produktion var enorm, og meget kan potentielt bidrage til at belyse afhandlingens problemstilling og forskningsspørgsmål. Derfor har jeg måttet foretage nogle skarpe og markante valg i det empiriske grundlag.¹²⁸ Det grundlæggende krav til cases og kilder var, at de skulle gøre mig i stand til at undersøge, hvordan gejstlige fortolkede deres embeder i interaktionen med andre gejstlige. Derudover har mine krav til udvælgelsen været:

1. At vælge gejstlige på de forskellige niveauer i stiftshierarkiet. Dvs. bisper, og dermed ledelsen af Sjællands stift, dernæst provsterne, som havde en central rolle som mellemleder, og endelig sognepræsterne, standens store kernegruppe. Endelig også sager, der gør det muligt at følge medlemmer af levere gejstlighed, degne og enkelte skoleholder.
2. At de valgte cases handlede om og var udtryk for praktisk udøvelse af embedet. Dvs. at de gør det muligt at komme tæt på forhandlinger og interaktioner, først og fremmest mellem de gejstlige indbyrdes, men også mellem gejstlige og sognefolk samt, i enkelte tilfælde verdslige øvrighedsmedlemmer.
3. At der forelå et rigt kildemateriale, hvor de gejstlige selv kom til orde, hvor det er muligt at analysere deres egne formuleringer og talehandlinger. Dette er centralt for at forstå deres opfattelse af kaldet og af egen rolle og se, hvordan de med italesættelsen bidrog til de løbende forhandlinger.

¹²⁸ Jeg ser de mest markante fravalg som ikke at undersøge 1) gejstliges verdslige opgaver og 2) enkelte af sognepræsternes kirkebøger. De verdslige opgaver var også en betragtelig del af deres embedspligter, og der var vel ikke noget mere centralt arbejdsredskab for den enkelte sognepræst end hans kirkebog jf. Appel & Fink-Jensen, 2009: 236-271. Kirkebøgerne indeholder dog ikke nødvendigvis oplysninger om interaktionen med andre gejstlige. Derfor har jeg skønnet, at fravalget var forsvarligt i forhold til denne afhandlings sigte.

Denne tilgang er på sin vis mikrohistorisk inspireret, da jeg i højere grad har interesseret mig for at forstå kompleksiteten i de gejstliges virke snarere end at se på virkets enkeltdele hver for sig og i strukturelle og kvantitative sammenhænge.¹²⁹ Dette kræver en nærmere motivering.

Valget af enkelte cases gør, at repræsentativitet ikke umiddelbart har været en ambition. Dog og vil jeg argumentere for, at de enkelte cases giver mulighed for at sige noget om bredere sammenhænge, også selvom alle cases er at finde inden for Sjællands stift.¹³⁰ Det gør de ikke mindst med grundlag i, hvordan jeg undersøger ved gejstligheden. I interaktionerne og møder, beskrev de gejstlige deres handlinger over for andre, hvilket stillede krav til dem om at gøre brug af fælles normer og forestillinger, altså et fælles repertoire, og i konkrete organisatoriske sammenhænge, som også fandtes andre steder. Ydermere kan undersøgelsen af konkrete historiske aktører kombineret med en aktør-netværkstilgang være med til at kaste lys over de større sammenhænge, aktørerne bevægede sig i.¹³¹

De iagttagelser, jeg gør mig, vil derfor nok været knyttet til den specifikke situation, jeg beskriver, men de vil også samtidig tjene som eksempler på den dynamik og variation, som jeg mener er typisk for at forstå interaktionerne i det formelt meget stive gejstlige hierarki. Med det in mente vil jeg først beskrive afhandlingens empiriske grundlag og siden afhandlingens opbygning.

4.2 Afhandlingens empiriske grundlag

Undersøgelserne i denne afhandling er bygget på forskellige typer kilder fra Sjællands stifts gejstlighed, som har det til fælles, at de giver et indblik i den praktiske dimension af embedsvaretagelsen og interaktionen mellem de forskellige aktører som del af den større gejstlighed i stiftet. I det følgende vil jeg kort gøre rede for mine overvejelser om kildegrundlaget.

¹²⁹ Appel & Christensen, 2017: 198.

¹³⁰ Karsten Merrald Sørensen har argumenteret for lokalhistoriens værdi for at forstå bredere sammenhænge, da han mener, at lokalhistorie sagtens ”kan belyse visse typiske træk i samfundet”, og at det komparative kan styrke det lokales udsagnskraft; Sørensen, 2016: 14. Sørensen arbejder også med cases fra enkelte sogne til at vise kirkebrug og lægger vægt på, at de er typiske og ikke i sig selv er mere interessante end andre. Derimod viser casene ”den mangfoldighed i kirkebruget i de nordeuropæiske lutheranske samfund, som samspillet mellem lokalsamfund og de bredere strømninger i kirke og stat åbnede op for”; Sørensen, 2016: 18.

¹³¹ Jf. Appel & Christensen, 2017: 198.

Rygraden i afhandlingen er synodalakterne (*acta synodalia*), referater som provsterne nedskrev under landemoderne og bragte hjem til herredsprovstiets gejstlige, så disse kunne blive orienteret om den nyeste lovgivning og de seneste beslutninger.¹³² Udvælgelsen af de synodalakter, jeg har brugt, har dog krævet nogle overvejelser. Samtlige provster skrev referater, hvoraf de fleste i dag er gået tabt. Derfor eksisterer der forskellige referater, og det kan variere meget, hvor informative de er. Det er et stort materiale, der ligger flere steder, og som aldrig er blevet systematisk undersøgt i forskningen før. Jeg har derfor både været på Rigsarkivet i København (RA) og i håndskriftssamlingen på Det kgl. Bibliotek [KB].¹³³ På Rigsarkivet i København (RA) findes en del synodalakter men mange har en mere summarisk karakter, hvor det fortrinsvis er lovgivning og monita, som er nedskrevet.¹³⁴ Derimod har jeg på Det kgl. Bibliotek [KB] i deres håndskriftsamling fundet nogle mere omfattende eksemplarer, hvor hvert enkelt af de halvårige landemoder fylder 10-30 sider afhængigt af antallet af retssager ved det enkelte landemode.¹³⁵ Jeg har derfor fortrinsvis benyttet disse eksemplarer. En skønsmæssig sammentælling af de synodalakters omfang, jeg er endt med at benytte, er 1250 siders gotisk håndskrift.

I undersøgelserne af gejstligheden på de lavere niveauer i stiftshierarkiet har jeg fortrinsvis benyttet mig af materiale fra tidligere gejstlige arkiver, som nu er at finde på Rigsarkivet i København. Det er blandt andet visitatsindberetninger og retsprotokoller fra provsteretter, førsteinstansen i det gejstlige retssystem. Derudover undersøger jeg også korrespondance mellem gejstlige i udvalgte sager. Min interesse i materialet kommet af, at det er blevet produceret som konsekvens af interaktioner mellem gejstlige.

¹³² Jeg har i den forbindelse gennemgået referater fra flere forskellige skribenter og skabt oversigter over samtlige sager og monita fra perioden 1711 til 1757. De foreligger i appendiks 1-4.

¹³³ Synodalakterne har oprindeligt ligget ude i de gejstliges arkiver i provstierne og sognene og er først senere fundet vej til Landsarkivet for Sjælland, som nu er en del af Rigsarkivet. De synodalakter, som jeg har fundet i Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling har været del af private samlinger.

¹³⁴ Søgning på Sa.dk på ”acta synodalia” i perioden 1700-1750: https://www.sa.dk/daisy/arkivskaber_eller_arkivserie_liste?c=acta+synod&d=1700&e=1750
En søgning på ”landemode” i sammeperiode: https://www.sa.dk/daisy/arkivskaber_eller_arkivserie_liste?c=landemode&d=1700&e=1750
(besøgt 17. august 2021). Med ”acta synodalia” optræder kun få provstearkiver ud over de synodalakter, som blev sendt til biskoppen efter bispearkivets brand i 1728 (se mere i kapitel 8). ”Landemode” giver kun bispesædets landemodeprotokol 1738-1774.

¹³⁵ Jeg har benyttet mig af bibliotekaren Emil Gigas’ (1849-1931) *Katalog over det Store Kongel. Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden* (3 bind, 1903-1915); Gigas, 1906.

Samlet giver det kildemateriale, jeg har valgt at bygge mine undersøgelser på, muligheden for at danne et overblik over det gejstlige system fra top til bund samt stille skarpt på det relationelle aspekt af de gejstliges embedsvaretagelse. Et aspekt, som det er afgørende at beskæftige sig med, når man skal forstå de grundlæggende vilkår, som formede de gejstliges fortolkninger af embedet i praksis. Det vil jeg gøre tydeligt i den følgende gennemgang af valg af cases, som samtidig er en oversigt over resten af afhandlingens opbygning.

4.3 Afhandlingens cases og opbygning

Denne afhandling er struktureret på følgende måde:

1. Indledning og kontekst (kap. 1-5)
2. Bisperne (kap. 6-9)
3. Provster, præster og lavere gejstlighed (kap. 10-13)
4. Afslutning (kap. 14)

Afhandlingens anden del om biskopperne falder i fire kapitler (kapitel 6-9). Jeg tager i disse kapitler udgangspunkt i først Christen Worms embedstid fra 1711-1737 og derefter Peder Herslebs periode fra 1738-1757. De var periodens to dominerende biskopper. Kapitel 6 og 7 undersøger Christen Worm og hans embedsperiode, og de sætter henholdsvis fokus på hans rolle som stiftets overhoved gennem hans monita, det vil sige påbuddene til de underordnede, og på hans myndighed i en forhandlingsposition i forbindelse med landemodesagerne.¹³⁶

Noget tilsvarende gælder kapitlerne 8 og 9 om Peder Hersleb. I det første af disse undersøges hans embedsvaretagelse gennem sine monita.¹³⁷ Kapitel 9 afviger dog fra skabelonen, da det

¹³⁶ De anvendte kilder er: [KB] Ny Kgl. Sml., 4., 1173 [fremover NKS 1173]. *Acta Synodalia Siellandica A. 1682-1712* og [KB] Ny kgl. Sml., 4., 1175 [fremover NKS 1175]. *Acta Synodalia Siellandica 1712-1737*. Der er en enkelt lakune med Sankt Hans landemode 1721, hvor jeg har anvendt [KB] Ledreborg 367-368: *Brev fra Hersleb til J. L. Holstein 11/12 1741. Copi af Synodalia Roskildensia 1709-1742*. Der står ikke umiddelbart, hvem der har ført referat, men af forskellige bemærkninger kan jeg udlede, at det er Magleby-præsten Henrik Lauritsen Hirnklov (Magleby [Megapolis], Vester Flakkebjerg herred på Sydvestsjælland, embedsperiode 1691-1723), som har ført den i hvert fald i sin periode. Jeg ved ikke, hvem der har videreført dem i perioden frem til 1737, men det er tænkeligt, at det er den næste provst i rækken, nok Ørslev-præsten Holger Nielsen Olivarius (1703-1742), a Emil Gigas har anført ham som forfatter på optegnelserne angående Sankt Hans-landemodet 1737; Gigas, 1906: 38.

¹³⁷ De anvendte kilder er: [KB] Ledreborg 367-368: *Brev fra Hersleb til J. L. Holstein 11/12 1741. Copi af Synodalia Roskildensia 1709-1742*; [KB] Ny kgl. Sml. 4., 1175.b [fremover NKS 1175b]. *Acta synodalia (Roskildensia) 1738-46* og Kall, 4., 490 [fremover Kall 490]. *Synodalia Roskildensia 1615-1763*. Ledreborg 367-368 og NKS 1175b er sandsynligvis forfattet af Peder Hersleb selv eller i det mindste en af hans direkte underordnede. Kall 490 er for perioden 1747-1757, som

ikke er landemodesagerne, som er grundlaget for undersøgelsen af Hersleb i forhandling, men hans visitatser i perioden 1739-1745.¹³⁸ Det valg er truffet, dels fordi der forekom en brat nedgang i sagerne fra begyndelsen af Herslebs embedsperiode, hvilket mere eller mindre fjernede forhandlingsdimensionen fra landemoderne, og dels for at få biskoppens tilsynsføring sat i et nyt lys ved at undersøge visitatsen som en anden arena end landemodet. Omvendt har det ikke været muligt at undersøge Christen Worms visitatser, da hans visitatsbøger ikke er bevaret.¹³⁹

Dette leder mig til afhandlingens tredje del, hvor gejstliges virke på de lavere stiftsniveauer er udgangspunktet for fire kapitler. I kapitel 10 tager jeg provstens perspektiv, hvor jeg med provsten Johan Muus fra Ølstykke herredsprovsti som case undersøger administrationen af provsteretten gennem dens justitsprotokol fra den midterste del af 1700-tallet.¹⁴⁰ Provstens virke belyses også gennem en konflikt, Muus havde med sin degns enke og et sognebarn i kraft af Muus' samtidige embede som sognepræst. Her bliver et klart, hvordan embederne som præst og provst kunne gribe ind i hinanden.¹⁴¹ Konflikten bidrager derudover med nye perspektiver i forhold til de foregående kapitler på grund af dens empiriske grundlag, som er korrespondance ført mellem parterne og biskoppen, hvilket gav dem nogle andre muligheder for at udtrykke sig.

Dernæst følger jeg i kapitel 11 en proces mellem en sognepræst og kapellan fra 1707 "nedefra" og op gennem det gejstlige retssystem, først ved den lokale provsteret og siden ved landemoderne. Der er tale om en større konflikt mellem sognepræsten Johan Barscher og dennes kapellan Oluf Lauritzen i købstadssognet Sankt Mikkels sogn i Slagelse, som jeg har valgt at bruge til at undersøge, hvordan de forskellige gejstlige kunne bruge retssystemet til at afklare stridsspørgsmål om indbyrdes embedsforhold, og som viser, hvordan aktørerne

jeg anvender, skrevet af Stenløse-Veksø-præsten Jacob Muus, der også optræder i kapitel 11, i dennes periode som provst over Ølstykke herred (han var provst i perioden 1746-1766).

Jeg har anvendt følgende optegnelse over monita i perioden for at efterkontrollere begge biskoppers monita i deres antal og indhold: [KB] Thott, 4., 2037 [fremover Thott 2037]. *Monita Synodorum ecclesiae Siællandicæ ab anno 1681 ad 1761.*

¹³⁸ Afhandlingens første del afsluttes med et kapitel om Peder Herslebs administration af sine visitatser i perioden 1739-1745, som er baseret på Christian Larsens kildeudgivelse af de visitatsindberetninger, som Hersleb sendte til Generalkirkeinspektionskollegiet; Larsen, 2003.

¹³⁹ Se videre Hermansen, 2005.

¹⁴⁰ [RA] Ølstykke Herreds Provsti [EB-153]: *Justitsprotokol* (1686-1788). Pakke 4.

¹⁴¹ [RA] Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Indkomne sager vedr. Ølstykke Herred (1729-1820)*, pk. B.3-248

anvendte og opfattede de forskellige arenaer i retssystemet. Empirien er protokoluddrag fra hele sagen.¹⁴²

I afhandlingsdelens to sidste kapitler, 12 og 13, bringes nogle af de markante forandringer i det tidlige 1700-tals kirkeliv i centrum, nemlig betydningen af konfirmationens indførelse i 1736 og forordningen om skolegang i 1739. Fælles for de to cases er, at de giver mulighed for at undersøge, hvordan de øgede krav til befolkningens kristendomskundskaber, som blev udtrykt i de nævnte reformer, blev forstået og forhandlet om.

I kapitel 12 er det Olsker- og Allingepræsten Hans Mahler (embedsperiode 1725-1758), som er centrum. Gennem korrespondance fra forskellige gejstlige ses, hvordan han som en særlig stridbar herre søgte at disciplinere både Bornholms landprovst, underordnede og sognefolk i kraft af sin særlige forståelse af, hvad der krævedes af den gejstlige for at holde idealerne fra reformerne i hævd.¹⁴³ Også i lyset af de særlige skoletraditioner, som var at finde på Bornholm og som adskilte sig fra resten af stiftet. Skolelovgivningen fik aldrig den store gennemslagskraft på øen, hvis befolkning i udstrakt grad bestod af selvejerbønder, som havde en stærk tradition for selv at organisere undervisningen.¹⁴⁴

Omvendt ses i kapitel 13 Brønshøj- og Rødovrepræsten Peter Lorens Hersleb (embedsperiode 1744-1768) beskrivelse af Brønshøjmenighedens litterære kultur som værende et vigtigt grundlag for hans arbejde som sognepræst, hvilket dog ikke skygger for et mere anstrengt forhold til menigheden i anneks sognet Rødovre og sognets skole og skoleholder, som var betydelig mere frit orienteret, end s. L. Hersleb ville det.¹⁴⁵

Alt dette fra begge afhandlingsdele opsamles til sidst i kapitel 14, hvor jeg drager nogle konklusioner af mit arbejde af, hvordan gejstlige har ageret som stiftsgejstlighed, og hvordan undersøgelserne besvarer mine indledende spørgsmål, teser og problemstillinger. Først vil jeg dog redegøre for rammerne om enevældens gejstlighed i næste kapitel.

¹⁴² RA] Skt. Mikkels pastorat, Slagelse (EC-427): *Provsteretssag mellem mag. Johan Barscher og kapellan Oluf Lauritzen ved Skt. Mikkels kirke mm.* Pakke A3.3.

¹⁴³ [RA] Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Indkomne sager (1617-1820)*, pk. B.3-417 (Bornholm 1724-1741).

¹⁴⁴ Appel & Fink-Jensen, 2013: 221.

¹⁴⁵ [RA] Brønshøj Pastorat (EC-117): ”Efterretninger om embedet til brug for efterfølgeren 1768” i *Regulativer og takster for Brønshøj kirke 1935-1948*. Pakke A.1.A.2: 1935-1948; Rørdam, 1877-1880: 621-688.

5. Kirke og gejstlighed under enevælden

Inden undersøgelse af nærværende afhandlings cases skal der tegnes et billede af gejstligheden som samfundsmæssig størrelse under enevælden og den på flere områder omfattende lovgivning, som definerede de gejstliges opgaver og deres indbyrdes relationer.

I første halvdel af dette kapitel redegør jeg for enevældens religiøse legitimitetsgrundlag og det ideologiske og juridiske fundament, som de gejstliges forpligtelser og myndighed til at realisere dette kirkelige og religiøse program hvilede på. I kapitlets anden halvdel behandler jeg de hierarkiske og bureaukratiske forhold i det enkelte stifts gejstlighed for at give et indtryk af, hvad de forskellige typer gejstliges roller og pligter var ift. den samlede stands arbejde. Hensigten er at pege på nogle rammer for gejstligheden, selvom det i praksis ikke forhindrede en forhandling af dem.

5.1 Enevældens konfessionelle grundlag og arven fra reformationen

Udgangspunktet for at forstå religionens plads i den enevældige politiske konstruktion i Danmark-Norge er enevældens forfatningsdokument i *Kongeloven* af 1665, det eneste af sin slags for de europæiske absolutistiske regimers vedkommende.¹⁴⁶ Den var *lex fundamentalis*.¹⁴⁷ Med enevældens indførelse blev det slået fast, at kongen var øverste lovgiver på både det verdslige og det kirkelige område.¹⁴⁸ I *Kongeloven* indtog religionen en særlig rolle, da den dansk-norske konge kun var bundet af ét krav, nemlig at statsreligionen skulle være luthersk-evangelisk efter forskrifterne i Den augsburgske konfession af 1530.¹⁴⁹ Kongeloven var, med Sjællands biskop Johan Wandals (1668-1675) ord, ”Guds egen Haandfæstning offuer Kongen”.¹⁵⁰ Det var altså et kirkeligt projekt, som enevælden forpligtede sig på.¹⁵¹ Sådan havde det været siden reformationen, men med enevælden blev forpligtelsen ekspliciteret.

¹⁴⁶ Koefoed, 2019: 6.

¹⁴⁷ Tamm, 2006: 129.

¹⁴⁸ Bach-Nielsen & Gregersen, 2017: 9.

¹⁴⁹ Stenbæk, 1983: 51.

¹⁵⁰ Stenbæk, 1983: 54.

¹⁵¹ Ingesman, 2000: 80.

Kongeloven var i den forstand kulminationen på en monokonfessionel udvikling, som havde fundet sted siden reformationen. Nybruddet bestod i, at man forpligtede sig til at efterleve dette for altid fremover til forskel fra den hidtidige postreformatoriske periode, der havde været præget af skiftende formuleringer og prioriteringer i kongernes håndfæstninger.¹⁵²

Det konfessionelle grundlag blev udspecificeret i anden bog i *Danske Lovs* 2. bog fra 1683 og *Kirkeritualet* fra 1685, der var de to store lovgrundlag for det kirkeretslige område, og som gav rammerne om gejstligheden og religionsudøvelsen. Dette var ligeledes i forlængelse af ambitionerne fra reformationen, hvor Kirkeordinansen af 1537 havde lagt vægt på en stærk kirkeorganisation, eller kirkelig ordening til at understøtte fyrsten i det konfessionelle arbejde.¹⁵³ Begge lovsamlinger blev til i en periode, hvor enevælden for alvor skulle etablere og stabilisere sig, og hvor sigtet var at bringe ”orden og enhed” til staten og samfundet.¹⁵⁴ Netop orden og enhed, også beskrevet som uniformitet, var en stærk norm om harmonisering af samfundsforhold, som drev lovgivningen i tiden fremover.¹⁵⁵ I *Danske Lov* udspecificeredes det mere direkte kirkelige lovstof, heriblandt rammerne for de gejstliges opgaver og myndighed, og i *Kirkeritualet* de liturgiske retningslinjer, altså hvordan gudstjenester og andre kirkelige handlinger skulle forløbe.¹⁵⁶

Som i tilfældet med Kongeloven, var de to lovsamlinger også produkter af det man kan kalde en lang reformation og derfor på mange måder en stadfæstelse af retningslinjer fra de foregående 150 års kirkelove.¹⁵⁷ I 2. bog blev de indpasset i det enevældige statskirkesystem, uden at de i sig selv var udtryk for enevældige principper.¹⁵⁸ Forlæggene til 2. bog var først og fremmest Kirkeordinansen 1537/1539, Ribe-artiklerne fra 1542 og Christian 4.’s store reces fra 1643, der også indbefattede meget af kirketugtsforordningen af 1629.¹⁵⁹ I nærværende afhandling vil der dog fortrinsvis blive refereret til enevældens lovsamlinger, da det var de gældende rammer for enevældens gejstlighed, og dem, som de gejstlige gennemgående refererede til sammen med nyere lovgivning.

¹⁵² Matzen & Timm, 1889: 32.

¹⁵³ Appel, 2001: 115.

¹⁵⁴ Westrup, 1983: 113.

¹⁵⁵ Bach-Nielsen & Gregersen, 2017: 10.

¹⁵⁶ Bergan, 1982: 84.

¹⁵⁷ Appel & Fink-Jensen, 2009: 243.

¹⁵⁸ Jørgensen, 1983: 447.

¹⁵⁹ Jørgensen, 1983: 456.

I nærværende afhandlings undersøgelsesperiode nytænkte kongerne Frederik 4. (1699-1730) og Christian 6. (1730-1746) enevældens religiøse forpligtelser, særligt når det kom til befolkningens kristendomskundskaber, som begge regenter søgte at højne. For Frederik 4.'s vedkommende gav det sig særligt udslag i forordningen af 24. september 1708 om betlere i Danmark, hvor det blev pålagt landsogdenes og købstædernes degne at undervise fattige børn,¹⁶⁰ og rytterskoleforordningen af 28. marts 1721, hvor kongen oprettede 240 skoler på sine ryttergodser.¹⁶¹ Christian 6. involverede sig i endnu højere grad i kirke- og skolevæsenet, bl.a. i kraft af sin egen stærke pietistiske tro, og igangsatte et omfattende statspietistisk reformprogram.¹⁶² Det betød bl.a. indførelsen af konfirmationen i 1736 og den pietistiske hofpræst Erik Pontoppidans katekismusforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed* i 1737. Med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737, som var et regeringskollegium, der tog sig af kirkelige og gejstlige anliggender, greb kongen direkte ind i kirkeorganisationen. Derudover udvidedes skoleindsatsen betragteligt med forordning af 23. januar 1739 om oprettelsen af skoler på landet. Samtlige disse tiltag var udtryk for kongemagtens ambitioner om at skabe størst mulig uniformitet og ensartethed i kirken og i udøvelsen af religionen, ligesom den var forpligtet til i *Kongeloven*. Tiltagene påvirkede gejstlig praksis, da det var de gejstlige, som skulle føre dem ud i livet.¹⁶³

5.1.1 Gejstligheden som lære- og embedsstand

De gejstliges opgave med at realisere enevældens religiøse legitimitetsgrundlag kom af deres ideologiske placering i trestandslærens samfundsideologi som del af lærestanden.

Lærestandspligterne fik de juridisk bemyndigelse til at varetage gennem deres status som enevældens embedsmænd.

I trestandslæren blev samfundets indbyggere inddelt i tre stænder, henholdsvis husstanden, regeringsstanden og lærestanden, som jeg har været inde på i kapitel 1, hvor de gejstlige oftest indtog rollen som den bydende part i inden for lærestanden. Denne ideologiske

¹⁶⁰ Appel & Fink-Jensen, 2013: 169.

¹⁶¹ Appel & Fink-Jensen, 2013: 175.

¹⁶² Lausten, 2004 [1987]: 183-185.

¹⁶³ Af andre markante statspietistiske tiltag kan nævnes konventikelpakaten af 13. januar 1741 og separatisme-reskriptet af 13. marts 1745, men de optræder dog ikke videre i nærværende afhandling, da disse tiltag ikke gav videre genlyd ifm. landemoderne, visitatserne og de andre cases, jeg undersøger.

samfundsindretning var fundamental for lovgivning, kultur og mentalitet frem til anden halvdel af 1700-tallet, og alle indbyggere blev undervist i den, da den stod i *Luthers lille katekismus*.¹⁶⁴ *Danske Lovs* 3 første bøger, ud af 6, spejlede også denne inddeling.¹⁶⁵ Første bog omhandlede kongemagten og kongen som lovgiver, anden bog vedrørte som sagt kirken og gejstligheden, og tredje bog udstak rammerne for det verdslige liv og husstanden.¹⁶⁶ I de protestantiske lande var det den gejstliges status som ”an educated professional”, som var den klare forskel på den gejstlige og hans sognebørn, og som var grunden til, at denne oftest indtog rollen som lærestandsmyndighed.¹⁶⁷ For at blive sognepræst i enevældens Danmark og Norge skulle man være magister fra universitetet og have prædikeattestats (DL 2-2-1), have et ”testimonium Academicum” om god lærdom og levned (DL 2-2-2) og være fyldt 25 år (DL 2-2-4). Gejstligheden var den tidligst professionaliserede embedsgruppe defineret gennem uddannelse.¹⁶⁸ De gejstlige, i hvert fald fra sognepræsterne og op i hierarkiet, havde den teologiske uddannelse fra universitetet og var derfor eksperterne, når det kom til den luthersk-evangeliske lære.

De gejstliges teologiske myndighed blev konsolideret juridisk gennem deres status som kongens embedsmænd og del af enevældens øvrighed. Gejstligheden havde på den måde fået overdraget deres myndighed fra kongen, hvilket blev understreget med den embedsed, de gejstlige aflagde til kongen.¹⁶⁹ Udnævnelsen af embedsmænd var netop et af de afgørende træk ved kongens regeringsmagt.¹⁷⁰ Det var slået fast i Kongelovens §4:

”saa at alle Embeder og Bestillinger, i huad Myndighed de haffver, skall aff Kongens Eenevoldsmagt saasom af een kilde haffve sin første oprindelse”

Og mere specifikt angående gejstligheden og religionen i §6:

¹⁶⁴ Bregnsbo, 1997: 105. Michael Bregnsbo refererer her til en længere svensk forskningstradition med udgangspunkt i Hilding Pleijels undersøgelser af hustavleideologiens betydning for samfundsindretningen i f.eks. *Hustavlans Värld*; Pleijel, 1970.

¹⁶⁵ Koefoed, 2019: 6

¹⁶⁶ Koefoed, 2019: 7. Hun understreger også, hvordan AK og Luthers lille katekismus var grundlaget; Koefoed, 2019: 8.

¹⁶⁷ McLaughlin, 2003: 62+67.

¹⁶⁸ Bregnsbo, 1997: 4. Juristerne blev som embedsgruppe harmoniseret og professionaliseret med den juridiske embedseksamen fra 1736, om end der skulle gå mere end 30 år før, at uddannede jurister var bredt repræsenterede på rigets embedsposter; Knudsen, 2000: 50.

¹⁶⁹ Hermansen, 2001: 42ff.

¹⁷⁰ Tamm, 2006: 131.

”Skall og Kongen eene haffve høyeste Magt offver all Clericiet fra den høyeste till den Laweste, at besicke og anordne all kircke og Gudstieniste; Moder, Sammenkomster og forsamlinger om Religions Sager, naar hand det raadeligt eragter, biude, forbiude”.

Standen var derfor at regne som *embedsstand* med rettigheder og privilegier ”men visselig også med tunge embedsbyrder”.¹⁷¹ Standstanken var afgørende for forståelsen af den enkelte gejstliges myndighed, og den enkelte embedsmands misligholdelse var derfor et anliggende for hele standen.¹⁷² Konkret betød det, at der var stærke normer om korrekt embedsførelse, heriblandt kriminaliseringen af korruption, og om retssikkerhed, hvilket prægede forståelsen af gejstlighedens myndighed som embedsstand.

5.2 Stiftets gejstlige hierarki og organisation

Langt de fleste medlemmer af gejstligheden indgik som del af den gejstlige administration i de regionale stifter.¹⁷³ Det var inden for dette administrative fællesskab, at de fleste gejstlige orienterede sig, og da det er Sjællands stifts gejstlighed, som er en af nærværende afhandlings afgrænsninger, vil jeg koncentrere mig om at beskrive stiftets gejstlige strukturer. Jeg tager fortrinsvis udgangspunkt i, hvordan de beskrives i Danske Lovs anden bog med tilhørende artikler (f.eks. DL 2-17-1).

Inden jeg gør det, vil jeg imidlertid kort redegøre for, hvad Sjællands stift var for en størrelse.

I Danmark var Sjællands stift den største administrative enhed. 70 procent af befolkningen boede inden for stiftets grænser.¹⁷⁴ Roskilde var stiftsby og samlingspunkt for gejstligheden, selvom biskoppen boede i København.¹⁷⁵ Stiftet bestod af Sjælland, hovedstaden København og øerne Møn og Bornholm. Antallet af herredsprovstier og pastorater varierede, men Detlev Gotthard Zwergius giver os et godt pejlemærke i sin *Det siellandske Cleresie* fra 1754, hvor han skriver, at der på det tidspunkt i stiftet var 21 købstæder,

¹⁷¹ Lindhardt, 1939: 22.

¹⁷² Österberg & Sandmo, 2000: 18.

¹⁷³ Derudover var en mindre del f.eks. professorer ved Teologisk Fakultet eller virkede ved hoffet eller missionærer.

¹⁷⁴ Bregnsbo, 1997: 12.

¹⁷⁵ Tamm, 2017: 157.

33 herredsprovstier, 422 kirker, ca. 350 præster og flere underordnede.¹⁷⁶ Møn og Bornholm var ikke herreder, men omtales som hhv. ”Møens Land” og ”Bornholms Land”.¹⁷⁷ Provsterne på Møn og Bornholm var derfor ”landprovster”. Zwergius skriver ikke antal af pastorater men anfører, at kirkernes tal i herredsprovstierne svingede fra 22 i det omfangsrigeste til syv kirker i det mindste provsti.¹⁷⁸ Et enkelt pastorat kunne godt dække to sogne, et hoved- og annekssogn, men der kunne forekomme en løbende sammenlægning og opsplætning, hvorfor antallet af pastorater varierede.

I den gejstlige side af stiftsstrukturen sad biskoppen øverst som en del af stiftsoverigheden sammen med stiftamtmanden. Blandt alle rigets biskopper indtog Sjællands biskop forrang. Det var f.eks. ham, der ordinerede nye biskopper i de andre stifter. Biskoppen var den øverste teologiske kapacitet i stiftet og havde som hovedopgave at føre tilsyn med gejstligheden i hele stiftet, hvilket hans formelle titel som superintendent, som biskopperne blev kaldt efter reformationen, henviste til om. Oftest omtales han dog som biskop. Formålet med tilsynet var at sørge for, at de kirkelige forhold i stiftet blev varetaget. Det betød for det første at holde opsyn med gejstligheden i stiftet og at disse ”giøre deris Embede, og see til, at alting gaar skikkeligen og ret til, som her befalis” (DL 2-17-1). Dette handlede bl.a. om, at ”alle Præsterne retsindelligen og eendrægteligen lære Christi hellige Evangelium” samt at de med deres husstande skulle ”føre et skikkelegt Levnet, saa som saadanne Christi Tienere vel anstaar” (DL 2-17-7). For det andet at ”holde Kongens Undersaatter til at være fredsommelige og lydagtige, med den Undervisning, som de skulle giøre i deris Prædiken om Herskab, og den Lydighed mand dem pligtig er” (DL 2-17-6). Disse bestemmelser gik tilbage til Kirkeordinansen 1537/1539.

Biskoppens vigtigste redskab i sin tilsynsføring var visitatsrejserne, hvor han skulle besøge alle sognene i stiftet. I teorien skulle han nå at besøge det enkelte sogn i stiftet en gang hvert tredje år (DL 2-17-9). I praksis gik der dog ofte længere tid imellem biskoppernes besøg. Visitatsen havde været et styringsredskab for biskopperne lige siden reformationen og Kirkeordinansen fra 1537/39, hvor den stod centralt i arbejdet med at skabe uniformitet i

¹⁷⁶ Zwergius, 1754: 389. Variation over tid og optællingsmåder, om slotskirker mm. skal tælles med, gør det vanskeligt at fastslå et præcist antal.

¹⁷⁷ Zwergius, 1754: 111. Henrik Horstbøll opgiver lignende tal med 454 kirker i Sjællands stift; Horstbøll, 2003; 131.

¹⁷⁸ Zwergius, 1754: 33.

kirkelivet.¹⁷⁹ I *Danske Lov* stod, at biskoppen skulle sende sine visitatsindberetninger til Danske Kancelli (DL 2-17-14), hvilket illustrerer den position som bindeled mellem kongemagt og stiftsgejstlighed, som biskoppen havde. I nærværende afhandlingsperiode ændredes dette til, at det var Generalkirkeinspektionskollegiet, som skulle modtage indberetninger efter kollegiets oprettelse i 1737, noget som er blevet set som del af ”en skærpet tilsynskultur” i Christian 6.’s statspietistiske reformlinje.¹⁸⁰

Biskoppen havde også myndighed til at dømme i sager af kirkelig og religiøs karakter. Det gjaldt de anliggender ”som Samvittighederne ere anrørende, om hvilke mand spørger Raad af Guds Ord” (DL 2-17-17). I den forbindelse kunne han rejse tiltale mod genstridige underordnede ”for Kongens Stiftsbefalningsmand og sig” i landemodet, også kaldet ”Provstemodet” og afsætte dem fra embedet (DL 2-17-8). Landemodet var anden instans i det gejstlige retssystem, hvilket vil sige at det var appelret for provsteretterne: ”Hvis Sager imellem Præst eller Dægn og Sognefolket, som henge af Kirkens Myndighed, forefalde, paa dennem dømmis af Herrets Provsten, eller henvisis til Provstemode” (DL 1-2-16). På landemodet fungerede stiftsøvrigheden som dommere, hvor de ”med bindende Virkning at afgjøre, hvad der er gjældende ret i et vist omtvistet Forhold”.¹⁸¹ Dermed adskilte landemodet som domsinstans sig ikke fra andre instanser ”paa det øvrige Retsområde”.

Jeg finder det dog vigtigt at erindre om, at brugen af landemodet ikke var ensartet geografisk og over tid. I Norge havde der siden reformationen ikke været tradition for at holde landemoderne.¹⁸² Ligeledes havde man i 1600-tallets første halvdel haft ”et stort antal” sager, hvor befolkningen var involverede, men disse typer sager var med tiden blevet mindre.¹⁸³ Udover at virke som dominstans, var landemodet også et organisatorisk knudepunkt, hvor kongens og regeringskollegiernes nyeste beslutninger, kaldet ”regiæ”, blev videreformidlet, og hvor biskopperne udstedte deres ”monita”, påbud med retsbindende kraft.¹⁸⁴ I Sjællands stift spillede landemoderne en væsentlig rolle i enevældens uniformitetsbestræbelser.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Imsen, 1980: 259.

¹⁸⁰ Appel & Fink-Jensen, 2013: 329.

¹⁸¹ Matzen & Timm, 1889: 28.

¹⁸² Imsen, 1980: 282.

¹⁸³ Appel, 2001: 154.

¹⁸⁴ Appel, 2001: 137.

¹⁸⁵ Appel, 2001: 154.

Under biskoppen sad herredsprovsterne, der hver især var ansvarlig for sit herredsprovsti. Provstiet var en mindre administrativ inddeling bestående af flere pastorater herunder deres eget, som de også var sognepræst i. I herredsprovstierne skulle de virke som ”Superintendentens Medhielper” i forhold til at føre tilsyn med kirker og skoler (DL 2-16-1). De havde derfor en vigtig rolle at spille i tilsynsindsatsen fra reformationen og frem.¹⁸⁶ Det betød bl.a. at tage på visitatser i provstiets kirker en gang om året, ”eller oftere”, hvor de skulle føre tilsyn med, hvordan sognepræsterne ”prediker, udlegger Børnelærdommen, uddeeler Sacramenterne” (DL 2-16-3). Tilsynet gjaldt også degnene og den undervisning, de gav ”Ungdommen” (DL 2-16-4). Sognefolkene skulle de også høre i, hvad de kunne og vidste om den kristne tro (DL 2-16-6). Dertil kom tilsynet med kirkebygningerne.

Provsten blev valgt blandt sognepræsterne i herredsprovstiet, dog skulle biskoppen godkende valget (DL 2-16-2). Det var provsternes ansvar at forbinde biskoppen med sognepræsterne, hvilket ikke mindst kom til udtryk i, at provsterne havde provsterne mødepligt til landemoderne og pligt til at ”meddeele [sine Herretspræster] hvis paa Provstemodet forhandlet er” (2-16-11). Derudover skulle provsterne også administrere provsteretterne, førsteinstansen i det gejstlige retssystem. Hvis provsterne fandt ”noget Brøst” hos de gejstlige i sit provsti, skulle de nedsætte provsteret og indberette det til biskoppen (2-16-5). Til forskel fra landemodet var provsteretternes tid og sted ikke reguleret. De fandt sted ad-hoc og blev typisk nedsat i herredsprovstens sognekirke.

Den største gruppe af gejstlige i stiftet var sognepræsterne, som var ansvarlige for menighederne ude i sognene. Det var dem, der sad med kerneopgaven, at hjælpe og vejlede sognefolket i deres tro. Samtidig skulle de være gode forbilleder, ”at deris Tilhørere kunde tage gode Exempler af dem, og deris Liv og Lærdom kand svare hin anden til Opbyggelse og uden Forargelse, saa at de ikke selv med deris Liv og Levnet deris Embede vanære” (DL 2-11-1). Dette var vigtigt at lovgive om, da sognepræsten skulle være det gode eksempel på kristelig livsførelse og som husfader over sin husstand.¹⁸⁷ Sognepræsterne var underlagt en ”streng præstetugt”, hvor de skulle være eksempel for menigheden på, hvordan et godt, kristeligt levned skulle være.¹⁸⁸ Uddannelsen, liv og levned stod dermed som de første forudsætninger for de gejstliges autoritet. Resten af kapitlerne i Danske Lov omhandlede de opgaver, der lå i

¹⁸⁶ Imsen, 1980: 275; Ingesman, 2016.

¹⁸⁷ Dixon & Schorn-Schütte, 2003: 29.

¹⁸⁸ Appel & Fink-Jensen, 2009: 60.

forbindelse med vejledningen af menigheden og varetagelsen af nøglemagten. I administrationen af embedet var sognepræsternes vel nok vigtigste redskab deres kirkebog hvor de skulle indføre informationer om, hvilke sognebørn som deltog i de forskellige ritualer, ligesom at det også skulle være deres regnskabsbog (DL 2-22-61).

Kerneopgaven, vejledningen og varetagelsen af nøglemagten, havde grund i Den augsburgske konfessions artikler.¹⁸⁹ I konfessionens artikel 5 anføres det, at det kirkelige embede blev indstiftet ”for at nå denne tro”, hvilket var den enkeltes erkendelse af sin arvesynd, gennem varetagelsen af sakramenterne dåb (art. 9) og nadver (art. 10) samt at undervise de troede i evangeliet gennem undervisning, katekisering og prædiken: ”for gennem ordet og sakramenterne som midler skænkes Helligånden” (art. 5). Dertil kom skriftemålet (art. 12), en samtale mellem den troende og en gejstlig, hvis formål var, at den troende skulle erkende sine synder og gøres bodfærdig, som beskrives som ”sonderknuselsen eller den angst, som indjages samvittigheden, når man er kommet til erkendelse af synden”. Når den troende var kommet i denne tilstand, skulle han dog også forløses af den for at komme videre i sin tro, hvilket skete ved den gejstliges ”afløsning”, som ”trøster samvittigheden og frier fra angsten”. Den gejstliges myndighed til at løse den troende fra ængstelsen blev betegnet som ”nøglemagt”, da det var den gejstlige, der havde myndighed til at give eller fratage adgang til Gudsriget for den enkelte troendes vedkommende.¹⁹⁰ Dåb, nadver, undervisning, katekisation, prædiken og skriftemål var dermed nogle af de afgørende religiøse praksisser og ritualer, som sognepræsterne havde ansvar for, og de blev også nærmere beskrevet i *Danske Lov*.

Det første ritual, der behandlede, var prædiken, den ene af de centrale formidlingspraksisser til at opretholde den sande kristne kirke.¹⁹¹ Den anden var katekisationen, en samtale mellem præst og sognebarn, der forløb med spørgsmål fra præstens side og svar fra sognebarnet, hvor sognepræsten skulle sikre sig, at sognebarnet kendte de lutherske forskrifter. Retningslinjer for katekisationen var dog ikke nedfældet i Danske Lov. Det vigtigste formål med præsternes prædikener var at ”forklare de forordnede Texter, og

¹⁸⁹ Jeg mine uddrag af konfessionen er hentet fra: www.folkekirken.dk/2F_Resources/2FPersistent/2Fc/2F5/2F0/2F0/2Fc5006c22676a446f3a2d8ed5b7827e2acd3cc9af/2FDen/2520augsburgske/2520bekendelse.pdf&usg=AOvVaw0my-XxpEawA1g7M4jWHSwh (besøgt 13. september 2021).

¹⁹⁰ Nørgaard-Højen, Peder: *nøglemagt i Den Store Danske på lex.dk*, <https://denstoredanske.lex.dk/n%C3%B8glemagt> (besøgt 20. maj 2021).

¹⁹¹ Her kan der drages paralleller til den engelske kirke jf. McLaughlin, 2003: 60; Green, 2003: 157.

dennem hengøre til Troens Lærdom og christelige Skikke og Sæder, og retteligen lære Loven og Evangelium efter Guds aabenbarede Ord” (DL 2-4-6). Det skulle præsterne både gøre i kirken og andetsteds ”i ærlige forsamlinger”. I forlængelse af omtalen af prædiken i 2-4-6 understregedes, at formålet med prædiken var ”Christi Meenigheds Opbyggelse” og ikke for, at præsterne skulle iscenesætte sig selv og deres viden (DL 2-4-7). Det betød også, at præsterne ikke måtte gøre deres prædikener for vidtløftige eller for lange (”over een Time”), hvilket kunne føre til kedsomhed og ”dis mindre Opbyggelse” (2-4-11). Det understregede hyrdeaspektet i sognepræsternes myndighed, og at det netop handlede om at få den enkelte troende bedre på vej.

Til forskel fra prædiken, som også kunne finde sted i private sammenhænge, var sakramenterne dog udtrykkeligt forbundet med kirkerummet (DL 2-5-1). Det understreges også i *Kirkeritualet* vedrørende nadver, hvori der står, at ”Præsterne alene, og igen anden, skulle i Kirken, naar Guds Tieniste forrettis, uddeele det Højværdige Alterens Sacramente”.¹⁹² Dermed måtte det ikke finde sted i private hjem, uden ”Fornødenhed det udkræver” (DL 2-5-2). Undtagelsen var, hvis et nyfødt barn var svagt og skulle døbes hurtigt. I dette tilfælde skulle man sørge for, at dåben blev lyst i kirken (DL 2-5-8).

For skriftemålets vedkommende var dets funktion udtrykkeligt grundet i den gejstliges vejledning af den enkelte troende til en dybere syndserkendelse gennem først bod og siden afløsning, som også blev beskrevet i Den augsburgske konfession. Skriftemålet hang sammen med nadver i den forstand, at ingen måtte tages nadver, før de havde skriftet og opnået ”Afløsning” af sognepræsten (DL 2-5-10). Det private skriftemåls funktion var i sidste ende sognepræstens afløsning af den enkelte troende, som skete ved håndspålæggelse og krævede et ”angerfult Hierte” hos sognebarnet (DL 2-5-17). I *Kirkeritualet* står det anført, at det er præsten, der skal fornemme ”en hiertelig Fortrydelse over Synden” hos den pågældende for at kunne give afløsning.¹⁹³ Dette var også grundlaget for, at præsten kunne afholde et sognebarn fra nadveren. Hvis sognebarnet var ”aldelis Ubereed og motvillig”, skulle præsten i forbindelse med skriftemålet minde sognebarnet om, at han ikke måtte komme til nadver, indtil den pågældende havde ændret indstilling (DL 2-5-16). Hvis nadverritualet vitterligt skulle være

¹⁹² KR, 1985: 60 (1685-paginerings: 159-160).

¹⁹³ KR, 1985: 54 (1685-paginerings: 144).

manifestationen af det gudfrygtige fællesskab, måtte der ikke deltage nogen vrangvillige. Derfor var skriftemålet så nødvendigt.

Ligesom, at sognepræsten selv var underlagt en hård ”præstetugt”, havde han også pligt til at udmønte kirketugt over for sognebørn, der havde syndet på en måde, så det kunne bringe hele menighedens frelse i fare.¹⁹⁴ I *Kirkeritualet* blev dette formuleret som, at den pågældende synder ”haver forset sig imod det N. Bud og dermed forarget denne Christi Menighed”.¹⁹⁵ Derfor skulle sognepræstens afløsning af den pågældende finde sted i menighedens påhør, hvor det pågældende menighedsmedlem skulle stå åbenbart skrifte ”med et angerfuldt Hierte og gudelig Andagt” (2-9-21). Hvis dette ikke kunne opnås, måtte sognepræsten i sidste ende bandlyse sognebarnet efter rådførelse med sin provst og biskop (2-9-11). Vejledningen af menigheden i dens kollektive arbejde for frelse kunne ikke finde sted med en iblandt, som ikke ville underkaste sig det åbenbare skriftemål.¹⁹⁶

Det offentlige skriftemål var første led i kirketugten, de sanktionsmuligheder sognepræsten havde for at lede et sognebarn tilbage under sin myndighed. Det stammede i sin konkrete udformning fra Kirketugtsforordningen af 1629, som havde gjort skriftemål og altergang til disciplinære redskaber i endnu højere grad end før.¹⁹⁷ Efter det åbenbare skriftemål var de næste skridt i kirketugten, ud over advarsler (DL 2-7-6), udelukkelse fra nadverens sakramente (DL 2-10) og i sidste ende bandsættelse (DL 2-11). Der skulle dog meget til for at komme dertil.¹⁹⁸

Grænserne for sognepræsternes anvendelse af nøglemagten blev også behandlet. Ligesom med prædikenerne skulle præsterne også kun bruge dette redskab for at fremme menighedens kristelige opbyggelse, og derfor måtte den gejstlige ikke agere på en måde, som afholdt syndige menighedsmedlemmer fra at gå i kirke på grund af skam. Det betød bl.a., at de ikke måtte skænde og forhåne navngivne menighedsmedlemmer. I stedet skulle de ”straffe Synden i

¹⁹⁴ DL 2-5-19 om, at bandsatte eller folk, der skulle stå åbenbart skrifte, ikke kunne tages til lønligt skriftemål.

¹⁹⁵ KR, 1985: 56f (1685-paginering: 151-152).

¹⁹⁶ Appel & Fink-Jensen, 2009: 80.

¹⁹⁷ Appel & Fink-Jensen, 2009: 234.

¹⁹⁸ Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har undersøgt vejen til bandsættelse, sådan som det tog sig ud for præsten Casper Pedersen Lindenfelt og hans sognebarn omkring år 1700. Kendetegnende for sognepræstens, og hans overordnede fremgangsmåde, var, at de hele tiden udskød det næste trin i kirketugten indtil de ikke kunne forsvare andet end at udøve den; Appel & Fink-Jensen, 2009: 236-271.

Almindelighed” og kun, hvis der var klare beviser herfor (DL 2-4-9). I samme paragraf blev det derudover understreget, at de ikke måtte lade sig drive af deres personlige affekter eller had, når de ”paa det Hellige Stæd tale og fremføre”. Det samme gjaldt forbud mod at tale hadefuldt eller ilde om andre trosbekendelser, som de i stedet skulle advare og formane imod, hvis det var nødvendigt (DL 2-4-10). Kirken og prædikestolen var tæt knyttet til embedet. Derfor måtte sognepræsterne heller ikke bruge prædikestolen til at lyse, altså udråbe, private verdslige anliggender (DL 2-4-18). Prædikestolen var dermed tæt forbundet med den korrekte udøvelse af nøgлемagten. Sammenhængen mellem prædikestolen og aktørernes normer om god embedsførelse bliver et tilbagevendende emne i løbet af afhandlingen.

Den sidste gruppe af gejstlige, jeg vil beskrive her, er degnene. De virkede i de enkelte pastorater og sogne under sognepræsten (DL 2-15-6). Med enevældens indførelse havde man gjort op med ”løbedegne”, som egentlig var elever ved købstædernes latinskoler, der skulle besørge degnetjenester ved kirkerne i to miles omkreds fra skolerne.¹⁹⁹ Man havde fra da af egentlige degneembeder i pastoraterne, hvilket var nødvendigt: ”Et centraliseret styre krævede embedsmænd med faste vaner, der kunde udøve deres funktion korrekt, saa folket vidste, hvad der var lov og ret”.²⁰⁰ Forandringen i degneembedet kan derfor ses i forlængelse af enevældens normer om uniformitet, orden og retssikkerhed. I degneembedet kom det f.eks. til udtryk i, at degnene skulle omdele post og skrivelser for sognepræsten (DL 2-15-7). De varetog dermed en vigtig opgave for at få kirkeorganisationen til at fungere.

Af degnenes kirkelige opgaver må det først og fremmest nævnes, at de forestod undervisningen af sognets børn og ungdom som selvstændigt ansvarsområde (DL 2-15-2). For realiseringen af det kristne opdragelsesprojekt stod undervisningen centralt, hvilket bl.a. ses i sammenhængen mellem undervisningen og modtagelsen af nadver. Ungdommen måtte først tages til nadver, når de har lært og forstået deres børnelærdom, altså at kunne Luthers lille katekismus, sådan, at de ved ”hvad Afløsning haver med at føre” (DL 2-5-11). Det springende punkt er altså ungdommens kapacitet for syndserkendelse., hvilket de fik gennem undervisning i den lutherske lære.

Derudover skulle degnene udføre en række andre opgaver. Det drejede sig bl.a. om at hjælpe præsten med afholdelsen af de kirkelige handlinger i sognekirken: sørge for lys,

¹⁹⁹ <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=l%C3%B8bedegn> (besøgt 10. august 2021).

²⁰⁰ Hansen, 1944: 32.

nadverkalk, dåbsvand, oplæsning af bønner og at ”forrestaa Sangen i Kirken” (DL 2-15-3). De spillede derfor også en rolle i sognets kirkelige og religiøse liv mere generelt. Som det vises gentagne gange i løbet af afhandlingen, var netop dette aspekt kilden til mange konflikter om korrekt gejstlig embedsførelse.

Ude i sognene var også andre typer gejstlige, som jeg dog kun kort vil remse op, da de kun optræder som bipersoner i min afhandling: kapellaner (sognepræsternes medtjenere), klokkere og skoleholdere. Sidstnævnte fik med skoleforordningen fra 1739 om indretning af skoler på landet en markant større betydning i gejstligheden, hvilket vil afspejle sig i mine undersøgelser fra perioden efter.

5.3 Afrunding

Med denne skitsering af den gejstlige stiftsadministration er rammerne for de konkrete cases i afhandlingens følgende kapitler sat op. Forståelsen af de gejstlige som embedsmænd med lærestandsforpligtelser er i denne afhandling central. Når der gejstligheden beskrives som stand, er det derfor med tanke på dem som embeds- og lærestand.

Stiftets kirkeorganisation var et komplekst system, som i teorien forventedes at virke ensartet, hvor de enkelte led skulle understøtte hinanden. Biskoppen og herredsprovsterne havde ansvaret for, at de gejstlige på de lavere niveauer i hierarkiet, som sognepræsterne og degnene, realiserede enevældens lovgivning og anvisninger.

I praksis gav disse rammer og retningslinjer imidlertid rigt rum til fortolkninger og forhandlinger, og derfor er det værd at kigge nærmere på, hvordan det foregik i praksis. Det gøres i første omgang i de næste kapitler om biskopperne Christen Worm og Peder Hersleb, som udgør afhandlingens anden del. Her er fokus på organisation fra oven, og hvordan Worm og Hersleb administrerede deres embede og pligter, særligt ud fra det centrale knudepunkt i det gejstlige system: landemodet.

Del II: Bisperne

6. Christen Worm og hans bispelovgivning 1711-1737

Formålet med dette kapitel er at undersøge, hvordan Christen Worm regulerede i de kirkelige og gejstlige forhold i Sjællands stift ved hjælp af sine monita, som han løbende udstedte ved landemoderne. Hans monita havde retsbindende kraft og kan derfor forstås som hans bispelovgivning.²⁰¹ Monita viser gejstlig praksis på to måder. For det første var de udtryk for biskoppens egen praktiske embedsførelse og stillingtagen til løbende problematikker, og for det andet omhandlede problematikkerne netop stiftsgejstlighedens praktiske varetagelse af de forskellige embedsområder i gejstligheden.

En undersøgelse af monita giver derfor mulighed for at arbejde med en række af de spørgsmål om gejstlig praksis, som jeg stillede i indledning. Her tænker jeg på 1) ligheder og forskelle på de forskellige typer gejstliges ansvar og opgaver, 2) hvilke repertoarer, som arenaen tilbød Worm, og 3) hvad periodens brydninger om pietismens betød for de problematikker, han skulle forholde sig til. Jeg vil dog først komme med en kort præsentation af Christen Worm.

6.1 Christen Worms baggrund og karriere

Christen Worm var en af periodens markante gejstlige.²⁰² Han blev født i 1672 i København af forældre fra det øvre sociale og politiske lag i enevælden. Faderen Willum Worm (1633-1704) var professor, kongelig historiograf og højesteretsassessor.²⁰³ Efter uddannelse og udlandsophold fandt hans gejstlige karriere udelukkende sted inden for københavnske og sjællandske rammer, først som kapellan ved Skt. Nikolai kirke i 1699 og dernæst som sognepræst og stiftsprovst ved Vor Frue kirke fra 1707. Endelig blev han professor ved

²⁰¹ Appel, 2001: 137.

²⁰² Han har fået meget opmærksomhed i både kirkehistoriske fremstillinger af periodens brydninger, jf. Pedersen, 1951, og i faghistoriske undersøgelser af forskellige aspekter af religionens og kirkens påvirkning på samfundet. F.eks. Krogh, 2000.

²⁰³ Oplysninger om hans opvækst er fra Kornerup, Bjørn: ”Christen Worm” i *Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk* (https://biografiskeksikon.lex.dk/Christen_Worm besøgt 25. maj 2021).

fakultetet i 1710 og biskop over Sjællands stift året efter i 1711. Han fortsatte i bispeembedet frem til sin død i 1737 og virkede dermed under to konger: Frederik 4. (1699-1730) og Christian 6. (1730-1746). Som biskop satte han et stort aftryk i form af beskikkelsen af 38 provster og 438 præster, det største antal blandt Sjællands stiftsbiskopper fra reformationen indtil da.²⁰⁴

Teologisk tilhørte Christen Worm den moderate ortodokse fløj, der havde sit ståsted i ortodoksien men samtidig anerkendte behovet for fornyelse af kirkelige praksisser.²⁰⁵ Han var f.eks. inspireret af engelske strømningers fokus på en mere levende prædikenkunst.²⁰⁶ Reformorienteringen gav sig også udslag i, at han var en af de tidligste til at igangsætte nye skoletiltag, hvilket han gjorde med indretningen af en fattigskole i 1706 i forbindelse med sit virke som sognepræst ved Skt. Nikolai kirke.²⁰⁷ Skolespørgsmålet stod i det hele taget centralt for Worm gennem hans karriere. Han var også en af de toneangivende gejstlige, sammen med Peder Hersleb, i arbejdet med oprettelsen af rytterskoler på kongens godser i 1721.²⁰⁸

I forhold til tidens konflikter mellem pietister og ortodokse søgte han at følge en middelvej, hvilket resulterede i, at han ofte blev angrebet fra begge sider.²⁰⁹ Som den næsten samtidige Detlev Gotthard Zwergius beskrev det, ”bereede [Worm] sig derudi saa forsigtig som mueligt var” i forhold til pietisterne. Man måtte dog ikke tro, at Christen Worm ikke var en ”troe Vægtere paa Sions Mur”. Tværtimod holdt han strengt på den kirkelige orden og gejstlighedens pligter, da han ”saae derhen, hvad der kunde være farlig eller gavnlig for Guds Kirke”.²¹⁰ Jeg ser Zwergius’ beskrivelser som ganske rammende for biskoppens opgaver og som et godt afsæt til undersøgelsen af Worms monitavirksomhed. Christen Worm skulle opretholde enhed og orden, og han regulerede forholdene i kirken og gejstligheden i stiftet så de kunne virke for gejstlighedens forpligtelse over for kongen og religionen.

6.2 Et overblik over Christen Worms monita

²⁰⁴ Zwergius, 1754: 368.

²⁰⁵ Tamm, 2017: 170.

²⁰⁶ Lindhardt, 1939: 34.

²⁰⁷ Appel & Fink-Jensen, 2013: 168.

²⁰⁸ Reeh, 2006: 36.

²⁰⁹ Pedersen, 1951: 93.

²¹⁰ Zwergius, 1754: 372.

Jeg vil først give et overblik over omfanget Christen Worms monita. På de 53 landemoder, han nåede at forestå i løbet af sit embede, udstedte han 216 monita.²¹¹ Antallet af monita ved det enkelte landemode spændte mellem 0 (landemode nr. 29) og 11 (landemode nr. 8). Snittet er på godt 4 monita pr. landemode. Jeg har inddelt samtlige monita i fire kategorier: 1) bureaukrati, 2) religiøse praksisser og ritualer, 3) økonomiske forhold og 4) religiøse problematikker uden direkte gejstlig deltagelse, men som Christen Worm formanede de gejstlige at håndtere.

Jeg vil i det følgende have fokus på de to første kategorier om hhv. bureaukratiske og religiøse praksisser og ritualer. Kategorierne er mit forsøg på at identificere de opgaver, som konkret vedrørte de gejstliges lærestandsforpligtelser, som er formålet med denne afhandling. Jeg har benyttet samme metode i de næste kapitler om retssagerne under Christen Worm og Peder Herslebs monita. Inddragelsen af bureaukratiske praksisser er væsentlig for at forstå, hvad det var for normer, der lå i forbindelse med lærestandsforpligtelserne, da sidstnævnte skulle dokumenteres ordentligt. Det krævede bureaukratisk orden såvel som uniformitet i udførelsen af de kirkelige og religiøse praksisser for at sikre gejstlighedens integritet som embedsstand.

Et eksempel på den nære sammenhæng mellem bureaukrati og religiøse praksisser ses i Christen Worms monitum fra Dionysii 1733 om, at præsterne ikke måtte rejse ud af herredet, da Worm både fandt, at breve lå for længe hos den enkelte, og at provsterne ikke havde nogen til at modtage dem ved deres visitatser og dermed ingen, som kunne stå til ansvar for ungdommens kundskab ved provsternes overhøring, hvilket de skulle efter Danske Lov.²¹² Dette monitum, hvor Worm regulerede i sognepræsternes rejseaktivitet, berører både bureaukratiske aspekter i form af brevforsendelsen og en kirkelig praksis som provstevisitatsen. Jeg har i dette tilfælde valgt at kategorisere det under lærestand, og som rettet mod sognepræsterne, da det var deres ageren, Worm søgte at regulere i. Samme metodiske fremgangsmåde har jeg benyttet i lignende tilfælde, hvilket har betydet, at jeg har fordelt Christen Worms 216 monita således:

²¹¹ Antallet af landemoder er inklusive to ekstraordinære landemoder og to aflusninger på grund af henholdsvis pesten i 1711 og Frederik 4.'s død i 1730.

²¹² Appendiks 2: 1733, 2: nr. 1

Kategori	Bureaukrati	Religiøse praksisser og ritualer	Økonomi	Ikke-gejstlige forhold
Antal	20	97	79	20
Procent	9,3%	44,9%	36,2%	9,3%

Tabel 6.1: Christen Worms samlede monita.

Som det fremgår af Tabel 6.1 viser en sammenlægning af de tre første kategorier, at godt 90% af Christen Worms monita vedrørte gejstligheden. Det bekræfter det billede, som tidligere undersøgelser af biskoppens visitatser også har peget på, nemlig at biskoppernes tilsynsførelse i høj grad gjaldt deres gejstlige underordnedes livs- og embedsførelse.²¹³ Det var lettere at styre gejstligheden, som jo havde aflagt embedsed til kongen, og på den måde kunne man også indirekte regulere i befolkningens religiøse liv. Derudover tegner det sig et klart billede af, hvad Christen Worm oftest måtte regulere i, nemlig problematikker i udøvelsen af de forskellige religiøse praksisser (44,9 %). Jeg vil dog først redegøre nærmere for resultaterne af mine undersøgelser af Christen Worms bureaukratimonita.

6.2.1 Christen Worms monita om det gejstlige bureaukrati og embedsapparat

Fordelingen af de 20 bureaukratiske monita mellem de forskellige typer gejstlige er som følgende:

Bureaukratimonita	Provster	Sognepræster	Degne
Antal	14	10	2
Procent	53,8 %	38,5 %	7,7 %

Tabel 6.2: Christen Worms bureaukratimonita fordelt mellem hierarkiske positioner i gejstligheden.

Af tabel 6.2 kan læses, at Christen Worms anvisninger til herredsprovsterne fyldte klart mest med en fordeling på 14/20 eller præcis 70%. Det kan ses på baggrund af, at det var provsterne, der var hierarkisk mellemed og ansvarlige for deres provsti. Gennemgående for monita om de bureaukratiske praksisser, uafhængigt af hierarki, ser jeg tre idealer, der prægede Christen Worms forestillinger om god gejstlig embedsførelse: god kommunikation, god dokumentation og god brug af det gejstlige retssystem, når konflikter skulle håndteres.

²¹³ Imsen, 1980; Ingesman, 2016; Bjerkås, 2016.

Opmærksomheden på effektiv kommunikation ses for det første, når det gjaldt korrespondance i stiftet generelt. Gejstligheden og dets gejstlige administration kan i denne sammenhæng ses som et netværk bundet sammen af skriftlig korrespondance. Korrespondancen havde en central funktion for gejstligheden, hvilket bl.a. læses i et brev fra ”Post væsenets directeurer” fra 1712, som kundgjorde, at korrespondance til biskoppen kunne sendes uden porto.²¹⁴ Christen Worm bemærkede også korrespondancens vigtighed i et monitum fra Dionysii landemode 1722, hvor han formanede både præster og provster om, at de ikke sendte hans cirkulærer rundt hurtigt nok inden for herredet.²¹⁵

Det er også i denne sammenhæng, at Christen Worms to bureaukratiske monita rettet mod degne er at finde. Det var degnenes pligt at bringe posten rundt mellem sognene. Det gjorde de dog langt fra altid tilfredsstillende ifølge Christen Worm. De to monita, som angik degnene, lå i forlængelse, hvilket kan bruges til at understrege, hvor væsentligt omsendelsen var blandt degnens pligter. Det gjaldt bl.a. om, at de ikke måtte behandle posten skødesløst og ej heller skrive på brevene,²¹⁶ og at de ikke måtte bruge skolebørnene til at gå med posten for sig.²¹⁷ Reguleringen af korrespondancen gjaldt også den post, Christen Worm selv modtog, hvor han formanede sognepræsterne og degnene om, at de skulle vedlægge en erklæring om, at brevene til biskoppen udelukkende omhandlede deres eget embede.²¹⁸

For det andet ses Worms opmærksomhed på kommunikationen mellem de gejstlige også, når det gjaldt de beslutninger, som blev taget ved landemoderne. Christen Worm understregede landemodets funktion som knudepunkt og hvor vigtigt det var at bringe beslutninger ud til resten af gejstligheden ved at han ved Dionysii landemode 1736 formanede provsterne om, at de skulle samle alle herredets præster i provstens kirke, når der skulle gives meddelelser jf. DL 2-16-12.²¹⁹ Han understregede, at dette ikke mindst var vigtigt, når det gjaldt om at viderebringe landemodernes indhold. Christen Worm gav ved denne lejlighed

²¹⁴ NKS 1175: 701.

²¹⁵ Appendiks 2: 1722, 1: nr. 3.

²¹⁶ Appendiks 2: 1723, 2: nr. 1.

²¹⁷ Appendiks 2: 1732, 2: nr. 3.

²¹⁸ Appendiks 2: 1736, 2: nr. 2.

²¹⁹ Appendiks 2: 1734, 2: nr. 3. Lovpassagen er som følger: ”De skulle aarligen møde til de bestemte Provstemoder, og naar de hiemkomme, skulle de forsamle hver sine Herretspræster, og meddeele dem hvis paa Provstemodet forhandlet er”.

provsterne myndighed til at idømme de gejstlige i provstiet en mulkt på to rigsdaler for hver gang de nægtede at møde hos provsten for ”at gøre dem bekendt hvad ved Lande-Modet er forefaldet”.²²⁰ Dette illustrerer en vigtig pointe, når de forskellige dele af kirkeorganisationen i stiftet behandles. Begivenhederne i de enkelte arenaer fandt ikke sted isoleret fra resten af bureaukratiet men blev ofte ført videre ved til andre arenaer. Mit argument, som jeg forfølger undervejs i denne afhandling, er, at forhold og problematikker kunne ændre karakter i overgangen fra en arena til en anden, og at dette er vigtigt for at forstå de konflikter, som var i gejstligheden, men at bureaukратиets arenaer stadig skal ses som et samlet system.

Kommunikation havde også at gøre med at udvise lydighed over for sine overordnede. Det ses i et af Christen Worms monita stilet mod sognepræsterne, hvor han noterede sig, at præsterne skrev uden på brevene uden ”ald Ærbødighed og undseelse”, som de ellers havde forpligtet sig til i embedsedem.²²¹ Det var provsterne, som skulle meddele brud på dette til biskoppen. Korrespondance og Worms ansvar for at opretholde standens integritet hang derfor tæt sammen.

Hvad angår dokumentationsidealet, var Christen Worm opmærksom på, at de gejstlige skulle kunne redegøre ordentligt for forhold vedrørende deres embeder. For sognepræsternes vedkommende, var vel det væsentligste, at de skulle opbevare deres kirkebøger forsvarligt.²²² Derudover gav Christen Worm i dokumentationskravene også udtryk for, at dokumenterne ikke kun var for den nuværende gejstliges skyld men også for kaldenes efterfølgere. Ved sit andet landemode, 1711 Dionysii, formanede Christen Worm om, at provsterne med fordel kunne lave en bog med de dokumenter fra stiftskisten, altså stiftsøvrighedens arkiv, som de ofte havde brug for.²²³ Worm tænkte i denne henseende, at det særligt kunne dreje sig om

²²⁰ Appendiks 2: 1736, 2: nr. 2. Som moderne læser kan man blive en del forvirret om, hvilke sammenkomster, der taltes om. Landemoderne omtales også som provstemoder, hvor provsternes sammenkaldelse af præsterne hjemme i herredsprovstiet omtales som både herredsmode og præstemode. Tømmelfingerreglen er at have sig for øje, hvem der blev indkaldt: ved landemodet var det provsterne, ved herredsmodet var det præsterne.

²²¹ NKS 1175: 680. Appendiks 2: 1711, 2: nr. 5.

²²² Appendiks 2: 1724, 1: nr. 2. De ”offentlige bøger”, som de forskellige gejstlige førte, var afgørende for biskoppen til at få orden på en ”så kompliceret arbejdsplads som et stift”; Lindhardt, 1939: 206.

²²³ Steinar Supphellen har bl.a. også bemærket stiftskistens vigtighed for biskoppen i sine undersøgelser af bispem Bartholomæus Deichmans virke som biskop over Akershus stift (1713-1730); Supphellen, 1987: 10.

sager angående præster, degne, skoler, kirker og fattiglemmer i de pågældende herreder.²²⁴ Dette vidner om, hvor væsentlig ordentlig dokumentation var for gejstligheden. Det kom særligt til udtryk ved branden i København i 1728, hvor det var bispesædets eget arkiv, stiftskisten, som det gik ud over. Ved førstkommende landemode ved Sankt Hans 1729 efter branden, var det første Christen Worm formandede om, at eftersom en del af stiftskistens papirer var forsvundne, enten brændte eller bortstjålne, så skulle provsterne udskrive hver af deres herredsbøger samt andre væsentlige dokumenter og sende til biskoppen.²²⁵ Forestillingen om god dokumentation gjaldt således både den enkelte gejstliges praksis men hvilede også på, at de forskellige gejstlige kald skulle varetages ensartet over tid.

Et sidste aspekt i Christen Worms bureaukratimonita, som jeg vil berøre, er det retslige. Som jeg vil argumentere for løbende gennem afhandlingen, var retssystemet en væsentlig del af ordningen i stiftets gejstlighed, særligt under Christen Worm. Det blev ofte taget i brug for at håndtere konflikter. Derfor skulle det også fungere upåklageligt, hvilket bl.a. ses med hans monitum om, at provsterne skulle udlevere genparter af retsreferater, der var lige godt gengivet hos begge parter, når de forlangte det.²²⁶ Hvis dette ikke foregik ordentligt, ville en sag kunne falde på det, da der forekom stærke normer om retssikkerhed, som gejstligheden skulle leve op til som embedsmænd.²²⁷

I retslige sammenhænge fik sognepræsterne særligt opmærksom. Det var da også dem, der oftest var indblandet i retslige konflikter, hvilket jeg vil vende tilbage til i næste kapitel. Dette er ikke så mærkeligt, da det var sognepræsten, som ansvarlige for de kirkelige forhold ude i sognene. For Christen Worm var reguleringen i brugen af retssystemet i høj grad et spørgsmål om at begrænse procesføringen mellem sognepræsterne og deres menigheder. Således ved Dionysii 1712, hvor han formandede om, at præsterne brød DL 2-11-1 og 2-11-6, hvis de påbegyndte retslige processer uden tilladelse fra deres provst og biskoppen. Det gjaldt i særlig

²²⁴ Appendiks 2: 1711, 2: nr. 6.

²²⁵ Appendiks 2: 1729, 1: nr. 1.

²²⁶ Appendiks 2: 1732, 2: nr. 1.

²²⁷ Netop forståelsen af retssikkerhedsperspektivet har Jens Chr. V. Johansen i en række artikler behandlet, hvor han har argumenteret for, at der var stærke retsnormer i tidlig moderne tid, selvom retssikkerhedsbegrebet først blev anvendt fra slutningen af 1800-tallet; Johansen, 2006: 154. Bl.a. med henvisning til generalprokurør Henrik Stampe (1713-1789), som allerede i 1753 talte om, at der skulle være sikkerhed i processer ”for den, der har fornærmet, men oc for alle andre ligesindede”; Johansen, 1995: 112.

grad, hvis de førte proces mod medlemmer af deres menighed.²²⁸ Det måtte han gentage ved Dionysii 1721, hvor grundlaget ud over Danske Lov også var en nylig kongelig befaling på baggrund af en specifik retslig proces, som var blevet ført ved en provsteret i stiftet.²²⁹ Med grund heri formanede han om, at man ”efter Loven” skulle tilkendegive biskoppen de ”vidtløftig trette og farlige Conseqvenser” sagen ville få, før man fik tilladelse.²³⁰ Christen Worm understregede endnu engang dette i et monitum fra Sankt Hans landemode 1727, hvor han ved denne lejlighed endnu engang henviste til DL 2-11-6.

Samlet, berører de monita, jeg har sat i bureaukatikategorien, embedsområder, som ofte ganske vist ikke direkte berørte ”kerneopgaven”, men som stadig var afgørende for, at gejstligheden kunne fungere som del af øvrigheden. Kommunikationen, dokumentationen og omtanke med at bruge retssystemet til konflikthåndtering var i den forstand afgørende.

6.2.2 Christen Worms monita om religiøse praksisser og ritualer.

Denne kategori af monita omhandler Christen Worms regulering af de underordnede gejstliges varetægelse af de kirkelige kerneopgaver. Konkret drejede det sig om prædiken, skriftemål, nadver, kirketugt og undervisning. Det var sognepræsterne, der havde hovedansvaret for praksisser og ritualer vedrørende disse områder, hvilket også giver sig udtryk i fordelingen af monita mellem de gejstlige typer i tabel 6.2:

Monita om religiøse praksisser og ritualer	Provster	Sognepræster	Degne
Antal	9	46	28
Procent	10,8%	55,4%	33,7%

Tabel 6.2: Christen Worms monita om lærestandspligterne.

I forhold til hans egen visitatsvirksomhed, refererede han flere gange til den i sine monita, hvori han berørte orden under visitatserne og de gejstliges præstationer.²³¹ Hvad angik orden, beklagede Worm sig ved Sankt Hans-landemodet 1716 over, at de voksne menigheder ofte

²²⁸ Appendiks 2: 1712, 2: nr. 2.

²²⁹ Appendiks 2: 1721, 2, nr. 1.

²³⁰ NKS 1175: 1085.

²³¹ Christen Worms visitatser er dog ikke bevaret, jf. Kornerup, 1937: s. XIII-XIX.

udvandrede under visitatserne, hvilket forhindrede ham i at holde dem ansvarlige ”paa det de kunde gjøre rede for deres børn” og tjeneres kundskab.²³² For at undgå dette, skulle sognepræsterne fra deres prædikestole ugen før visitatserne formane menighederne om at være der.²³³ Under selve visitatsen skulle degnen stå ved kirkedøren og forhindre udgangen.²³⁴ Spillet om arenaen mellem den gejstlige øvrighed og menighed kan anes heri, hvor Worm ville have gejstligheden til at samarbejde om at styre arenaen, Menighederne anså det tydeligvis som del af deres repertoire simpelthen at kunne forlade arenaen.²³⁵ Det betød undertiden også, at han bebrejdede de gejstlige for at modarbejde ham. F.eks. måtte degnene ikke udvælge de børn med de bedste kundskaber, når ungdommen skulle høres i deres lærdom.²³⁶ For degnene var dette en måde at stille sig selv i et bedre lys over for deres overordnede. Det stred mod biskoppens pligter til visitatsen, som jo var at føre tilsyn med hele sognets indbyggere. Således tjener det til eksempel på, at de forskellige gejstlige positioner kunne motivere til modsatrettet ageren internt i gejstligheden.

Christen Worms monita angik også indholdet af de prædikener, som sognepræster skulle holde i forbindelse med visitatsen. Ved Dionysii 1714 måtte han understrege, at selvom han var til stede, var prædikerne stadig for menighedens skyld. Præsterne blev derfor indskærpet, at de tekster, ”som angaar enten Prædike Embedet, Guds Ords Hørelse, Ungdommens Underviisning eller deslige” skulle fremføres enkelt og forståeligt for menigheden og ”ikke fremkomme med noget fremmet fra dend forretning, eller søge Ære deri, at de kand oplæse en Text som de ikke selv forstaar, og forklarer dend saaledes, at hvor det høres, meere forarges derved end forbædres”.²³⁷ Det måtte han gentage ved det efterfølgende landemode.²³⁸ Worms monita til præsterne og degnene vidner om, hvordan de forskellige typer gejstlige ofte havde modsatrettede motivationer, som prægede gejstlig praksis og som også undergravede biskoppens arbejde.

Kongemagtens interesse for de kirkelige forhold var også en del af arenaens repertoire, som Christen Worm kunne bruge til at skabe uniformitet. Des ses bl.a. i et monitum fra

²³² NKS 1175: 887. Appendiks 2: 1716, 1: nr. 1.

²³³ NKS 1175: 888.

²³⁴ Appendiks 2: 1716, 1: nr. 2.

²³⁵ Det vil jeg berøre i kapitel 9.

²³⁶ Appendiks 2: 1713, 2: nr. 4.

²³⁷ NKS 1175: 766. Appendiks 2: 1714, 2: nr. 3.

²³⁸ Appendiks 2: 1715, 1: nr. 3.

Christen Worm fra Sankt Hans landemode 1720, hvor Worm formanede sognepræsterne om, at de skulle overholde tiden og tidspunkt for gudstjenesterne.²³⁹ Hvad der er særligt interessant ved dette er, at Worm henviste til en af kongens oplevelser som årsag til monitummet. Kongen havde på et tidspunkt set nogle bønder foran en kirke. Kongen havde adspurgt dem og fået at vide, at der ikke var tale om aftensang, men at prædiken altid tog så lang tid. Det var tilbagevendende et problem med prædikenlængder, ikke bare i Christen Worms embedsperiode, og ved at referere til den enevældige konge, kan dette monitum rimeligt ses som Worms måde at sætte spørgsmålet uden for diskussion.

Angående de monita, som var rettet mod provsterne, handlede en del af dem netop om provsternes visitatsvirksomhed, som repræsenterede et væsentligt aspekt ved provsteembedet, nemlig at være biskoppens stedfortræder. Provstevisitatserne har yderst sjældent været genstand for undersøgelser, men en af dem er foretaget af Per Ingesman, som i sine undersøgelser af provstevisitatser i 1500- og 1600-tallet har peget på, at provstevisitatserne blev anset for at være vigtigere end bispevisitatserne i kraft af, at de hyppigere – i teorien efter Danske Lov en gang årligt – blev afholdt.²⁴⁰ Derfor skulle der være orden i provstevisitatserne, hvilket Christen Worm gentagne gange erindrede. Provsterne skulle ”flittelig efterforske”, om præsten og degnen oplærte ungdommen i Luthers lille katekismus og om lærdommen var helt på plads.²⁴¹ Derudover gjaldt det også om at holde hånd i hanke med sognepræsterne, som skulle være til stede ved provstevisitatserne og ikke sende kapellanen i stedet, som Worm formanede om ved Dionysii 1735.²⁴²

I Christen Worms regulering af provsterne gjaldt det videre, at de skulle sørge for ikke at slække på deres forpligtelser som præster. Provsterne havde meget at gøre med at føre tilsyn og virke som bindeled, men dette måtte dog ikke være en undskyldning for at uddelegere menighedsplejen i deres eget sogn. Ved Sankt Hans 1724 formanede Worm provsterne, at de ikke måtte lade herredsprovstiets præster betjene prædikestol og skriftestol i deres sted.²⁴³ Det var stadig provsterne, som sognepræster for deres egne sogne, der havde ansvaret for sognebørnenes kristne ve og vel og dermed også kun dem, som kunne øve den korrekte

²³⁹ NKS 1175: 1041.

²⁴⁰ Ingesman, 2016: 208.

²⁴¹ NKS 1175: 710. Appendiks 1712, 2: nr. 1.

²⁴² Appendiks 2: 1735, 2: nr. 4.

²⁴³ Appendiks 2: 1724, 1: nr. 1.

vejledning og kirketugt. Der var dog enkelte undtagelser, hvor herredsprovstiets gejstlighed skulle dække for provsten, og det var bl.a., når der var landemode.²⁴⁴

Sognepræsterne var dog som sagt den gruppe, Christen Worm gav størst opmærksomhed, når det kom til hans regulering i religiøse praksisser og ritualer. Sognepræsters brug af prædikestolene var et tilbagevendende tema for Worm. Det var bl.a. med anledning i en konkret sag fra 1719 om en kapellan fra Udby sogn, som mente at menigheden havde givet ham mindre i offer, end han var berettiget til, hvorfor han fra prædikestolen i stedet for taksigelsen havde leveret en forbandelse med ”mange grove og formastelige ekspressioner”.²⁴⁵ Derfor formanede Worm om, at ”deslige forløbende Præster i offentligt paahør” ikke måtte tale derom.²⁴⁶ Igen ses det, at konkrete sager var en del af Christen Worms repertoire i sin monitavirksomhed. Prædikestolen var en central genstand i udøvelsen af det sognepræstelige embede, og dets brug var tæt knyttet til embedernes integritet.

Derfor måtte præster heller ikke efterlyse stjålne genstande fra prædikestolen uden biskoppens skriftlige tilladelse med grund i Danske Lov 2-4-18.²⁴⁷ Også ved trolovelser skulle præster være omhyggelige med, hvad de lyste fra prædikestolen, da man ikke kunne være sikker på, om de trolovede havde foretaget sig noget tidligere, som ville gøre, at trolovelsen skulle ophæves.²⁴⁸ Ved at lyse det for prædikestolen, blev det almindelig kendt i menigheden, og trolovelsen fik dermed en anden status i sognelivet end før. Det var ikke altid, at de gejstlige vidste alt om de trolovede, hvilket også var en af grundene til, at præsterne ikke måtte vie fremmede personer, hvilket Worm truede med kunne bringe deres embede i fare.²⁴⁹

Derudover gav Christen Worm også betydelig opmærksomhed til varetagelsen af nadver og skriftemål, kernen i den gejstlige nøglemagt. Sognepræsterne skulle administrere begge, som var centrale i den luthersk-evangeliske lære. Nadveren var det andet sakramente, det første var dåben, og det var gennem nadveren, at den troende forsonede sig med ikke bare Gud men også med det umiddelbare trosfælleskab, menigheden, som denne indgik i.²⁵⁰ For at sikre, at det kun var værdige, der modtog navner, skulle sognepræsten ved et forudgående

²⁴⁴ Appendiks 2: 1727, 1: nr. 4 og 5.

²⁴⁵ NKS 1175: 1008.

²⁴⁶ NKS 1175: 1008. Appendiks 2: 1719, 1: nr. 1.

²⁴⁷ Appendiks 2: 1715, 1: nr. 2.

²⁴⁸ Appendiks 2: 1725, 1: nr. 2.

²⁴⁹ Appendiks 2: 1722, 1: nr. 2.

²⁵⁰ Appel, 2010: 24f. Jeg beskrev det også i kapitel 4.

privat skriftemål høre det enkelte sognebarn i børnelærdommen, blandt andre ting.²⁵¹ Denne varetagelse var ikke uden videre og indebar en vanskelig balancegang mellem flere hensyn.²⁵² Dog var det helt klart, at forbindelsen mellem ritualerne skulle holdes, og derfor måtte sognepræsterne ikke antage folk uden for menigheden til nadver før, de havde skriftet.²⁵³ De gejstlige selv skulle også observere denne sammenhæng. Således formanede Christen Worm ved Sankt Hans 1726, at præsterne skulle lade sig skrifte og betjene til nadver af samme kollega.²⁵⁴ Hvis det ikke var den samme, som præsten selv skriftede og modtog nadver ved, havde skriftefaderen ingen mulighed for at kontrollere, at det gik rigtigt for sig.

Samme omhu skulle sognepræsterne også udvise, når de fandt det rigtigt at udøve kirketugt. Ved Sankt Hans 1719 formanede han om, at præsterne ”self offentlig afløse dem”, som stod offentligt skriftemål og det i samme kirke, som forargelsen har fundet sted, med mindre nogen nødvendighed krævede andet.²⁵⁵ Generelt skulle præsterne dog være varsomme med at bruge kirketugten. Det var i hvert fald tilfældet i slutningen af hans embedstid, hvor han ved Dionysii 1736 formanede præsterne om, at de skulle være meget varsomme med at afvise folk fra lønligt skriftemål og nadver, dette ”Saligheds Middel”.²⁵⁶ I den forbindelse advarede han sine underordnede mod ”offentligt at beskiemme” vedkommende for den ganske menighed. I stedet for kirketugten, skulle præsterne undervise deres sognefolk, ”thi denne [er] ikke en Rætsindig Præst, som søger at forbitre sine tilhørere men vel den der arbejder paa at forbedre dem”. Christen Worm fandt øjensynligt, at gejstligheden gik får hårdt frem med brugen af kirketugt, et emne han også jævnligt forholdt sig til ved forskellige landemoderretssager.

Christen Worms befaling fra 1736 om at bruge undervisning som alternativt til kirketugt kan sandsynligvis sættes i kontekst med lovtiltag, som kom i løbet af 1730’erne, der i høj grad fokuserede på befolkningens kundskabsniveau og en ambition om at sikre bedre undervisning for befolkningen. I den forbindelse tænker jeg særligt på konfirmationsforordningen af 13.

²⁵¹ Appel, 2010: 31.

²⁵² Appel, 2010: 25.

²⁵³ Appendiks 2: 1729, 1: nr. 3.

²⁵⁴ Appendiks 2: 1726, 1: nr. 1.

²⁵⁵ NKS 1175: 1008. Appendiks 2: 1719, 1: nr. 2.

²⁵⁶ NKS 1175: upag. Appendiks 2: 1736, 2: nr. 1.

januar 1736.²⁵⁷ Ud fra synodalakterne er det ikke muligt at lave en mere klar kobling, da Worm ikke kommenterede eksplicit på lovgivningen i sine monita. I synodalakterne, jeg har benyttet, har referatskriveren dog knyttet nogle ekstra bemærkninger til den lovgivning, der omhandlede skole og undervisning. Referatskriveren har givetvis bidt mærke i, at det var særligt vigtigt, han fik bragt det videre ud i sognene. F.eks. med reskriptet af 9. september 1735, hvor man søgte at få et bedre overblik over de skoler, som fandtes på landet.²⁵⁸ I gennemgangen ved landemodet er skrevet nogle ekstra bemærkninger om, at reskriptet var udtryk for ”Hans Mayestets Ord” og at kongen anså dette arbejde for at være et ”Gudeligt Verk”, som lå ham på hjertet at få bragt i en ”ynskelig Stand”. Christian 6. og hans regerings store reform af undervisningsområdet, kom først med skoleforordningen i 1739, men i synodalakterne kan læses en del forberedende arbejde. Reskriptet af 9. september 1735 blev således fulgt op af et yderligere af 4. november 1735 om, at biskoppen og stiftamtmanden skulle konferere med amtmændene i stiftet om skolernes oprettelse.²⁵⁹

Det er derfor sandsynligt, at Christen Worms større fokus på undervisning i dette årti var en konsekvens af den stadig større opmærksomhed på skoleområdet fra statsmagtens side. Katekisationen, som var sognepræsternes høring af ungdommen i deres lærdom, fik i den forbindelse større opmærksomhed fra ham. Ved Sankt Hans 1731 formanede han om, at præsterne skulle stå for katekisationen af ungdommen og ikke overlade sådan en ”maktpaaliggende Gierning” alene til degnene.²⁶⁰ Ligeledes ved Sankt Hans 1735, hvor præsterne dels skulle sørge for, at degnene underviste ungdommen en gang om ugen, og dels at de hjalp præsterne med at katekisere i kirken.²⁶¹ Sognepræsternes katekisation var en etableret praksis og grundsten i det luthersk-evangeliske trosarbejde, men det fik meget mere opmærksomhed fra både konge, regering og gejstlighed. Særligt i 1740’erne og frem, hvor både konfirmationsforordningen af 1736 og skoleforordningen af 1739 var blevet implementeret, men Christen Worms monita vidner om, at opmærksomheden også begyndte at dreje den vej før.

²⁵⁷ En nærmere gennemgang af forordningen er at finde i Lindhardt, 1939. Derudover har den, og de andre love om undervisning, som blev udstedt i 1730’erne, fået betydelig opmærksomhed i nyere forskning bl.a. Reeh, 2006 samt Appel & Fink-Jensen, 2013.

²⁵⁸ NKS 1175: upag. (1735 Dionysii).

²⁵⁹ NKS 1175: upag. (1736 Sankt Hans).

²⁶⁰ NKS 1175: 1227. Appendiks 2: 1731, 1: nr. 1.

²⁶¹ Appendiks 2: 1735, 1: nr. 2.

Den sidste gruppe af gejstlige, som Christen Worm gav særlig opmærksomhed til i forbindelse med sin regulering i religiøse praksisser og ritualer, var degnene. Christen Worms regulering af degnene efterlader et indtryk af en særlig uregerlig gruppe i gejstlighed. Det kom bl.a. til udtryk om undervisningen, som var degnenes ansvarsområde. Worm måtte løbende formane om, at undervisningen skulle være regelmæssig,²⁶² at degnene skulle undervise ud fra Luthers lille katekismus,²⁶³ og at de ikke skulle lære ungdommen færdige svar på katekismusspørgsmålene.²⁶⁴ Ungdommen skulle lære og forstå trossætningerne, hvilket de ikke gjorde ved at få de færdige svar serveret. Dette var ikke ulig ovennævnte problematik med de enfoldige til skriftemålene og viser, hvordan Christen Worm som biskop måtte påtale sine underordnedes strategier og interne magtkampe, da de var direkte kontraproduktive for realiseringen af den opgave, gejstligheden samlet var sat til at udføre.

Derudover gav degnenes livsførelse og øvrige embedsførelse ofte anledning til monita fra Christen Worms side. Det handlede for det første om, at degnene skulle vise lydighed mod deres sognepræster og provster, hvilket stod i både Danske Lov og Kirkeritualet.²⁶⁵ Bl.a. anså Christen Worm det som stort problem, at degne tog udensogns. Worm gav derfor sognepræsterne myndighed til at pålægge degnene mult, hver gang de gjorde det.²⁶⁶ Et andet problem var, at degnene ofte modsatte sig, også i det offentlige sognerum, at præsterne hørte de mere enfoldige blandt sognebørnene, når disse var til skrifte, hvilket var mod deres embedsed.²⁶⁷ Det var ligeledes problematisk for degnene, hvis sognepræsten kunne sætte en finger på degnens undervisning, og derfor handlede det for dem om at skjule de sognebørn, hvis kundskabsniveau ikke var tilfredsstillende, noget man også så ved visitatser, hvor både sognepræster og degne kunne benytte sig af denne taktik.²⁶⁸

Christen Worms påtalte som sagt også degnenes livsførelse. Det drejede sig bl.a. om, at degnene ikke måtte ryge eller drikke, når de underviste, noget Worm ved Dionysii 1715 fandt så fortrædeligt, at han bad provsterne om at pålægge degnene mult eller henvise det til

²⁶² Appendiks 2: 1715, 2: nr. 4; 1722, 1: nr. 5.

²⁶³ Appendiks 2: 1720, 2: nr. 2.

²⁶⁴ Appendiks 2: 1712, 2: nr. 2.

²⁶⁵ Appendiks 2: 1711, 1: nr. 4.

²⁶⁶ Appendiks 2: 1713, 2: nr. 2.

²⁶⁷ NKS 1175: 1238. Appendiks 2: 1732, 1: nr. 2.

²⁶⁸ Dette behandles både i kapitel 8 og kapitel 12.

provsteretten.²⁶⁹ Det var altså et område, hvor Worm anså det for nødvendigt at tage det gejstlige retssystem i brug. Et andet forhold var, at degnene gik rundt i farverige klæder: de ”gaar nu i Røde, nu i Blaa nu andre affarvede klæder”, som Worm beskrev ved Dionysii 1717.²⁷⁰ Dette var ikke passende og derfor skulle provsterne formane degnene om, at de skulle bruge ”en sømmelig, og deris Embede anstændig dragt”.²⁷¹ Disse monita handlede om den gejstlige stands integritet, som jeg ser det. De gejstlige på de lavere niveauer havde her et særligt ansvar, da det var dem, som havde den flittigste omgang med befolkningen og dermed var deres livsførelse ofte den vigtigste at regulere for standens skyld.

Det samme gjaldt degnenes ageren ved gudstjenester, som Worm også påtalte ofte. Han formanede om, at de skulle holde sig til liturgien i Kirkeritualet, og før og efter prædiken læse den bøn, som stod i ritualet, uden at tilføje noget ”og særdeles ingen forandring gøre i Herrens bøn”, altså Fader Vor.²⁷² Det handlede i det hele taget om at holde gudstjenestens orden hellig, hvilket Worm også understregede med salmesangen, hvor degnene skulle synge de anordnede salmer og ikke springe dem over eller vælge andre salmer til at gøre gudstjenesten kortere.²⁷³ Derfor skulle de også, igen jævnfør Kirkeritualet, stå i kirken under prædiken og synge salmerne;²⁷⁴ og derudover straffes hvis de ikke ville bære vin, kalk, fad og brød ind i kirken;²⁷⁵ samt sørge for, at mænd og kvinder ikke var sammenblandet under nadver.²⁷⁶ Liturgien, gudstjenesternes faste forløb som det var anført i Kirkeritualet, var grundlæggende for, at ritualerne under gudstjenesten kunne varetages ordentligt, og var et forhold, hvor der måtte slås hårdt ned på afvigelser.²⁷⁷

Et tredje aspekt i Worms varetagelse af standens integritet ses i de monita, som handlede om menighedens betaling til degnene. Det drejede sig bl.a. om, at degnene ikke måtte kræve bestemte priser for ligprædikener men nøjes med, hvad sognebørnene kunne betale.²⁷⁸ Samt at

²⁶⁹ Appendiks 2: 1715, 2: nr. 3.

²⁷⁰ NKS 1175: 954. Appendiks 2: 1717, 2: nr. 2.

²⁷¹ NKS 1175: 955.

²⁷² NKS 1175: 740. Appendiks 2: 1713, 2: nr. 3.

²⁷³ Appendiks 2: 1732, 2: nr. 2.

²⁷⁴ Appendiks 2: 1716, 1: nr. 2.

²⁷⁵ Appendiks 2: 1724, 1: nr. 3.

²⁷⁶ Appendiks 2: 1725, 1: nr. 3.

²⁷⁷ Jeg kommer flere gange i næste kapitel ind på hyppige brud på dette fra degnenes side i undersøgelsen af landemodernes retssager.

²⁷⁸ Appendiks 2: 1716, 2: nr. 3.

præsterne skulle sørge for, at klokkere og degne ikke aftvang skriftemålssøgende penge.²⁷⁹ Det var klokkerne og degnene, der sørgede for, at der var ro og orden i menighedens rækker, når der var flere husstande, der skulle skrifte samme dag. Disse forhold om penge berørte normerne om, at degnene ikke måtte afvise sognebørns ønsker om betjening, og at de som embedsmænd skulle være ubestikkelige. Gejstligheden i sognene modtog betaling af sognebørnene i form af tiende og offergaver, som skulle bringes til sognekirkerne ved forskellige helligdage og lejligheder, men uden for det, måtte de ikke betale de gejstlige.

6.3 Afrunding

Et gennemgående træk ved hans monita var, at de var udtryk for en stærk norm om, at gejstligheden skulle udøve deres myndighed med integritet og ensartethed. Samtidig viser mine undersøgelser også, hvad dette krævede af de enkelte typer gejstlige, hvilket er med til at vise de ligheder og forskelle inden for hele standen, som der var. Kravet til uniformitet ville for det første sige at sørge for, at embedsapparatet fungerede godt med gode vaner for dokumentation og kommunikation samt en varsom anvendelse af det gejstlige retssystem til at håndtere konflikter. Blandt de indsatsområder, Worm prioriterede var for det første, at embedsapparatet skulle fungere godt. Derfor var særligt kommunikation og dokumentation vigtigt. Meget af dette var henvendt til provsterne, som var ansvarlige for indberetningerne til biskoppen og for at sikre gode arkiver i provstierne. Sognepræsterne havde også et væsentligt ansvar for både dokumentation og omsendelse af breve, hvor sidstnævnte også gjaldt degnene.

Uniformitetskravet kom derudover til udtryk i reguleringen af de gejstliges varetagelse af de religiøse praksisser og ritualer, som var deres egentlige kerneopgaver. Christen Worm udtrykte også her en stærk norm om uniformitet. De mange variationer i ydre forhold i embedet, som kunne forekomme, måtte ikke være en grund til at tage særlige hensyn. Forskellene på, hvad de forskellige typer gejstlige skulle lave skinner igennem, og f.eks. viser Worms regulering i visitatserne, både sine egne og provsternes, at de gejstlige ofte kunne have forskellige motivationer, som måtte håndteres af biskoppen. Derudover er et vigtigt resultat, at Worm i 1730'erne i større grad fokuserede på undervisnings- og kundskabsrelaterede praksisser, herunder katekisation, også når det kom til hans stillingtagen til sognepræsternes brug af kirketugt, hvor han hellere så yderligere undervisning. Kirketugten var ofte kilde til

²⁷⁹ Appendiks 2: 1727, 1: nr. 4 med henvisning til 1717, 1: nr. 6.

retslige konflikter, og som jeg vil redegøre for i næste kapitel, var det et spørgsmål, som Christen Worm ofte havde måtte forholde sig til i retssagerne ved landemodet.

7. Landemoderetssagerne under Christen Worm 1711-1737

I dette kapitel redegør jeg for landemodet som retsinstans, og hvilken betydning retssagerne havde for gejstlighedens forhandlinger om gejstlig praksis. Det er dermed retslige perspektiver på opretholdelsen af normerne i den gejstlige stand, som er omdrejningspunktet i dette kapitel men både varetagelse af religiøse praksisser samt bureaukratiske normer optræder også i rigt omfang, da det var disse spørgsmål, der førte til de konflikter, som var omdrejningspunktet for sagerne. Mine undersøgelser af retssagerne bidrager dermed med et væsentligt perspektiv på sammenfiltringen af gejstliges embedsområder. Worm skulle ikke blot dømme i forhold vedrørende varetagelsen af ritualer og bureaukrati men også sikre, at selve retssystemet blev anvendt på en ordentlig måde, da det også havde betydning for gejstligheden som samlet stand.

7.1 En oversigt over landemodesagerne under Christen Worm

I løbet af Christen Worms 53 landemoder som Sjællands stifts biskop, blev han præsenteret for 59 sager.²⁸⁰ Antallet af sager ved det enkelte landemode kunne variere meget. Ved flere landemoder blev der ikke ført sager, og i den anden ende blev der afholdt 10 sager ved Sankt Hans landemodet i 1725. Som regel blev der ført to eller tre sager ved det enkelte landemoder. Dette var ikke mindst, fordi de fleste sager strakte sig over flere landemoder.

Landmodesager	Økonomiske forhold	Gejstlig embedsvaretagelse	Forhold uden gejstlige
Antal	31	27	1
Procent	52,5 %	45,7 %	1,7 %

²⁸⁰ En fuldstændig oversigt over sagerne kan ses i Appendiks 1: Landemodesager under Christen Worm, 1711-1737. Den enkelte sag er tildelt et sagsnummer af undertegnede. Fremover, når der kort refereres til en sag, vil der blive henvist til sagsnummeret. Ved brug af citater og længere beskrivelser af den enkelte sag, vil der blive henvist til den pågældende kildes signatur og sidetal, hvis muligt.

Tabel 7.1: Landemodesager under Christen Worm, fordelt på emner.

I tabel 7.1 har jeg inddelt de 59 sager i tre kategorier efter emnerne 1) økonomiske forhold med gejstligt implicerede, 2) forhold vedrørende stiftsgejstlighedens embedsvaretagelse og 3) almindelige kirkelige forhold uden direkte gejstlig medvirken. Sager vedrørende økonomiske forhold fylder godt halvdelen med 31 sager, hvor gejstlig embedsvaretagelse er omdrejningspunktet for 27 sager. Der er én sag, der omhandlede to sognebørn og således var uden direkte gejstlig medvirken.²⁸¹ Dette var ikke uset, for selvom der formelt var ordnede forhold omkring, hvor folk sad i kirken, gav placeringerne ofte anledning til stridigheder.²⁸² I de økonomiske sager behandledes fortrinsvis tvistigheder om skifteforretninger og præsteenkeforhold, men de vil dog ikke blive undersøgt nærmere i denne afhandling. Undertiden blev spørgsmål om gejstlig embedsførelse også diskuteret i sager af økonomisk karakter.²⁸³ Dette var dog en sjældenhed, og det er derfor de 27 sager om gejstlig embedsvaretagelse, jeg behandler nærmere i det følgende:

Sager vedrørende gejstlig embedsvaretagelse	Kirketugt af sognebørn	Interne gejstlige konflikter	Ukendt
Antal	12	14	1

Tabel 7.2: De 27 sager vedrørende gejstlig embedsvaretagelse fordelt på emner.

I tabel 7.2 har jeg opdelt de 27 landemoderetssager som omhandlede varetagelsen af det gejstlige embeder i tre kategorier: en kategori med gejstliges kirketugt af sognebørn (12 sager) og en kategori med interne gejstlige konflikter (14 sager). Den sidste sag står ikke nærmere beskrevet i de synodalakter, jeg har benyttet i nærværende undersøgelser.²⁸⁴ Nogle af sagerne vil blive behandlet nærmere i løbet af kapitlet, men jeg må dog knytte et par ord til, hvad jeg forstår ved kategorierne.

Den første kategori drejer sig om de tilfælde, hvor kirketugten blev et retsligt stridspunkt mellem gejstlige indbyrdes men også med deltagelse af aktører. Det var sognepræsternes

²⁸¹ Appendiks 1: landemodesag nr. 5.

²⁸² Merrald Sørensen, 2016: 183.

²⁸³ Appendiks 1: landemodesag nr. 25.

²⁸⁴ Appendiks 1: landemodesag nummer 34.

opgaver at udmønte kirketugten, og de er derfor den oftest forekommende type af gejstlige i disse sager. Jeg var i sidste kapitel inde på, at Christen Worm søgte at dæmme op for udøvelsen af kirketugt i slutningen af sin embedsperiode i 1736. Kirketugtsretssagerne kunne dreje sig sognepræsternes egen utilfredshed med, hvordan sagerne var blevet håndteret ved den forudgående provsteret,²⁸⁵ verdslige øvrigheds opfattelse af gejstliges håndtering af kirketugten,²⁸⁶ og sognebørns utilfredshed med provsterettens dom.²⁸⁷

Her kan en sag fra 1716-1717 med yderligere en bornholmsk gejstlig som part bruges som eksempel. Konflikten omhandlede løjtnant og sognebarn Edvard Olsen Sonne, der var citant, og sognepræsten Claus Lyng til Aa kirke menighed, som havde anvendt kirketugt ved at nægte løjtnanten privat skriftemål og adgangen til nadver.²⁸⁸ Løjtnanten ville have underkendt den forudgående provsteretsdom, der var faldet ud til sognepræstens fordel og havde stadfæstet det rigtige i at bruge kirketugt i den pågældende situation. På landemodet dømte Christen Worm dog til citantens fordel og mente, at sognepræsten Lyng havde anvendt kirketugten ubegrundet. Det handlede om, at sognepræsten ”uden ringeste Lovlig Aarsag” havde nægtet Sonne ”Lønlig Skriftemaal” og ”Herrens Nadver”.²⁸⁹ Lyng havde krævet af Sonne, at denne skulle stå åbenbart skriftemål for sin misgerning. Misgerningen bestod angiveligt i, at Edvard Sonne havde glemt at indføre penge i kirkeregnskabet. Sonne havde dog ved ed bekræftet, at dette ikke var sket med vilje men af glemsomhed, og han havde også efterfølgende tilbudt at betale pengene. Sognepræsten havde dog fået kirkeværgerne til at nægte at tage imod tilbuddet, hvilket fremgik af præstens egen tilståelse.

Provsteretsdommen blev underkendt og sognepræsten Lyng pådømt igen at tage løjtnanten Sonne til lønligt skriftemål og derudover afgive en ”sømmelig Erklæring og tilstrækkelig Afbigt” til løjtnanten i Aa kirke i herredsprovstens og to andre gejstliges nærvær. Det sidste var for de grove beskyldninger og for brugen af de ”for en Guds Tieners Uanstændige Ord”.²⁹⁰ Worms ræsonnement med hensyn til, hvad der er god kutyme for gejstlige embedsmænd, falder i denne sammenhæng fint i tråd med den måde, Lyng havde

²⁸⁵ Appendiks 1: landemodesagerne 4, 10, 14 og 32. Landemodesag nummer 22 har også en gejstlig citant, men den er indstævnet direkte til landemodet.

²⁸⁶ Appendiks 1: landemodesagerne 6, 29 og 52.

²⁸⁷ Appendiks 1: landemodesagerne 11, 35, 36 og 55.

²⁸⁸ NKS 1175 kvart: 895.

²⁸⁹ NKS 1175 kvart: 916.

²⁹⁰ NKS 1175 kvart: 917.

ageret på i løbet af sagen, hvor han havde brugt sin position til at diktere, hvordan kirkeværgerne skulle forholde sig. Lyng havde hele vejen anvendt sin position som embedsmand, men han havde gjort det på uretmæssigt grundlag.

Den anden kategori af sager var konflikter mellem to gejstlige parter. Sagerne kunne også indbefatte gejstliges udøvelse af kirketugt, men indeholder især andre aspekter af gejstlig embedsvaretagelse og er kendetegnet ved, at sagens parter begge tilhørte gejstligheden. Den klare mest udbredte gruppe af gejstlige, som førte sag ved landemoderne mod andre gejstlige, var sognepræsterne med syv af de 14 sager.²⁹¹ Oftest var det sognepræsternes underordnede, som stod for skud med henholdsvis fire sager mod degne²⁹² og en sag mod en kapellan²⁹³ for embedsforseelser. De sidste to sager var mellem sognepræster inden for samme herredsprovstier på både anklage- og forsvarsbænken.²⁹⁴ Degnene var den næststørste embedsgruppe, når det kom til at anlægge sager mod andre gejstlige. Fem af de 14 sager havde degne som anklagere. Hertil kom en sag med kapellan som afsender.²⁹⁵ Det drejede sig altså om 12 ud af 14 sager med enten degne eller sognepræster som anklager, og det var da også særligt sognepræst-degn-forholdet, som gav anledning til konflikter.

De 14 sager mellem gejstlige parter vidner om et væsentligt aspekt i arbejdet med at forstå gejstligheden som embedsmænd under enevælden. Nemlig, at det i retslig henseende var lige så meget gejstlighedens "egenkontrol", som definerede forhandlingen om, hvad det ville sige at udøve sit gejstlige embede på en ordentlig måde, som det var instanser uden for gejstligheden. Det var sognepræsterne og degnene, som forestod størstedelen af gejstlighedens pligter over for resten af befolkningen. Det var altså de gejstliges kerneopgave, som var udslagsgivende for mange af de retslige konflikter. Med tallene på plads, vil jeg nu se nærmere på praksisserne omkring landemodesagerne, og hvad de kan sige om processernes plads i gejstlighedens organisation.

7.2 Landemodesagerne som repertoire i gejstligheden

²⁹¹ Appendiks 1: landemodesagerne 7, 13, 20, 30, 42, 51 og 54.

²⁹² Appendiks 1: landemodesagerne 20, 30, 51 og 54.

²⁹³ Appendiks 1: landemodesag nummer 7.

²⁹⁴ Appendiks 1: landemodesagerne 13 og 42.

²⁹⁵ Appendiks 1: landemodesag nummer 23.

Landemodesagerne var produkter af, at stiftets gejstlige anvendte det gejstlige retssystem til at håndtere konflikter, parterne mente havde en karakter, der krævede retslig efterfølgelse. Dette var ikke bare Christen Worms opfattelse som biskop, men noget som ses på tværs af hierarkiet. Det er før blevet påpeget, at retssagerne var så almindelige, at hvis man som gejstlig ikke selv havde været part i en, så havde man højst sandsynligt en gammel studiekammerat eller nær kollega, som havde.²⁹⁶ Procesførelse var dermed en del af et kollektivt gejstligt repertoire.

Flere af sagerne vidner om, at processerne var lejligheder til reel forhandling, hvor beslutninger kunne omgøres eller nuanceres. Ved 1716-landemoderne førtes en sag mellem Stege-sognepræsten Jørgen Huulbeck og dennes kapellan Johannes Bondal om sidstnævntes uordentligheder i embedet.²⁹⁷ Sognepræsten havde til landemodet indstævnet den foreliggende provsteretsdom for at indstævne kapellanens straf. Processen ved landemodet endte dog med, at parterne indgik forlig. Ligeledes førtes en længere proces i 1733-1735 mellem Karise-præsten Jens Næstved og hans degn, hvor præsten anklagede degnen for misrøgt af embedet, et ofte forekommende anklagepunkt fra sognepræsterne mod deres degne.²⁹⁸ Sagen endte med, at parterne forligedes og, at degnen erkendte sin misrøgt. Christen Worm var dog degnen mildt stemt og lovede ham ved samme lejlighed et degneembede et andet sted, når der skulle blive et ledigt. For Christen Worm kunne sagerne også give anledning for ham til at fremhæve bestemte aspekter af sine underordnedes embedsvaretagelse. I en skiftesag, som en præsteenke fra Møn havde anlagt ved landemoderne i 1721-1722, kom det undervejs i processen frem, at den lokale degn havde misrøgtet sit embede. Derfor endte sagen både med Worms dom i skifteforholdene og med, at degnen mistede sit embede.²⁹⁹

Behandlingen af sagerne ved landemoderne bidrager i denne sammenhæng med et væsentligt perspektiv på processernes plads i gejstlighedens indbyrdes interaktioner. Før konflikterne nåede landemoderne, havde de for langt de flestes vedkommende været behandlet ved provsteretterne. Provsternes domme nåede vej til landemoderne i kraft af, at de blev appelleret af en af sagens parter, som øjensynligt ikke var tilfreds med provstens vurdering. Af de 59 landemodesager var 49 indstævninger af domme fra underretter.

²⁹⁶ Appel & Fink-Jensen, 2009: 16.

²⁹⁷ Appendiks 1: Landemodesag nr. 7.

²⁹⁸ Appendiks 1: Landemodesag nr. 54.

²⁹⁹ Appendiks 1: Landemodesag nr. 25.

Derudover var to yderligere sager henvisningsdomme fra provsteretterne, hvor provsterne ikke havde kunnet dømme endeligt. Jeg tæller dem med blandt appellationerne, hvorfor gruppen af indstævningssager kan siges at indbefatte 51 sager.³⁰⁰ Langt de fleste af landemodesagerne i Christen Worms embedsperiode var dermed appellerede sager, hvilket viser, at hele det gejstlige retssystem blev taget i brug, når en konflikt blev anset for at være alvorlig nok.

Jeg ser appellationerne som udtryk for nogle bagvedliggende normer, som Christen Worm og sagernes parter knyttede til brugen af retssystemet. For det første gjaldt det sikringen af retslige tilstande, hvor en forurettet part skulle have mulighed for at få prøvet en dom yderligere en gang. Den danske historiker Jens Chr. V. Johansen har bl.a. argumenteret for, at den konsekvente gennemførelse af et appelsystem førte til øget retssikkerhed.³⁰¹ Det var en retsnorm, som også Christen Worm følte sig bundet af, uanset hvor enig han ellers var med provstens dom, hvilket jeg vil vende tilbage til.

For det andet fik Christen Worm mulighed til at udmønte sin autoritet over den samlede gejstlighed. Den norske jurist Jørn Øyrehagen Sunde har peget på, at dommerne i de øvre instanser i de tidlige moderne retssystemer brugte sagerne til ”spreia juridisk kunnskap” oven fra, ved at overretterne prøvede underretternes domme.³⁰² Dette mønster ses klart hos Worm, som med sine domme kunne minde undersåtterne om de retningslinjer, de skulle følge. Det ser man ikke mindst i den måde, som synodalakterne var udformet på. Jørn Øyrehagen Sunde har været inde på, at 1700-tallets domme i de verdslige tingbøger ofte var meget kursoriske og kortfattede og ofte uden at referere lovgrundlaget.³⁰³ Dette var ikke tilfældet med dommene i synodalakterne, hvor Christen Worm ofte gjorde sig meget umage med at redegøre for, hvor det præcist var at lovgrundlaget var blevet brudt. Han refererede ofte til forskellige passager, som gav hjemmel for dommene, herunder paragraffer i *Danske Lov*, sider i *Kirkeritualet* og tidligere domme og monita fra landemoderne, som havde retsbindende karakter.

³⁰⁰ De sidste 8 sager omhandlede fortrinsvis økonomiske spørgsmål. En enkelt sag vedr. gejstlig embedsførelse kom også for landemodet som første instans, nemlig en sag fra 1720-landemoderne mellem sognepræsten Ejler Hagerup fra Kalundborg og nogle sognebørn, som han ville have til at stå offentligt skrifte. Se appendiks 1: Landemodesag nr. 20.

³⁰¹ Johansen, 1995: 113.

³⁰² Sunde, 2005: 25.

³⁰³ Sunde, 2000: 11

Worms grundighed med at belægge sine domme med hjemmel kan have noget at gøre med synodalakternes funktion som dombøger, forstået på den måde, at de virkede som protokoller for en ret,³⁰⁴ og deres efterfølgende brug af hele gejstligheden. Til forskel fra dombøger fra andre retter var synodalakterne tænkt til at blive delt mellem parter, altså samtlige medlemmer af stiftets gejstlighed, som ikke var direkte impliceret i sagen, og dermed fik Worm et stærkt repertoire for at sætte hegnspele mellem korrekt og lovstridig embedsførelse. Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har, i forbindelse med udforskningen af en gejstlig dom, betegnet stiftsgejstligheden som en ”gejstlig offentlighed”, der særligt blev manifesteret ved landemoderne, og hvor modtagerne af procesudfald og andet indhold fra landemoderne reelt var hele stiftets gejstlighed.³⁰⁵ Synodalakterne og deres brug kan i den forstand ses som manifestationen af denne offentlighed. Både Christen Worm og hans underordnede gejstlige viste, at de talte til hele gejstligheden gennem synodalakterne. Det ses f.eks. på Christen Worms første landemode ved Sankt Hans 1711, hvor en af stiftets sognepræster ville have oplæst sin dom med frikendelse fra ”haarde og grove beskyldninger” oven på en landemodesag fra 1709, så den kunne blive ført til referat.³⁰⁶ Sammenhængen mellem landemodet og opretholdelse af embedsære, som blev realiseret ved at frikendelsesdommen, blev dermed videreformidlet i synodalakterne.

Brugen af synodalakterne skal ses i sammenhæng med, hvordan hele det gejstlige retssystem blev taget i anvendelse. Af de 51 appellerede sager, inklusive de to henvisningsdomme, drejer 34 sig om gejstlig embedsvaretagelse. De sidste 17 sager vedrører skifteforretninger, hvilket både blev behandlet ved proces og uden, en egentlig provsteret blev nedsat. Jeg vil i resten af kapitlet fokusere på de 34 sager.³⁰⁷ Der dukkede også økonomiske spørgsmål op i disse 34 sager, men disse forhold var ikke omdrejningspunktet. I sagerne er grundene til indstævningerne noteret undervejs i synodalakterne. Grundene kunne være, at dommen skulle skærpes, endelig konfirmeret, eller at den ene af sagens parter ville have dommen omstødt. Sidste kategori var den klart største med 27 sager, hvilket jeg ser som udtryk for, at de gejstlige ofte ikke var tilfredse med provstens dom og dermed forventede at

³⁰⁴ Lönnroth, 2007: 5.

³⁰⁵ Appel & Fink-Jensen, 2009: 147.

³⁰⁶ NKS 1175: 651.

³⁰⁷ Det er dog væsentligt at erindre, at det i landemodematerialet ikke fremgår, hvor mange provsteretsdomme, som ikke blev appelleret.

kunne bruge hele det gejstlige retssystem. Af de 27 sager blev 12 citanter underkendt, otte fik medhold, fire endte med forlig, to blev udsat, og en løstes ved kongelig resolution. Viften af udfaldsmuligheder vidner om, hvor meget forhandling, der stadig var tilbage efter en provsteretsdom, og hvordan sammenhængen mellem retssystemets forskellige led – provsteret, landemøde og også synodalakt – må ses som et samlet hele, som hele gejstligheden i stiftet gjorde brug af.

Biskoppen havde også anvendelsen af det gejstlige retssystem som del af sit repertoire, da han selv kunne rejse tiltale mod en underordnet. Det ses med en sag, der blev behandlet ved Dionysii landemøde i 1717, hvor degnen Laurids Friis fra Sludstrup sogn i Slagelse herredsprovsti havde indstævnet en forudgående provsteretsdom, hvori han var blevet frakendt sit embede. Det var Worm, som i første omgang havde igangsat procedurerne med provsteretten ved det foregående landemøde, hvor han havde befalet provsten Rasmus Schnabel at suspendere Friis og dømme ham ved provsteretten ”efter Loven”.³⁰⁸ At det var Worm, som havde igangsat processen afholdt dog ikke Laurids Friis fra at søge appellation ved landemødet, hvilket blev ham tilkendt. Friis mødte selv op, og da provsten allerede deltog ved landemødet, var begge parter dermed til stede. Interessant nok benyttede provsten lejligheden til at anmode Christen Worm om at give degnen pardon for degnens ”Hustrue og mange smaa Børns skyld”.³⁰⁹

Umiddelbart kan det forekomme besynderligt, at provsten søgte at omstøde sin egen dom. Provsten Rasmus Schnabels ageren kan dog forstås ved at gøre sig klart, at der kunne være forskel på, hvad den enkelte gejstlige havde af personlige synspunkter og så den pligt, han havde som embedsmand. Han kunne udmærket være af den opfattelse, at degnen skulle skånes, samtidig med at han udførte sine pligter ved at være tro mod det retslige grundlag i DL. På den anden side forstod han at udnytte det faktum, at han var med til landemoderne som provst, til at udtrykke sin medlidenhed med degnen. Det kan tænkes, at det netop var hans medlidenhed, som i første omgang havde holdt ham tilbage fra at tiltale degnen, og at det derfor var årsagen til, at Christen Worm så det som sin opgave i sidste ende at sørge for, at degnen blev bragt for provsteretten. Sagen mod degnen Laurids Friis viser derfor også, hvordan der kunne forekomme forhandling mellem Worm og provsterne.

³⁰⁸ NKS 1175: 939.

³⁰⁹ NKS 1175: 948

Christen Worm efterkom dog ikke provstens anmodning men bifaldt provsterettens oprindelige dom.³¹⁰ Worm ikke bare fastholdt dommen men udtalte, at Friis kunne være blevet frataget embedet ”uden videre Formaal og Rettergang” på baggrund af degnens historik og domme for tidligere overtrædelser.³¹¹ At Worm alligevel havde ladet sagen føre ved landemodet, kan derfor ses som udtryk for Worms opfattelse af at sikre orden og praksisserne i forbindelse med opretholdelse af orden. En provsteretsdom, som blev appelleret, skulle føres ved landemodet, uanset hvor klar og uomstødelig Christen Worm anså dommen for at være.

Det var da heller ikke altid, at Christen Worm bedømte selve sagerne som veltilrettelagte. Det ses bl.a. i sagen mellem sognepræsten Rasmus Jensen fra Vester Marie på Bornholm og nogle af hans sognebørn, som blev ført ved Dionysii landemøde 1717 og de næstkommende landemoder. Sagen angik en supplik, som sognebørnene havde indsendt til kongen, og som Rasmus Jensen skulle have kopieret.³¹² Præsten og dennes allierede mente, at supplikken kun var en kopi. Bønderne, derimod, at det var ”en Project”.³¹³ Sagens omdrejningspunkt var derfor, hvorvidt supplikken var gyldigt som retsligt dokument. Provsten havde også suspenderet Rasmus Jensen frem til domsafsigelsen ved landemodet. Som det ofte var tilfældet med sagerne fra Bornholm, måtte de udsættes på grund af, at parterne ikke mødte op. Det var omstændeligt at komme fra Bornholm, og meget afhang af vind og vejr, som det også blev noteret i referatet.

Da sagen endelig blev taget op igen ved Dionysii landemøde 1718, var Christen Worms bedømmelse af den på mange måder at regne for en ikke-dom, eftersom han mente, at sagen slet ikke hørte til landemodet med en henvisning til DL 1-2-15 om, at verdslige forhold skulle dømmes i det verdslige retssystem. Derfor var det helt ubeføjet, at Bornholms landprovst Henrik Hjorth overhovedet havde taget sagen op og suspenderet Rasmus Jensen.³¹⁴ Den danske historiker Charlotte Appel har anført, at sager undertiden var udsat for en flydende behandling mellem verdslige og gejstlige instanser, hvilket også ses i løbet af Worms embedsperiode, hvor han udsatte en skiftesag, da den blev ført sideløbende ved landstinget.³¹⁵

³¹⁰ NKS 1175: 950

³¹¹ NKS 1175: 950. Det juridiske grundlag i *Danske Lov* for at fradømme degnene deres embede var det samme som for sognepræsternes vedkommende, nemlig DL 2-17-8.

³¹² NKS 1175: 946

³¹³ NKS 1175: 985

³¹⁴ NKS 1175: 985

³¹⁵ Appel, 2001: 137, note 3; NKS 1175: 1015 (1719 Dionysii).

Det var dermed ikke nødvendigvis opsigtsvækkende, at en verdslig sag kom for gejstlig ret, men den pågældende sag kan alligevel være med til at vise, hvordan Christen Worm forstod sine opgaver. For det første, afviste han blankt at behandle sagen, og for det andet brugte han den som anledning til at minde stiftets provster om, hvad deres jurisdiktion var i forbindelse med afholdelse af provsteretssager.

På den måde er sagen et udmærket eksempel på Christen Worms repertoire som dommer. Det var på mange måder defineret ved at være reaktivt, hvor han så i domsafsigelserne kunne søge at foregribe gentagelser på embedsbrud. Dog var sagerne samtidig med til at understrege Worms autoritet, da andre aktører var afhængige af det retssystem, som han sad i spidsen for. Denne dynamik mellem reaktiv og aktiv i Christen Worms rolle som dommer afspejles også i sagernes procesform, hvilket vil blive udlagt i det følgende.

7.3 Landemodesagernes procesformer

Forløbet i landemodesagerne fulgte langt hen ad vejen samme opskrift som ved de verdslige retter.³¹⁶ Det vil sige, at de på mange måder forløb efter tidens akkusatoriske procesform, hvor dommeren alene skulle tage stilling til sagens parter argumenter.³¹⁷ Parterne var her i udgangspunktet at regne for ”for ligeværdige parter, der skulle nå til en overenskomst inden for rettens rammer”.³¹⁸ Dommeren skulle her udelukkende forholde sig til de fremlagte anklager og argumenter. Det var kun, hvis der var en anklager, som fremførte en anklage, at der var en sag. På den måde kan dommeren, og dermed også Christen Worms funktion, umiddelbart beskrives som passiv, selvom han ganske vist stadig havde en væsentlig agens med sin domsafsigelse, hvor han kunne anføre hjemmel og overvejelser.

Den akkusatoriske procesform ses tydeligt i det forhold, at Christen Worm gjorde meget ud af den fors varendes mulighed for at indgive kontrastævning, altså komme med sit eget søgsmål, så Christen Worm som dommer kunne tage stilling til den anden parts argumenter. Dette forhold var en af grundene til, at sagerne kunne strække sig over flere landemoder, f.eks. i en sag, som blev ført i 1716 og 1717 mellem citanten og sognepræsten Bendix Lyster fra

³¹⁶ Matzen & Timm, 1889: 242.

³¹⁷ Knudsen, 2000: 50. Den akkusatoriske procesform var fremgangsmåden frem til udstedelsen af forordningen af 21. maj 1751, der gav dommeren en helt anden aktiv rolle i sagsgangen. Knudsen understreger dog at dette i praksis ikke betød, at den akkusatoriske procesform blev opgivet med det samme og at elementer af den stadig var til stede.

³¹⁸ Knudsen, 2000: 50

Gørlev og Dråby og dennes provst, hvor sagen blev opsat, for at provsten kunne indgive kontrastævning.³¹⁹ Dog afveg procesformen ved landemoderne undertiden på væsentlige punkter fra den akkusatoriske, hvilket jeg mener var begrundet i de politiske forhold om den luthersk-evangeliske religions beskyttelse og velfærd i riget, som gejstligheden var sat til at varetage. Dette kom til udtryk, når Christen Worm skønnede, at en sag havde større konsekvenser for stiftets kirkelige forhold, end parterne umiddelbart lagde op til.

En sådan sag var sagen mellem sognepræsten Hans Skade, som var citanten, og hans herredskollega Christen Achtonius, som blev påbegyndt ved Sankt Hans-landemodet i 1727.³²⁰ Hans Skade havde øjensynligt ikke fundet den forudgående provsteretsdom hård nok og havde derfor indstillet den ”til nærmere paakiendelse og skærpelse”.³²¹ Det var da også en yderst grov sag, da Christen Achtonius var blevet dømt for at have villet ”til kiøbe en og anden at beskadige Gotfolk der i Eggen paa deres Legeme og Lemmer”.³²² Achtonius indgav i den forbindelse kontrastævning for at kunne føre vidner for sig. Christen Worm var enig i sagens alvor og så sig nødsaget til at nedsætte et ekstraordinært landemode alene for at behandle sagen. Ved det næste ordinære Dionysii landemode 1727 kunne stiftets herredsprovster nedskrive dommen i deres referater. Den var hård. Christen Achtonius blev kendt skyldig i at have villet øve skade med våben, og derfor dømtes han ”som et ugudeligt og forargerligt Menniske” at skulle have sit embede og ”præstelige Navn og drakt” forbrudt. Han måtte aldrig mere betjene gejstligt embede.³²³

Christen Worm fulgte dommen med nogle anmærkninger, som viser, hvordan han brugte landemoderne og synodalakterne i sit repertoire. Det drejede sig om, at Worm ville sikre sig at samtlige gejstlige var bekendt med dommen over Achtonius, og til dette formål gjorde han brug af synodalakternes offentlige karakter som dombøger:

³¹⁹ NKS 1175: 800. Appendiks 1: Landemodesag nr. 8.

³²⁰ Appendiks 1: landemodesag nr. 42.

³²¹ NKS 1175: 1208.

³²² NKS 1175: 1208

³²³ NKS 1175: 1219

”Saaledes blef dommens slutning tydelig oplæst, paa det Provsterne kan advare samtlige Geistligheden, at de icke af uvidenhed i Nogen Geistlig Forretning skulle betiene sig af Christian Achtonii tjeneste”.³²⁴

Hvis Achtonius skulle komme til at bistå andre gejstlige i fremtiden, ville det kompromittere selve stiftets kirkelige og religiøse fremme, og det ville Worm for alt i verden hindre. I sager af denne karakter ændrede Worm derfor i sin dommerrolle fra mere passiv til aktiv, hvilket viser koblingen mellem de politiske og juridiske sfærer, som blev gjort i forbindelse med brugen af retssystemet. Her giver de kirkelige og religiøse stridsspørgsmål en særlig klar linse at betragte denne kobling gennem, da de gejstlige som embedsmænd virkede for at realisere en markant del af enevældens legitimitetsgrundlag. Arbejdet med at sikre god embedsførelse blandt gejstligheden var derfor også af politisk vigtighed, og et som krævede en stadig forhandling, især når det gjaldt de gejstlige på de lavere niveauer i hierarkiet. Undersøgelsen af landemoderetssagerne kaster netop lys over dette aspekt og dermed til den forståelse af enevælden som samlet system. Ikke mindst i betragtning af den stærke norm om uniformitet, som de gejstlige udtrykte, og hvis grænser blev markeret på landemoderne gennem retssagerne og Christen Worms dommervirksomhed.

7.4 Regler omkring procesførelsen.

Christen Worms håndtering af sagerne bidrager yderligere til forståelsen af hans rolle og pligt til at sikre, at retssystemet blev brugt hensigtsmæssigt. I hans håndtering er særligt tre aspekter afgørende: dokumentation/bevisførelse, hævvelse af retsgrundlag, og brug og misbrug af forligsmuligheden.

For det første skulle parternes dokumentation og bevisførelse i løbet af provsteretssagen være i orden, som jeg også behandlede i forbindelse med Christen Worms monita. Det gjorde sig bl.a. gældende i en sag fra 1716 til 1717, mellem fornævnte sognepræst Rasmus Jensen fra Vestermarie (citant) og fire Rønneborgere, hvor Worm afviste at tage stilling til sagen med den begrundelse, at der ikke forelå en gyldig provsteretsdom men kun en notarunderskrevet slutning.³²⁵ Stiftsovrigheden så sig ude af stand til at behandle en provsteretsdom, som ikke var ordentligt dokumenteret, og derfor afviste de søgsmålet. Hvis man ikke kunne få vished for, at

³²⁴ NKS 1175: 1220

³²⁵ NKS 1175: 914.

den forudgående proces og dom var forløbet som beskrevet, ville det bringe retssikkerheden for den enkelte i fare, hvis stiftsøvrigheden fældede dom på usikkert grundlag. Derfor så Christen Worm sig nødsaget til at afvise dommen.

For det andet handlede det for Christen Worm om at stadfæste det juridiske grundlag for gejstlighedens embedsudøvelse i Danske Lov og Kirkeritualet, som var de grundlæggende retskilder under enevælden, han skulle sørge for blev hævdet. Ud over grundlaget i *Danske Lov* og *Kirkeritualet*, tjente tidligere afsagte landemodedomme også som forlæg. Det gjaldt bl.a. en sag fra 1716-1717 om gældskrav på en sognepræsteenkes pension, hvor Christen Worm fandt hjemmel i både DL 2-11-17 og en ”upaatalt og usvekket” landemodedom fra 16. oktober 1654, altså før enevældens indførelse.³²⁶ Den har givetvis ikke kunne stå alene, da den var afsagt under et tidligere system, og nok derfor har han også henvist til passagen i DL.

Det tredje og sidste aspekt af landemodeprocesserne, som skal berøres her, er forlig som resultat på en proces. Ofte forsøgte Christen Worm at indgå forlig mellem parterne, og han udsatte jævnligt sager til det næstkommende landemode i forsøget på at opnå dette. Et eksempel på dette var sagen mellem Jørgen Kuulbeck, sognepræst i Stege og provst i Møn herred, og dennes kapellan Johannes Bondal, som blev ført ved landemoderne i 1716. Det var Jørgen Kuulbeck, som havde anklaget kapellanen for en række forhold vedrørende kapellanens ”u-ordentligheder i Kirke Tienesten”.³²⁷ Christen Worm søgte dog i første omgang ikke at straffe kapellanen men i stedet at arbejde for forlig mellem parterne, således ”at baade Guds kirke og Provsten kan faae tilbørlig Satisfaction efter Sagens beskaffenhed”.³²⁸ Det var kapellanen da også interesseret i, så ved det næstkommende landemode meldtes det, at der var opnået forlig med hjælp fra både biskoppen og stiftamtmanden, som det understreges i det førte referat.³²⁹

Det var dog ikke lige meget, hvor og af hvem der blev indgået forlig. Forliget byggede dermed selv på, at der var regler og fremgangsmåder, som blev overholdt. Således viser sagen mellem sognepræsten Holger Rørdam til Vigersted og Kværkeby menigheder på Vestsjælland og Rørdams degn Thomas [Thaddeus] Hiorth fra landemoderne i 1736, at Christen Worm godt kunne sætte eventuelle forseelser til side for at gøre et eksempel ud af et misbrugt forlig.

³²⁶ NKS 1175: 918.

³²⁷ NKS 1175: 798

³²⁸ NKS 1175: 799

³²⁹ NKS 1175: 893

Degnen var ved en forudgående provsteret blevet dømt for ”adskillige forseelser i sit Embede” og tidligere tilfælde af ”ugudelig op førelse”, som der refereres.³³⁰ Provsterettens dom var, at degnen skulle miste sit embede. Sagen blev taget op til landemodet på sognepræstens foranledning, der gerne ville have dommen stadfæstet.

Christen Worm behandlede dog ikke sagen som et spørgsmål om en uhåndterlig degn. For Worm var sagen en anledning til at indprente, hvordan han mente at retssystemet skulle bruges til at håndtere konflikter om gejstlig embedsvaretagelse. I denne henseende var det ikke degnen, men sognepræsten Rørdam og den da afgående provst, som havde forbrudt sig mod retslige praksisser, der skulle understøtte retssystemets formåen. Sagen var nemlig den, at Holger Rørdam og provsten havde indgået forlig med degnen før den endelige dom ved provsteretten. I et monitum formanede han om, at gejstlige ikke kunne indgå forlig, hvis de bevisligt og ”efter mange advarsler” har optrådt forargeligt i sit embede ”sampt været hen falden til nogen aabenbare vitterlig ugudelighed”.³³¹ Det var det, som degnen var anklaget for, og hvis det var rigtigt kunne forlig ikke indgås. Alt dette kunne være undgået, hvis provsten havde søgt bistand hos biskoppen, som Christen Worm også formanede om i yderligere et monitum ved samme lejlighed:

”Den forargerlige Sag, som i Dag er ført på Landemodet, kan give noksom anledning til dette at igientage, af hvilken den største Deel med større forsigtighed kunde været ført dersom bispen hafde vidst af den”.³³²

Christen Worm havde gentagne gange over årene brugt sine monita til at indprente sine underordnede, at de for det første skulle være varsom med at føre processer og for det andet altid konsultere deres overordnede.³³³ Dette havde provsten og sognepræsten tydeligt forbrudt sig mod. Sagen endte med, at Christen Worm omgjorde provsteretsdommen og idømte sognepræsten Holger Rørdam til at betale en sum til degnen, sagens omkostninger og et beløb til præsteenkekassen. Worms gejstlige underordnede havde ganske vist ret til at tage retssystemet i anvendelse til at afgøre konflikter, men de skulle sørge for, at det foregik på en ordentlig måde, der ikke kompromitterede standens integritet.

³³⁰ NKS 1175: upag. (Appendiks 1: landemodesag nr. 58).

³³¹ NKS 1175: upag. (1736, 1). Appendiks 1: 1736, 1: nr. 2.

³³² Appendiks 1: 1736, 1: nr. 3.

³³³ Se kapitel 6 punkt 6.2.1.

7.5 Christen Worms administration af gejstlighedens standsintegritet

I de foregående afsnit har jeg behandlet en række aspekter omkring landemodesagerne og deres betydning for landemoderne som arena og Christen Worms myndighed. Undervejs har jeg beskrevet en række sager, som jeg har ment var gode til at illustrere de enkelte aspekter med. Jeg er dog ikke gået nærmere ned i, hvad det var for konflikter, som førte til retssagerne, og hvordan forskellige problematikker ang. gejstlig embedsvaretagelse ofte var filtret sammen. Det vil jeg råde bod på med de følgende tre tematikker, som hver især er vigtige for at forstå, hvad konflikterne om gejstlig embedsvaretagelse handlede om i første halvdel af 1700-tallet. Det drejer sig om: 1) udøvelsen af kirketugt, 2) bureaukratiske praksissers betydning for standens integritet, og 3) hvordan diskussionerne om pietismen påvirkede håndteringen af retssagerne. Alle tematikker er på sin vis repræsentative for at forstå enevældens gejstlighed, men det bliver også klart, at en væsentlig del af konflikterne var formet af specifikke og lokale forhold vedrørende de forskellige kald. Således tjener alle konflikterne som eksempler på den store grad af variation, som Christen Worm blev konfronteret med, når han skulle opretholde de gejstliges embedsstandarder.

7.5.1 Gejstlig og verdslig øvrigheds konflikter om kirketugt

Jeg har været inde på, hvordan udøvelsen af kirketugten kunne være kilde til retslige konflikter. Oftest gjaldt det relationer mellem gejstlige og de forurettede sognefolk, men kirketugten kunne også give anledning til konflikter mellem gejstlige og verdslig øvrighed. Det viser to landemoderetssager, der begge havde greven Christian von Arenstorff til Svanholm gods i Hornsherred som part (han ejede godset i perioden 1698-1735).³³⁴ Som godsejer havde enevælden givet dem meget autoritet, bl.a. til at stå for væsentlige forvaltningsopgaver.³³⁵ Man kan dermed tale om, at godsejerne optrådte som ”staten i staten”.³³⁶ I enevældens politiske system optrådte von Arenstorff dermed som vægtig verdslig øvrighed. Begge landemodesager drejede sig om kirketugt, nærmere forstået de lokale sognepræsters udøvelse af kirketugt i form af åbenbart skrifte mod de sognebørn, som boede på von Arenstorffs jorder.

³³⁴ En kort beskrivelse af Arentstorff kan læses på <https://www.danskeherregaarde.dk/nutid/svanholm> (besøgt 24. marts 2021).

³³⁵ Feldbæk, 2000: 266.

³³⁶ Bregnsbo, 1997: 100

Christian von Arenstorff stod ikke af vejen for at gøre sig betragtninger om de gejstliges religiøse pligter. Som husbond over de pågældende bønder mente han at have ret til at styre forholdene inden for sine godsbesiddelser. Anette Faye Jacobsen har peget på, at *Danske Løvs* 3. bog netop gav dem ret til dette.³³⁷ Omvendt blev det slået fast i *Danske Løvs* 2. bog at gejstligheden kun havde en øvrighed: kongen.³³⁸ Derudover understregede gejstlighedens privilegier som stand, at de stod direkte under kongen og ikke skulle lyde lensmænd eller mellemliggende instanser.³³⁹ Karsten Merrald Sørensen har identificeret netop kirketugten som stridspunkt og i den forbindelse særligt uenigheder mellem godsejer og biskop, som godt kunne ende med, at sognepræsten blev den, som det gik ud over og ikke den pågældende bonde, som kirketugten i første omgang havde været tiltænkt.³⁴⁰ Set i det lys kan de følgende sager ses som typiske men også som nogle, der kan være med til at give os en nærmere forståelse af, hvad det var, som drev aktørerne, og hvilke forventninger de havde til det gejstlige retssystem.

Den første sag strakte sig over landemoderne Dionysii 1714 og Sankt Hans 1715. Det var Arenstorffs gejstlige modpart, sognepræsten Hans Mossin fra Skuldelev, der indstævnedes den forudgående provsteretsdom til omstødelse, da den tilsyneladende var faldet ud til Arenstorffs fordel.³⁴¹ Konflikten omhandlede en episode mellem en bonde fra Arenstorffs jorde, Simon Nielsen, som havde gjort Mossins sognebarn Karen Larsdatter gravid. Det endte dog ikke med at være selve graviditeten, som var omdrejningspunkt. Simon Nielsen havde i løbet af sagen gjort ”Benegtelses Eed” på, at det var ham, der var barnefader, hvilket Karen Larsdatter da også måtte medgive, da det egentligt var en, i synodalakterne, unavngiven ”Egtemand”, som var det.³⁴² Dog erkendte Simon Nielsen at have haft ”legemligt Samkvem” med Karen Larsdatter, hvorfor han skulle stå offentligt skrifte.

Stridspunktet mellem von Arenstorff og Mossin omhandlede ikke, hvorvidt Simon Nielsen skulle stå offentligt skrifte, men hvor hurtigt han kunne komme til det. Hans Mossin ville have, at der skulle gå en rum tid. Det begrundede han både med DL 2-5-13, som siger at

³³⁷ Jacobsen, 2007: 77.

³³⁸ Lausten, 2017b: 183.

³³⁹ Lausten, 2017b: 184.

³⁴⁰ Merrald Sørensen, 2016: 222.

³⁴¹ NKS 1175: 758-759.

³⁴² NKS 1175: 775.

den, som vil til nadver ikke måtte komme uforberedt og derfor skulle ”gaa til Præsten nogle Dage tilforn, at hand beqvemmeligen med dem derom kand handle”.³⁴³ Inddragelsen af nadver i forbindelse med offentligt skriftemål har at gøre med, at Simon Nielsen ville kunne modtage nadver efter at have stået skrifte. Præsten Hans Mossin anså det i den forbindelse som sin pligt at sørge for, at Simon Nielsen vitterligt var klar over sine synder, hvilket Mossin gerne ville sikre sig med en forudgående samtale mellem ham og sognebarnet. I gejstlighedens øjne var offentligt skrifte ikke et ritual, der blot kunne afholdes, men en omstændelig proces, hvor den gejstlige hele tiden skulle sikre sig, at den troende forstod, hvad det handlede om.³⁴⁴

Omvendt ville Christian von Arenstorff have Simon Nielsen hurtigere til skrifte. Det var grunden til striden.³⁴⁵ Godsejeren tog konflikten til den lokale provsteret, da der var en gejstlig indblandet. Provsten dømte i den forbindelse til godsejerens fordel. Så heldig var han dog ikke ved landemodet, hvor Christen Worm i denne sag underkendte provsteretsdommen og anerkendte sognepræstens argumenter i alle punkter.³⁴⁶ Det kunne tænkes, at provsten i sin behandling af sagen var påvirket af jordbesidderen på grund af magtforhold i lokalområdet. Biskoppen havde i den henseende en anden politisk tyngde, og havde jo heller ikke en direkte relation til Arenstorff. Det afholdt dog ikke Arenstorff for at søge sin ret ved landemodet senere, da han et lille årti senere igen optrådte som part i en sag.

Den anden sag blev ført fra Sankt Hans landemode 1724 frem til Sankt Hans 1725, da det noteredes ved Dionysii landemode 1724, at Arenstorff var forvist til Norge af kongen, dog uden at nævne grunden til det.³⁴⁷ Hvor det i første sag havde været sognepræsten Hans Mossin, der havde indstævnet provsteretsdommen, var det denne gang Arenstorff selv på baggrund af en konflikt, han havde med sognepræsten Bertel Mathias Lime til Ferslev og Vellerup menigheder.³⁴⁸ Også denne konflikt handlede om disciplinering af et sognebarn, men det var med modsat fortegn. Hvor Arenstorff i den første sag havde søgt at få Simon Nielsen hurtigere gennem det offentlige skriftemål, var stridspunktet nu, at sognepræsten Lime havde

³⁴³ NKS 1175: 776.

³⁴⁴ Processen er nærmere forklaret i Appel & Fink-Jensen, 2009 kapitel 5 om forløbet op til en bandlysning omkring år 1700.

³⁴⁵ NKS 1175: 775.

³⁴⁶ NKS 1175: 778.

³⁴⁷ NKS 1175: 1150. Det vides dog ikke, hvad konflikten mellem kongen og godsejeren bestod i.

³⁴⁸ NKS 1175: 1140.

taget den gamle bonde og soldat Hans Olsen til nadver, hvorimod Arenstorff mente, at han skulle holdes væk fra sakramentet.

Konflikten havde en længere forhistorie. Hans Olsen, soldaten, havde tilbage i 1710 deserteret fra ”captain Schells Compagnie”, som Arenstorff var ansvarlig for, og var først vendt tilbage til sognet i 1721.³⁴⁹ Ved denne lejlighed havde sognepræsten Bertel Lime gjort, som han skulle, og meldt det til kaptajnen. Eftersom det var så mange år siden, Hans Olsen havde modtaget nadver, ønskede han brændende at modtage den igen, hvilket sognepræsten ikke havde kunnet nægte ham.³⁵⁰ Da Hans Olsens desertering havde kollektive implikationer for resten af menighedens frelse og kristelige velbefindende, skulle han stå offentligt skrifte først. Det gjorde han da også. Sognepræsten havde i den forbindelse, med alle parter anerkendelse, handlet ”eftertenkelig, og christelig” ved at tage ham til offentligt skrifte og efterfølgende nadver”.³⁵¹ I Bertel Limes øjne var forberedelsen af Hans Olsen op til offentligt skrifte øjensynligt forløbet, som sognepræsten ville have det, og derfor måtte Hans Olsen igen deltage sammen med resten af menigheden.

Det var dog faldet Christian von Arenstorff for brystet, at Hans Olsen stadig ikke meldte sig hos regimentet, og at sognepræsten Hans Lime efter det offentlige skriftemål tog ham til privat skriftemål og nadver, som ellers var efter forskrifterne. Arenstorff ville have kirketugten brugt som pressionsmiddel mod Olsen. Arenstorff forsøgte i den forbindelse tydeligvis at bruge sognepræsten til at presse Hans Olsen. At det ikke lykkedes, viser den måde, sognepræsten forstod sit embede og sine pligter på. Hans Olsens valg med at blive væk fra regimentet berørte hverken hans eller menighedens kristelige levned, så derfor ville det være misbrug af det gejstlige embede at afholde ham fra privat skrifte og nadver. Det havde provsten også ment, og han havde anerkendt sognepræstens motiver, og også dømt godsejeren til at betale procesomkostningerne for sognepræsten.

Christian von Arenstorff havde dog ikke held med at få underkendt provsteretsdommen ved landemodet. I sin dom erklærede Christen Worm sig enig med sine gejstligt underordnede. Worm hæftede sig ved, at soldaten hverken var beskyldt eller overbevist ”siden den Tid at have begaaet noget forargeligt”.³⁵² Derfor kunne Lime ikke gøre andet ”end annamme ham til

³⁴⁹ NKS 1175: 1160.

³⁵⁰ NKS 1175: 1161.

³⁵¹ NKS 1175: 1162.

³⁵² NKS 1175: 1162.

Saligheds Midler”. Her henviste Christen Worm til det offentlige skriftemål, og sagde, at soldaten herved både havde modtaget solid ”Christelig forberedelse” og havde imødekommet ”den Forargelse, han hafde gjort Meenigheden ved sin Undvigelse”. Sognepræsten var derfor ”aldeles friekiendt”.³⁵³

Sagerne med Christian von Arenstorff viser, hvordan gejstligheden generelt, og Worm specifikt, skulle forholde sig til andre grene af øvrigheden i varetagelsen af deres gejstlige embeder, og hvordan den kunne blive udfordret og søgt anvendt af andre myndighedspersoner. Som det ses, kunne det byde på en række konflikter og udfordringer, og det var heller ikke altid, det faldt ud til de gejstliges fordel, som tilfældet var med de nævnte to sager, men de viser, hvordan gejstlighedens lærestandspligter blev håndteret som del af den øvrige forhandling mellem øvrighedens repræsentanter.

7.5.2 Bureaukratiets betydning for standens integritet

En anden gennemgående tematik, som Christen Worm skulle forholde sig til i retssagerne, er gejstliges brug af de bureaukratiske virkemidler som f.eks. kirkebogen, de var sat til at administrere. I denne sammenhæng blev standens integritet først og fremmest sat i fare, når underordnede misbrugte eller sløsede med dokumentationen, men som følgende sag vil vise, kunne kreativ bogføring også være et resultat af, at de lokale gejstlige forsøgte at efterkomme sognebørnenes ønsker om f.eks. at undgå at skulle igennem skamfulde ritualer i forbindelse med at blive gravid før et ægteskab kunne indgås. Som sådan er sagen et eksempel på, hvordan den konduite, de lokale gejstlige mente at udøve, ikke bare gik imod den kirkelige og religiøse lovgivning, men også bragte embedsstanden i fare, når de efterfølgende forsøgte at skjule lovbruddet med deres bogføring.

Konflikten drejede sig om kapellanen Christopher Lynov (Lynow) ved Sankt Mikkels sogn i Slagelse købstad (1713-1724),³⁵⁴ og sagen blev ført ved landemoderne i 1719 og 1720. Det var på selveste Frederik 4.’s foranledning, at sagen blev taget op ved Sankt Hans-landemodet 1719, hvor Christen Worm blev befalet at tiltale kapellanen for en række brud på embedet.³⁵⁵ Det var sjældent dette skete, i Worms embedsperiode kun 2 gange, men det vidner alligevel om, at også kongen tog det gejstlige retssystem i brug. I sin bedømmelse af Frederik

³⁵³ NKS 1175: 1162.

³⁵⁴ <https://wiberg-net.dk/1054-55-Slagelse.Mik.htm> (besøgt 25. marts 2021).

³⁵⁵ NKS 1175: 998.

4. som den store bureaukrat, ser Harald Gustafsson kongen som den monark, der for alvor uddelegerede sin enevældige magt til embedsmænd, og som et tegn på, at den ”despotiske magt” mindskedes og den ”infrastrukturelle magt” øgedes.³⁵⁶ Biskopperne, og dermed Christen Worm, spillede i den forstand en væsentlig rolle, også under Frederik 4. Som jeg vil komme nærmere ind på sidst i nærværende kapitel, traf Christian 6. og hans regering dog nogle beslutninger, som skulle ændre på dette.

På kongens ordre beordrede Christen Worm derfor i første omgang Lynovs provst til at rejse tiltale ved den lokale provsteret. Den appellerede Lynov dog efterfølgende til landemodet, hvor sagen blev taget op ved Dionysii landemode i 1720. Appellationen har Christen Worm ikke set på med milde øjne. Det vidner synodalakten om, da Worm her bemærkede, at Lynov havde begået ”mange Misligheder”, som han ”fordrister” sig til at forsvare ved denne retslige proces.³⁵⁷ Ikke desto mindre behandlede Worm sagen som enhver anden proces.

Lynovs embedsbrud var sket i forbindelse med en episode mellem ham og to sognefolk, en oberst Smeling og dennes husholderske. Sognefolkene havde haft et længere romantisk forhold, der var endt med barnefødsel. Lynov havde hjemmedøbt barnet, hvilket ikke var et brud på loven, da barnet var svagt, som det blev bekræftet af fostermoderen.³⁵⁸ For sognebørnene var der dog det problem, at de ikke var gift, hvilket betød, at fødslen faldt ind under kategorien lejermål. Da parret var indstillet på at blive gift, havde Lynov søgt at hjælpe dem til at undgå skammen ved offentligt skifte ved ikke at indføre det i kirkebogen. Den manglende indberetning var første embedsbrud. Christen Worm anførte, med henvisning til KR, at det ellers var Lynovs pligt, da det var sognepræstens ansvar at ”føre Inspektion med Kirkebogen”.³⁵⁹ Det stod også udtrykkeligt nævnt i DL 1-24-2.

Ved ikke at have orienteret sin sognepræst havde Lynov bragt denne i forlegenhed. Christen Worm havde selv flere gange i sine monita understreget sognepræsternes pligt til at føre kirkebogen ordentligt. Han formanede sågar ved Sankt Hans 1728, at købstadskapellener ikke måtte vie eller begrave nogen uden sognepræsternes viden og samtykke. Motivationen for

³⁵⁶ Gustafsson, 2010: 134.

³⁵⁷ NKS 1157: 1058.

³⁵⁸ NKS 1157: 1058.

³⁵⁹ NKS 1175: 1058.

dette lå i at sikre ordentlig kirkebogsførelse.³⁶⁰ Problematikkerne i forbindelse med Lynov-sagen kan derfor ikke siges at være enestående. Tværtimod illustrerer de den stærke sammenhæng mellem embedsførelse og embedsbøger. Christen Worm medgav, at dåb af uægte børn ifølge sognereglementet faldt ind under kapellanens domæne, men anførte, at Lynov under alle omstændigheder skulle have meddelt det til sognepræsten. Worm understregede dermed, at det var kompromitteringen af sognepræstens evne til at føre opsyn i sit sogn, som var problemet. Det handlede derfor også om at sikre et klart hierarki i standen, hvor kapellanen skulle afrapportere alt, hvad han gjorde.

Christopher Lynovs embedsførseelser i hans gensidige forståelse med forældreparret stoppede imidlertid ikke her. Han havde også viet parret i deres eget hjem uden kongelig tilladelse, og dermed ikke handlet som ”en Præst i kongl: Lov og Forordninger anbefalet”.³⁶¹ Også i denne sammenhæng understregede Christen Worm Lynovs ansvar som gejstlig embedsmand. Brøden bestod her i, at Lynov havde grebet ind i sin sognepræsts embede både ifølge sognereglementet og DL 2-11-3, hvor der står anført, at ingen præst måtte forrette en anden præsts handlinger. Ligesom ved hjemmedåben, havde Lynov her heller ikke orienteret sin sognepræst, hvorfor vielsen ikke var indført i kirkebogen.

Lynov spurgte i den forbindelse under retssagen Worm, om den manglende indførelse ikke kunne opvejes ved, at han indførte vielsen i Hejninge kirkebog som han jo administrerede i kraft af at besidde sognepræsteembedet dér. De to positioner i embedet var dermed del af Lynovs repertoire, som han forsøgte at udnytte i denne sammenhæng. Dette faldt dog ikke i god jord hos Christen Worm, som formanede Lynov om, at denne praksis ville være en ”meget løselig omgaaelse”, som kunne føre til, at en præst sættes i ”største embedes fare”.³⁶² Hvis sognepræsten ikke efterfølgende kunne dokumentere, hvad der var hændt i menigheden, var det grund nok til at blive frakendt embedet.

Christen Worms argumentation og anvendelse af lovpassager vidner om hans fokus på korrekt embedsførelse blandt sine underordnede og en ensartet embedsudøvelse på tværs af stiftets pastorater. Således var Lynovs ageren ikke blot noget, som gik imod reguleringen af befolkningens liv men også, og i Christen Worms øjne langt vigtigere, noget som

³⁶⁰ NKS 1175: 1244. (Appendiks 2: 1728, 1, monitum nummer 5).

³⁶¹ NKS 1175: 1060

³⁶² NKS 1175: 1061

kompromitterede den uniformitet og regelrethed, som skulle kendetegne de gejstliges virke som enevældens embedsmænd. Lynovs embedsbrud angik dermed hele standen.

Jeg finder belæg for denne tolkning i Christen Worms dom over Lynov. Ud over forskellige bødefgifter, blev Lynov dømt til at gøre ”offentlig afbigt” foran sin herredsprovst Rasmus Schnabel ved landemodet.³⁶³ Denne dom ses ikke i andre sammenhænge ved landemoderne på Christen Worms embedstid.³⁶⁴ Den vidner om karakteren af Lynovs forseelser. Da det var noget, der angik den samlede embedsstands integritet, var det i en arena som landemodet, hvis aktører repræsenterede den samlede embedsstand, at konflikten skulle løses. Her kan man trække paralleller til lignende praksisser i menighedslivet, hvor det private og åbenbare skriftemål blev brugt, når der var tale om synd, der havde henholdsvis privat og offentlig karakter. Lynovs forseelser var noget, som angik stiftets gejstlige offentlighed, og derfor var det noget, som krævede offentlig afbigt.

Interessant nok, dømte Worm ham ikke til at miste sit embede men formanede blot Lynov, at han skulle omgå sit ”hellige Embede med større forsigtighed”.³⁶⁵ For Christen Worm var den offentlige afbigt altså nok, selvom han havde været kritisk indstillet over for Lynovs beslutning om at appellere provsteretsdommen. Landemodet fik dermed betydning som et reelt forhandlingsrum, hvor Christopher Lynov havde mulighed for at gøre indtryk på Worm.

7.5.3 De pietistiske brydninger i retssagerne

De sidste eksempler på retssager, som jeg vil komme ind på hvor den gejstlige embedsforståelse forhandles, er de to retssager, hvor det er tydeligt, at i hvert fald en af parterne var af pietistisk sindelag. Den første retssag viser, hvordan en underordnet gejstlig forstod sin embedsmandsrolle ud fra et pietistisk ståsted, og hvad dette betød for konflikterne

³⁶³ NKS 1175: 1062.

³⁶⁴ Der forekom dog en variant af den, som tidligere er nævnt i kapitlet. Nemlig med sagen mellem løjtnanten Edvard Olsen Sonne og sognepræsten Claus Lyng, Aa kirke, som er beskrevet i kapitel 7, punkt 7.1. Her skulle sognepræsten stå afbigt over for løjtnanten i herredsprovstens og to andre gejstliges nærvær, med hvilket nok menes ”hjemme” i sognekirken med deltagelse af gejstlige fra herredsprovstiet. Arenaen var dermed en anden og må i dette tilfælde bedømmes som mere lokal. Et bud på, hvorfor der var forskel i Christen Worms domme, er, at Åkirke-konflikten omhandlede det lokale forhold mellem sognepræst og sognebarn, hvor Lynov-sagen angik stiftsgejstligheden, dets hierarki og medlemmernes embedsførelse.

³⁶⁵ NKS 1175: 1063.

med lokale aktører. I den anden sag optræder en pietistisk gejstlig også, men sådan som forløbet udspandt sig, bruger jeg den til at pege på, hvordan Christian 6.'s statspietistiske reformer påvirkede det gejstlige embedsapparat, ikke mindst som konsekvens af Generalkirkeinspektionskollegiets oprettelse i 1737, et nyt regeringskollegium som skulle tage sig af kirkelige anliggender.

I lyset af de betydelige konflikter og sammenstød, som var mellem pietister og deres modstandere i 1730'ernes København, fortjener den relativt lille tilstedeværelse af konflikter med pietistisk orienterede parter imidlertid en forklaring først.³⁶⁶ Jeg ser særligt to grunde til fraværet: en administrativ grund og en bevidst strategi fra kongemagtens side, på dette tidspunkt under Christian 6., til at undgå splittelse. Administrativt blev københavnske sager traditionelt behandlet ved kommission og kom ikke for provsteretter eller stiftets landemoder.³⁶⁷ Der ligger derudover sandsynligvis også en strategi bag, hvor kongen ikke ville have konflikterne diskuteret i flere fora end højst nødvendigt. Christian 6. endte de københavnske gejstligt indbyrdes konflikter med en kongelig instruks af 16. december 1734 om, at gejstlige ikke måtte gøre udfald mod hinanden fra prædikestolene, som Christen Worm skulle læse op for de københavnske præster, og altså ikke for hele stiftsgejstligheden ved landemoderne.³⁶⁸ Det er sandsynligvis på den baggrund, at konflikterne ikke blev behandlet ved landemoderne med undtagelse af Dionysii landemode i 1733, hvor det noteres, at Christen Worm ved kongeligt reskript af 4. juli 1733 var blevet befaleet at reprimandere Vartov-præsten Oluf Hersleb, en pietistisk orienteret gejstlig som udelukkede sognebørn, som Hersleb selv bedømte til at være ubodfærdige, fra skriftemål. Sagen endte med, at Oluf Hersleb tog sin afsked.³⁶⁹

Den første landemodesag med pietistisk deltagelse var mod Keldby- og Elmelundepræsten Nicolai Jæger fra Møn, som blev behandlet ved landemoderne i 1733 og 1734. Sagen har været behandlet flere gange før i tidligere forskning.³⁷⁰ Jeg inddrager den, da

³⁶⁶ For nærmere undersøgelser af de københavnske konflikter, se bl.a. Pedersen, 1951 samt Bredsdorff, 2003.

³⁶⁷ Matzen & Timm, 1889: 240. En nærmere gennemgang af kommissionerne kan læses hos Bredsdorff, 2003.

³⁶⁸ Pedersen, 1951: 149.

³⁶⁹ Amundsen, 2007: 55.

³⁷⁰ Blandt andet lokalhistorisk i Frederiksen, 1931. I nyere tid i Appel & Fink-Jensen, 2009: 275. Kirkehistorikeren Holger Rørdam har også gentagne gange bragt kildeuddrag med Nicolai Jæger i *Kirkehistoriske Samlinger* jf. Appel & Fink-Jensen, 2009: 362.

den er med til at vise et markant træk ved pietistiske gejstliges embedsmandsforestillinger, uagtet individuelle nuancer og variationer mellem dem, som var inddragelsen af deres egen samvittighed iblandt de øvrige synspunkter og normer, de udtrykte om embedsførelsen. Jeg trækker her på en ældre teologisk skelnen mellem ortodokse og pietister. P. G. Lindhardt har karakteriseret pietisternes opfattelse af den gode embedsudøvelse til ikke kun at indeholde kaldspligt. Det var til forskel fra pietisternes opfattelse af, at den gode embedsudøvelse ikke kun indeholdt kaldspligt men også en stillingtagen til egen tro og skyldfølelse.³⁷¹ I nyere forskning er lignende betragtninger også blevet fremført. Kirkehistorikeren Carsten Bach-Nielsen har beskrevet denne holdning til den gejstliges pligt som ”at det altkontrollerende samfunds magt ideelt set bør overgives til en anden ansvarlig instans, nemlig samvittigheden”.³⁷² Dog vil jeg igennem denne afhandling argumentere for, at de pietistiske gejstlige, jeg er stødt på, ikke søgte at undergrave og tilsidesætte bureaukratiet i gejstligheden. Tværtimod viste flere sig særdeles kapable i at anvende bureaukratiet til at udfordre andre, de ikke var enige med. De pietistiske gejstlige affejede ikke traditionelle embedsnormer om orden, dokumentation og bureaukratisk gennemsigtighed, men de havde opmærksomheden på deres egen samvittighed som et ekstra lag, de bragte i spil i konflikterne om gejstlig embedsvaretagelse, og kan derfor ses som faktor i den måde, de udfordrede både gejstlige og sognefolk. Historikeren Juliane Engelhardt har peget på, at der var et stort magtkritisk potentiale i pietismen, hvilket jeg også tydeligt finder i de konflikter, hvor pietister var involveret.³⁷³

Nicolai Jæger er blevet kaldt en ”skarp pietist”, der ville fremtvinge omvendelse og fromhed hos sine sognebørn.³⁷⁴ Dette havde resulteret i en hård fremfærd fra Jægers side mod sine sognebørn. Jæger havde ”formanet og forbudet” bønderne at gøre den årlige sommerridning, en tradition ved midsommerfesten som Jæger fandt ukristelig.³⁷⁵ Det var han i øvrigt ikke ene om i gejstligheden, og netop sommerridningen var ofte et stridspunkt mellem

³⁷¹ Lindhardt, 1939: 15.

³⁷² Bach-Nielsen, 2017: 16.

³⁷³ Engelhardt, 2016: 283. Nicolai Jæger er et tydeligt eksempel på, hvordan der var et retorisk element i pietismen, som kunne tages i anvendelse til at udfordre overordnede og andre øvrighedspersoner. Et andet eksempel er Olsker-Allinge-præsten Hans Mahler, som både optræder nedenfor i dette kapitel og i kapitel 12, hvor han er hovedperson.

³⁷⁴ Frederiksen, 1931: 4.

³⁷⁵ NKS 1175: upag. Appendiks 1: landemodesag nr. 52.

befolkningen og de mere fromme sognepræster. Nicolai Jæger havde, med grund i DL 6-3-11 om at lege ved juletid, fastelavn ”eller andre Tider” skulle forbydes samt sin egen forståelse af, hvad der var hans opgave og myndighed som menighedens gejstlige vejleder, i årene 1721-1732 lykkedes med at hindre sommerridningen.³⁷⁶

I 1732 var bonderepræsentanter fra Jægers anneksogn Elmelunde dog gået til amtmanden på Møn, etatsråd Lützow, som havde tilladt dem det ”at ride, og holde sig glade”.³⁷⁷ Med Lützows formulering var sommerridningen den ”eneste lystighed, bonden har om året ved al sin sved og arbejde”.³⁷⁸ Han havde derfor tilladt bønderne at afholde den, hvad de også gjorde det år. Det var altså bønderne, som efter en række år i konflikt forstod at udnytte egnens forskellige øvrighedsautoriteter til at få deres vilje, hvilket giver et indblik i, hvor tæt på hinanden enevældens gejstlige og verdslige grene af øvrigheden var, og hvordan det også kunne føre til sammenstød og konflikter. Amtmandens afgørelse havde dog ikke forhindret Nicolai Jæger i at fastholde sin beslutning, da det i hans øjne var syndigt, hvorfor han ville have bønderne til ”at udstaae Kirkens Disciplin”.³⁷⁹ Derefter var sagen gået frem og tilbage i provsteretten, hvor også Christen Worm og Christian 6. var blevet inddraget gennem skrivelser, før den endte ved landemodet.³⁸⁰ Både konge og biskop havde forsøgt at lægge en dæmper på gemytterne, men Jæger havde fremturet og derfor indstævnet sagen ved landemodet.

Her fik Nicolai Jæger mulighed for at fremføre sine anker. Han havde to. Den ene omhandlede normerne for korrekt dokumentation og procesførelse, hvor han anklagede bønderne for at lade ham indstævne til provsteretten ”efter en Copie, som hand meente var ulouligt”.³⁸¹ Den anden anke vedrørte hans forståelse af, hvad han skulle som sognepræst, og i den forbindelse tillod han sig at inddrage kongens ansvar som kirkens og religionssamfundets overhoved. Jæger appellerede til stiftsøvrigheden, at de måtte da medgive, at kongen, på dette tidspunkt Christian 6., ville bifalde Jægers brug af kirketugten ”som Een Gudfrygtig og meget

³⁷⁶ Bojsen, 1923: 118.

³⁷⁷ NKS 1175: upag.

³⁷⁸ Bojsen, 1923: 123.

³⁷⁹ NKS 1175: upag.

³⁸⁰ Se Bojsen, 1923: 118-123 for en udførlig gennemgang af sag og korrespondance inden landemoderne.

³⁸¹ NKS 1175: upag.

Christelig Konge". Sognebørnene måtte kun tages til privat skriftemål og nadver, "dersom de efter Hans Majts Lov fantes Boedfærdige, hvilcket som de ikke fantes".³⁸²

Dette underbyggede han også med henvisninger til artikler i DL 2-9. Kapitlet har overskriften "Om Præsternis og deris Medhielperis Embede, og Kirkens Myndighed imod de Ubodfærdige".³⁸³ Jægers henvisning til artiklerne i dette kapitel er selvfølgelig ikke tilfældig, da det netop er dette kapitel, som drejer sig om at sikre "Christelig Skik og Myndighed" ift. medhjælpernes berettigelse (2-9-1) og bandsattes "Christelig Omvendelse" (2-9-11).

Nicolai Jægers retorik viser, hvordan han ikke bare formåede at koble sin egen forståelse af pligten til at udøve kirketugt til lovgrundlaget men også til kongens ansvar over for Gud. Det er ikke set før i referaterne under Christen Worms embedstid, at parterne udtrykte noget lignende. Det blev da også mødt med anerkendelse i stiftsgejstligheden, hvilket referatskriverens bemærkning om, at Jæger "svarede temmelig Got" vidner om.³⁸⁴ Dette er ligeledes også en sjælden passage, da det ikke er forekommet mig i min læsning af synodalakterne, at der er blevet kommenteret på sagerne på denne måde andre steder. Jeg ser dermed Nicolai Jægers pietistiske synspunkter som en *intensivering* af brugen af de etablerede juridiske retningslinjer og som udvidelsen af det repertoire, underordede kunne udfordre deres foresatte med. Således kan Jægers ytringer betragtes som *talebandlinger*, hvor han temmelig succesfuldt formåede at genbeskrive konflikten, bl.a. ved at henvise til kongens pligt som kristen fyrste, på en måde, som de tilstedeværende gejstlige måtte anerkende. Nicolai Jæger holdt sig stadig inden for rammerne af det retslige forhandlingsrum, men han strakte forståelsen af samvittighedens betydning så langt, at han også retorisk afkrævede kongen, at denne skulle lytte til sin samvittighed. Selve processen endte dog noget uforløst med, at Christen Worm dømte både Jæger og Elmelunde-bønderne til bødestrafte pga. ærerørige ytringer, de var fremkommet med i løbet af provsteretssagen.

I løbet af Christen Worms embedsperiode ved landemoderne var også en anden sag, som var afgørende påvirket af de pietistiske brydninger. Det var sagen mellem sognepræsten Hans Mahler fra Olsker-Allinge pastorat, som blev anklaget af sin menighed for at have udøvet uretmæssig kirketugt ved at nægte nadver til flere sognebørn.³⁸⁵ Sagen påbegyndtes ved Sankt

³⁸² NKS 1175: upag.

³⁸³ Direkte overtaget fra Kirketugtsforordningen 1629.

³⁸⁴ NKS 1175: upag.

³⁸⁵ Appendiks 1: landemodesag nr. 55.

Hans 1734 og endte med at trække ud over fem landemoder frem til Sankt Hans landemode i 1736. Hans Mahler var, ligesom Jæger, af klar pietistisk observans og med et krigerisk gemyt. Det fik dog ikke videre betydning under selve processen ved landemoderne, hvor et resultat af kongens og regeringens statspietistiske lovgivning ændrede ved selve landemodets betydning som arena for stiftsgeistligheden, som jeg senere vil vende tilbage til.

Først vil jeg dog beskrive sagen nærmere. Den startede atypisk i forhold til alle andre sager i Worms embedsperiode, da repræsentanter for Allinge-menigheden selv mødte op på landemodet. Det drejede sig om menighedsmedlemmerne Jesper Madsen og Mads Jensen, der havde rejst den lange vej fra Bornholm til konventhuset i Roskilde. De forstod at udnytte arenaen til at gøre indtryk på den tilstedeværende stiftsgeistlighed, hvilket ses i, at referatskriveren helt usædvanligt kommenterede deres ageren:

” Da Jesper Hansen og Mads Jensen gick fra Retten vendte de sig om til Stifft Amptmanden og Biskoppen og sagde, Gode Herrer! Hielper os fra denne Præst, ellers gaar baade hand og vi til helvede”.³⁸⁶

De to bønder vidste altså godt, hvad det var for en arena, som de kom ind i, og de turde også godt stille forventning til stiftsøvrigheden. At denne forventning blev taget alvorligt fra øvrighedens side ses bl.a. ved det følgende landemode, hvor det fremgår, at bønderne havde fået tildelt *beneficium paupertatis*, fri proces, på grund af begrænsede midler. Dette var også gældende, hvis sagen blev bragt for andre instanser. Jens Chr. V. Johansen har peget på fri proces som et af de forhold, som skal ses som bevis for tidlig moderne retssikkerhed.³⁸⁷

Retssagen mellem Hans Mahler og Allingebønderne indeholdt flere konfliktpunkter. Bønderne anklagede bl.a. Mahler for, at han havde proklameret, at han ikke ville tage på sygebesøg på søn- og helligdage, at han krævede for meget for begravelser og at bønderne havde beklaget sig over de spørgsmål, Mahler fremsatte til dem under katekisationen om læresætningerne i Luthers lille katekismus.³⁸⁸ Først, når de kunne spørgsmålene kunne de komme til alters. Hans Mahler anvendte dermed kirketugten i forbindelse med kontrollen af

³⁸⁶ NKS 1175: upag.

³⁸⁷ Johansen, 1995: 121.

³⁸⁸ NKS 1175: upag. Det må handle om, at nogle mod betaling havde aftalt et bestemt spørgsmål for deres børn/unge.

sognefolkets kundskabsniveau.³⁸⁹ Det kan meget vel have været som reaktion på dette, at Christen Worm udstedte sit monitum ved Dionysii 1736 om, at gejstlige skulle være varsomme med at anvende kirketugt, hvis sognebørnene ikke kunne deres kristendom godt nok.³⁹⁰ I stedet skulle de løbende undervise sognebørnene. Worms påbud om at adskille kirketugt og undervisning var stik modsat af det, som Mahler praktiserede.

Sagens vej til landemodet var derudover også meget utraditionel. Bønderne havde forsøgt at føre sagen hos den lokale provst ved hans provsteret, men her havde det også vist sig fysisk umuligt at føre den. Hans Mahler havde ved denne lejlighed allieret sig med andre dele af den lokale øvrighed, ”baade dend Militaire og Civile”. Grunden til dette var nok et personligt fjendskab mellem præsten og den bornholmske landprovst, som havde svoret, at det ville gå Hans Mahler ”meget ilde”. Hans Mahler havde derfor gjort brug af sine alliancer med den lokale militære myndighed. Han havde bl.a. det lokale regiments kvartermester som sin prokurator, som med ”skarpe og dristige Expresioner” havde skræmt provsten.

Ydermere var kvartermesteren mødt op med ”et heel Corporalskab eller meere med deres under-Officerer”, hvorefter soldaterne havde revet alle vidnerne ud af kirken og forhindrede dermed sagens afholdelse ”nogle aar”. Som konsekvens deraf afgav provsten henvisningsdom til landemodet. Han havde gjort, hvad han kunne gøre ”til Sandhedens og Sagens Oplysning”. Provsten brugte i dette tilfælde landemodet om middel til at flytte sagen væk fra de lokale konflikter og alliancer, noget som Jens Chr. V. Johansen i anden sammenhæng har peget på skal ses i sammenhæng med retssikkerhedsnormerne. Lokalt kunne der forekomme ”en høj grad af forudindtagethed, som ikke vil være til stede, når sagerne appelleres til en højere instans i domstolssystemet”, hvor dommerne ikke har samme lokalkendskab og derfor heller ikke føler sig presset af lokale sym- og antipatier”.³⁹¹

Hans Mahlers brug af militæret i den konkrete sag springer umiddelbart i øjnene som udtryk for en præst, som klart brød normer omkring den gejstlige embedsførelse, hvad provstens beslutning om at flytte sagen til landemodet da også vidner om, men alliancen kan også ses i lyset af, at statsmagten forventede et tæt samarbejde mellem sine forvaltningsgrene. På Sankt Hans landemode i 1735, altså året efter sagens påbegyndelse, blev et kongeligt

³⁸⁹ Dette var en typisk fremgangsmåde for Hans Mahler og vil blive beskrevet nærmere i kapitel 12.

³⁹⁰ Appendiks 2: 1736, 2: nr. 1.

³⁹¹ Johansen, 1995: 113.

reskript af 3. december 1734 oplæst, hvori det blev befaleet, at biskoppen skulle tilkendegive samtlige præster i stiftet, at kongen havde befaleet den verdslige øvrighed at assistere gejstligheden ”imod halstarrige og modvillige” syndere.³⁹² P.G. Lindhardt har også bemærket, hvordan verdslige myndighederne fra begyndelsen af 1730’erne forventedes at hjælpe med kirketugt, og at gejstlige ikke selv måtte fremture fysisk mod sognebørnene.³⁹³ Militærets assistance til Hans Mahler kan betragtes i det lys.

Praktiske omstændigheder medførte dog at Christen Worm aldrig skulle komme til at give sit besyv med. På grund af sagens omfang blev den udsat til det følgende landemøde Dionysii 1734. Der skulle dog gå to år, før den blev taget op igen. I perioden mellem 1734 og 1736 var den altid på dagsordenen men blev hele tiden udsat, da parterne ikke kunne møde op på grund af, at dårligt vejr forhindrede sørejsen fra Bornholm til Sjælland. Fra centralt hold var man dog opmærksom på implikationerne af bruddet mellem sognepræsten og menigheden, hvilket kan ses ved kongeligt reskript af 3. december 1734, der beordrede, at bonden Jesper Hansen og resten af Allingemenigheden skulle betjenes af en anden præst.³⁹⁴ Konflikten blev ikke anset for at kunne løses med det samme, og derfor skulle menigheden have sognebåndet mellem dem og Mahler suspenderet, så de kunne søge en anden præst.

Ved Sankt Hans landemøde i 1736 mødte parterne op, men spændingen forblev uforløst. Det forlød fra kancelliet, at der var nedsat en kommission til at behandle denne sag: ”saa maatte Landemødet derved lade det beroe og sig ej videre med sagen”.³⁹⁵ At det var kongemagtens forsøg på at styre processen uden om biskoppen, kan underbygges med Harald Gustafssons argument om, at der i dansk henseende under enevælden forekom hyppige kommissionsnedsættelser, og at centralmagten anvendte dem til at omgå formelle praksisser.³⁹⁶

Christen Worm hørte dog aldrig kommissionens dom. Han døde forinden. Hans efterfølger, Peder Hersleb, blev med skrivelse af 19. juni 1738 orienteret om, at der var faldet dom til bøndernes fordel, selvom kommissionsmedlemmer syntes, det var groft, at bønderne

³⁹² NKS 1175: upag.

³⁹³ Lindhardt, 1939: 269.

³⁹⁴ NKS 1175: upag.

³⁹⁵ NKS 1175: upag.

³⁹⁶ Gustafsson, 1994: 111. Han understreger dog at kommissionerne ikke var en tilsidesættelse af retslige normer, da undersåtterne stadig havde mulighed for at blive hørt i forbindelse med kommissionsundersøgelserne.

havde kaldt ham ”Siælemorder og Siæleforderver”.³⁹⁷ Derudover henviste kommissionsmedlemmer til, at Generalkirkeinspektionskollegiet, som var blevet oprettet i 1737, fremover ville fungere som den instans, der skulle behandle og dømme i de sager, ”der angaar Kirckens roelighed (som denne)”. Christen Worm ville sandsynligvis ikke have været tilfreds med dette, hvilket kan underbygges med, at han først var blevet informeret om kirkeinspektionskollegiet efter dets oprettelse.³⁹⁸ Dermed havde centraladministration ”dramatisk” udvidet sit greb om kirken og gejstligheden.³⁹⁹ Oprettelsen af kirkeinspektionen fik derfor konsekvenser for landemodet og dets betydning som arena for gejstligheden. Umiddelbart, var bispens autoritet og myndighed dermed svækket.⁴⁰⁰ Hvordan og hvorledes undersøger jeg i næste kapitel om landemodet som arena under Peder Hersleb.

7.6 Afrunding

Fra at have set på det som Christen Worms lejlighed til at udstede monita, viser retssagerne en helt anden grad af interaktion mellem de gejstlige indbyrdes og med andre aktører. Retssagerne gav dermed et helt andet repertoire til andre end Worm, og han skulle i disse sammenhænge i langt højere grad reagere på baggrund af andres handlinger. Netop forskellene i Worms handlerum på landemoderne under hhv. hans monita- og dommervirksomhed bidrager med vigtige perspektiver på gejstlig praksis – både Christen Worms og resten af stiftets gejstligheds.

Groft sagt kan man betragte henholdsvis monita og processerne som to sider af landemodet som arena, som Worm skulle navigere i. Monita var kendetegnet ved, at han her søgte at fortolke enevældens grundlæggende og løbende lovgivning og udstikke retningslinjer om konkrete problemstillinger i gejstligheden. Processerne var derimod i vid udstrækning udtryk for ønsker blandt de gejstlige på de lavere niveauer om at tage en konkret konflikt til stiftsøvrigheden, hvilket ikke mindst kan ses i både antallet af appellationer af provsteretsdomme og deres motivationer for at appellere dommene. Det satte krav til Christen Worm om for det første at sørge for, at det gejstlige retssystem blev anvendt korrekt som formelt konflikthåndteringssystem. For det andet betød de underordnede gejstliges

³⁹⁷ [RA] Sjællands stifts bispeembede: *Indkomne sager 1617-1820*, pakke B.3-417

³⁹⁸ Horstbøll, 2003: 87.

³⁹⁹ Horstbøll, 2003: 86.

⁴⁰⁰ Tamm, 2017: 172.

mulighed for at føre sager, at embedsforholdene, som i Worms monita klart kunne inddeles efter bureaukrati, varetagelse af ritualer og retslige overvejelser, i løbet af sagerne blev filtret godt og grundigt sammen. Det betød en betydelig udredning fra Christen Worms side, men også at han kunne lægge vægt på noget helt andet, end det som sagernes parter umiddelbart lagde op til, hvilket igen viser Worms repertoire.

I forhold til periodens brydninger i kirkelivet bidrager undersøgelsen af landemodet som størrelse i kirkeorganisationen også med vigtig viden. Opmærksomheden på de gejstlige strukturer i Sjællands stift, og Københavns særstatus heri, viser, hvordan den københavnske uro på mange måder var isoleret og ikke blev behandlet nævneværdigt i bredere stiftsregi. Ligeledes, at Christian 6.-regeringens statspietistiske reformprogram først i slutningen af Worms embede medførte forandringer. Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737 varslede ikke desto mindre andre tider med markante ændringer af landemodet som arena og dermed også biskoppens handlerum. Sagen mellem Allinge-bønderne og sognepræsten Hans Mahler kom, ganske utilsigtet, til at fungere som prisme, som disse ændringer kunne ses gennem.

8. Landemoderne under Peder Hersleb 1738-1757

Med dette kapitel undersøges, hvordan biskoppen Peder Hersleb, Christen Worms efterfølger, tog landemoderne i anvendelse i sin embedsperiode 1738-1757. Skiftet fra Worm til Hersleb faldt sammen med grundlæggende ændringer i det gejstlige bureaukrati, som også fik betydning for landemodet som arena, og derfor er en stor del af fortællingen om Peder Herslebs regulering i gejstlige forhold også en fortælling om markante brud med hidtidig praksis. Jeg vil redegøre nærmere for dette i første del af kapitlet.

Dernæst tager jeg Peder Herslebs monita under nærmere behandling på samme måde, som jeg gjorde med Christen Worms i kapitel 6. Dvs. ud fra spørgsmålene om, 1) hvad Hersleb ville have de forskellige typer gejstlige til at gøre for at få den samlede stand til at fungere, 2) hvordan han brugte sine monita, og 3) hvilke ændringer, der kan ses som konsekvens af periodens brydninger og reformtiltag. Forinden vil jeg dog præsentere Peder Hersleb, hans baggrund og karriere.

8.1 Peder Herslebs baggrund og karriere

Peder Hersleb blev født i 1689 i Stod præstekald i Trondheims stift i Norge. Faderen var sognepræst, og Peder Hersleb var den mellemste af tre brødre.⁴⁰¹ Særligt Peder Hersleb og hans lillebror, Oluf Hersleb satte deres aftryk på perioden. Oluf, en meget radikalt anlagt pietist, er allerede omtalt i sidste kapitel. Det var ham, som Christen Worm i 1733 måtte tage i rette, da Oluf Hersleb nægtede at tage sognebørn, han bedømte som ubodfærdige, til nadver.⁴⁰² Til forskel var Peder Hersleb betydeligt mere moderat i sin pietisme. Dette faldt godt i hak med både Frederik 4.'s og Christian 6.'s egne trosforestillinger. Som Hersleb selv

⁴⁰¹ Lindhardt, 1939: 29. Hvis intet andet er nævnt, er de biografiske oplysninger fra: Kornerup, Bjørn: "Peder Hersleb" i *Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk* (https://biografiskeleksikon.lex.dk/Peder_Hersleb besøgt 10. september 2021)

⁴⁰² Kapitel 7, afsnit 7.5.3.

skrev i sin selvbiografi fra 1740, hjalp de skiftende monarkers anerkendelse af ham i hans karriere.⁴⁰³

Hersleb påbegyndte sin professionelle løbebane i 1713 som feltpræst for den danske hær i Nordtyskland ifm. Store nordiske krig. På et tidspunkt prædikede han foran Frederik 4., som gav ham pastoratet Gundslev på Falster i 1718. Allerede samme år blev Hersleb kaldt til at være slotspræst ved Frederiksborg og sognepræst i pastoratet Hillerød-Herlev for at være tættere på kongen. I de følgende år deltog han i flere vigtige lovarbejder, herunder med Rytterskoleforordningen af 1721, og han avancerede yderligere som bl.a. hofpræst i 1725.

I 1730 blev han biskop over det norske Akershus stift umiddelbart efter Christian 6.'s tronstigning, som han varetog frem til 1737. I forskningen er Peder Hersleb blevet kendt som en særdeles virksom administrator over sine stifter, en ”praktisk mand og en nidkær biskop, ustandseligt på visitatsrejser”.⁴⁰⁴ Alene i Akershus-tiden rejste han 14.600 km. i Norges bjergede terræn og med datidens befordringsmidler.⁴⁰⁵ Fra 1738 og frem til sin død i 1757 var han biskop over Sjællands stift. I bispeembedet på Sjælland var det dog også her, at der for alvor kom sprækker i forholdet mellem Peder Hersleb og Christian 6. og dennes regering, da kongen med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet strakte sig for meget ind over biskoppens domæne i Herslebs øjne, hvilket jeg vil komme nærmere ind på nedenfor.⁴⁰⁶ Fra 1747 havde han pga. skrantende helbred sin svigersøn Ludvig Harboe som medbiskop.⁴⁰⁷

8.2 Generalkirkeinspektionskollegiets påvirkning på landemodet som arena

Oprettelsen af kirkeinspektionen var en institutionalisering af kongens og regeringens autoritet i kirkelivet og et markant udtryk for den statspietistiske reformlinje. Statspietismen er en senere anvendt samlebetegnelse for Christian 6's lovgivninger på kirke- og skoleområdet, som

⁴⁰³ Selvbiografien er håndskrevet og er at finde i Rigsarkivet på følgende signatur: Sjællands Stifts Bispeembede (EA 001): *Optegnelsesbog af Hersleb, Harboe og Balle 1725-1808*. Pakke A.2-1: 1725-1808 [frem over A.2-1].

⁴⁰⁴ Glebe-Møller, 2017: 188.

⁴⁰⁵ Lindhardt, 1939: 297.

⁴⁰⁶ Lindhardt, 1939: 342.

⁴⁰⁷ Jeg kan af synodalakterne se, at han flere gange ikke var tilstede i slutningen af sin embedsperiode. Hans fravær har jeg dog ikke ladet få nogen indflydelse på bedømmelsen af hans monitavirksomhed, da man rimeligt kan antage, at Peder Hersleb har sørget for at få sine monita bragt på landemodet gennem Ludvig Harboe.

alle efter pietistisk forbillede skulle sørge for yderligere uniformitet og ensartethed i enevældens kirkeliv. Den statspietistiske reformlinje var kendetegnet ved kongens og hans regerings ambitioner om at gribe direkte ind i samfundets kirke- og religionsliv med det formål at styrke fromhedslivet og samtidig dæmpe konflikter inden for kirken og gejstligheden.⁴⁰⁸ Kongemagtens ambitioner og kollegiets betydning fremgår ikke mindst af første sætning i patentet af 1. oktober 1737, som stadfæstede kirkeinspektionens oprettelse: ”at Kongen har anordnet en General-Kirke-Inspektion, som bestandig skal have Opsigt med Kirken og Geistligheden efter den givne Instruction”.⁴⁰⁹ Jeg vil i det følgende argumentere for, at denne indgriben var meget reel, hvilket ikke mindst ses på landemoderne i kraft af, at kongen og kirkeinspektionen på mange måder styrede det gejstlige retssystem, som f.eks. ved Sankt Hans 1747 med et kongeligt reskript til kirkeinspektionen om, at en proces mellem en sognepræst og feltskærer på Christiansø skulle ophæves.⁴¹⁰

Oprettelsen af kirkeinspektionen var et markant brud med den hidtidige myndighedsfordeling inden for kirken, hvor biskopperne siden reformationen havde været autoriteterne, når det kom til lære- og kirketugtsspørgsmål ude i stifterne.⁴¹¹ Biskoppernes autoritet kom ikke mindst helt konkret til udtryk i dommervirksomheden, som fra Hersleb tid blev kraftigt indskrænket. Netop gennem en nærmere behandling af landemodesagerne under Peder Hersleb kan man få et indtryk af, hvad oprettelsen af kirkeinspektionen havde af konsekvenser.

I løbet af Herslebs embedsperiode 1738-1757 blev der afholdt 38 landemoder. Der blev samlet ført 18 retssager dvs. markant færre end Christen Worms 53 landemoder og 59 retssager. Heraf kom, at 13 ud af de 18 retssager omhandlede økonomiske forhold.⁴¹² Der var kun fem retssager, der drejede sig om konflikter i forbindelse med gejstliges administration af deres religiøse opgaver. En af de fem sager blev færdigbehandlet efter Herslebs død,⁴¹³ og to endte i forlig.⁴¹⁴ To sager endte med dom. Den ene uddramatisk på et enkelt landemode med, at

⁴⁰⁸ Tamm, 2017: 172.

⁴⁰⁹ Schou: 296.

⁴¹⁰ Kall 490: upag.

⁴¹¹ Stenbæk, 1983: 56.

⁴¹² Appendiks 3: Landemodesager under Peder Hersleb.

⁴¹³ Appendiks 3: landemodesag nummer 17.

⁴¹⁴ Appendiks 3: landemodesagerne nummer 9 og 14.

den sagsøgte part blev frikendt for bøder men skulle betale sagsomkostninger.⁴¹⁵ Derfor var der kun én sag i løbet af perioden, som endte med en regulær dom, hvor Peder Hersleb kunne udmønte den autoritet, som f.eks. Christen Worm jævnligt havde haft mulighed for.⁴¹⁶

I den forstand bliver fortællingen om Peder Herslebs handlerum som dommer i høj grad en fortælling om et vakuum, hvor stort set alle de forhold, jeg var inde på i sidste kapitel kan betragtes med omvendt fortegn. F.eks. synodalakternes betydning som retsprotokoller og Herslebs mulighed for at sætte retningslinjer og præcedens, som mere eller mindre forsvandt. Jørn Øyrhagen Sunde har peget på, at retskultur opretholdes gennem kommunikation,⁴¹⁷ så nedgangen i sager kan med rimelighed betragtes som havende en effekt på landemodets betydning som arena for forhandling, og dermed også Peder Herslebs handlerum som biskop og mulighed for at agere dommer.⁴¹⁸ Dette bliver ikke mindst tydeligt de få gange, hvor man kan læse, at Hersleb stadig forsøgte at sætte sig igennem, når der var lejlighed til det. Ved Sankt Hans landemode 1740 blev det efter en skifteforretning nævnt, at en sognepræst fra Bornholm, skulle irettesættes og mulktres for ”hans op førelse mod Prousten”.⁴¹⁹ Det blev noteret i synodalakten, at ”hans Forseelser blev oplæst og forklaret, hand blev alvorlig tilrettesat”.

Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet havde stor effekt på landemodet som arena og dermed på den samlede gejstligheds handlerum og repertoire, ikke mindst for Peder Herslebs muligheder for at udøve sin autoritet. Kirkeorganisationen var en samling af strukturer, og en ændring i bureaukratiet ét sted kunne have afgørende konsekvenser for

⁴¹⁵ Appendiks 3: landemodesag nummer 10.

⁴¹⁶ Appendiks 3: landemodesag nummer 8.

⁴¹⁷ Sunde, 2017: 18.

⁴¹⁸ Kommentar: i det anvendte synodalakt for 1742 til 1746 (KB: *NKS 1175b*) står sagerne sparsomt anført og ved flere landemoder blev der ikke noteret sager. I årene 1744-1746 er der derfor ikke mange sager. Hvorvidt, det vitterligt var tilfældet, at der ikke blev ført processer, har det ikke været muligt at af- eller bekræfte gennem parallellæsning af andre, mere summariske, synodalakter for samme år, men sammenlagt med den generelle tendens med færre sager ved landemoderne og, at Generalkirkeinspektionskollegiet generelt tog sig af sager vedrørende den kirkelige ordning, synes billedet af, at processerne indtog en væsentlig mindre plads ved landemoderne fra 1738 og frem at holde. Ved eksempelvis 1749, 2 og 1750, 1 (og flere end det) står således, at der ikke var sager (*Kall 490*). De økonomiske sager, som præsteenkepension, skifteforretninger mm., er også mere summarisk beskrevet end synodalakterne fra Christen Worms embedsperiode. Det gælder for alle referaterne fra Peder Herslebs periode (KB: *Ledreborg 367-368*; *NKS 1175b*; *Kall 490* + samlingen af monita i *Thott 2037*).

⁴¹⁹ *Ledreborg 367-368*: upag.

eksisterende strukturer og arenaer. Peder Hersleb havde dog stadig mulighed for at udstede sine monita, og det er på dem, jeg nu vil vende min opmærksomhed for at undersøge, hvilke områder af de gejstliges virke, han lagde vægt på i sin regulering.

8.3 Et overblik over Peder Herslebs monita

Peder Hersleb udstedte i løbet af sine 38 landemoder som biskop over Sjællands stift 136 monita, hvilket er godt 3,5 monita i snit på hvert landemode.⁴²⁰ Antallet af Herslebs monita varierede fra flere landemoder uden monita til hele 18 monita, som han udstedte på sit første landemode i Sjællands stift ved Sankt Hans 1738, og som vidner om, hvor meget han satte sig igennem ved ankomsten.⁴²¹ Herslebs store aktivitet ved det første landemode var udtryk for, at han igangsatte nye praksisser, de gejstlige skulle varetage, men det var også udtryk for, at stiftskisten, altså biskoppens arkiv, stadig led under branden i København i 1728:

”Efterdi Stifts-Kisten er brændt, ieg er fremmet og finder ingen slags oplysning for mig, dend min Sl. Formand meget ei saa meget behøvede, som hand ved lang tjeniste hafde fuld kundskab om det heele Stift”.⁴²²

Med det in mente, vil jeg nu se nærmere på inddelingen af Herslebs monita inddelt efter samme kategorier, som jeg benyttede til Worms monita: 1) gejstliges varetagelse af religiøse praksisser og ritualer, 2) bureaukrati, 3) økonomiske forhold og 4) religiøse problematikker uden direkte gejstlig deltagelse. Til sammenligning følger også tabellen over Worms monita fra kapitel 6:

Kategori:	Bureaukrati	Religiøse praksisser og ritualer	Økonomi	Ikke-gejstlige forhold
Antal:	20	97	79	20
Procent:	9,3%	44,9%	36,6%	9,3%

Tabel 8.1: Christen Worms samlede monita.

⁴²⁰ Appendiks 4: Peder Herslebs landemodemonita. Til sammenligning havde Christen Worm 53 landemoder/216 monita/godt 4 monita pr. landemode.

⁴²¹ Appendiks 4: 1738, 1: nr. 1-18.

⁴²² Ledreborg 367-368: upag. Appendiks 4: 1738, 1: nr. 3.

Kategori:	Bureaukrati	Religiøse praksisser og ritualer	Økonomi	Ikke-gejstlige forhold
Antal:	34	73	17	12
Procent:	25%	53,7%	12,5 %	8,8%

Tabel 8.2: Peder Herslebs samlede monita.

Af umiddelbare betragtninger fra tabellerne 8.1 og 8.2 må den store nedgang i kategorien om økonomiske forhold i stiftet fra Worm til Hersleb bemærkes. Det var tilsyneladende et område, hvor biskoppens myndighed var blevet væsentligt indskrænket, hvilket antallet af Herslebs monita om emnet understøtter. I det følgende vil jeg dog beskæftige mig med Herslebs monita om hhv. de gejstliges bureaukratiske praksisser og deres varetagelse af religiøse praksisser og ritualer, ligesom jeg gjorde med Worm.

8.3.1 Peder Herslebs monita om bureaukrati

I forhold til reguleringen i de bureaukratiske praksisser, var der en ganske markant forskel mellem Worm (9,3%) og Hersleb (25%) jf. tabellerne 8.1 og 8.2. Fordelt på de forskellige gejstlige, var der også store forskelle på biskoppernes regulering:

Bureaukratimonita	Provster	Sognepræster	Degne
Antal	18	4	1
Procent:	78,2%	17,4%	0,4%

Tabel 8.3: Christen Worms bureaukratimonita fordelt efter modtagerne.

Bureaukratimonita	Provster	Sognepræster	Degne	Generelt ⁴²³
Antal:	11	10	9	4
Procent	32,3%	29,4%	26,5%	11,8%

Tabel 8.4: Peder Herslebs bureaukratimonita fordelt efter modtagerne.

Fordelingen mellem kategorierne i tabel 8.3 og 8.4 viser, hvordan Peder Hersleb havde en markant anden opmærksomhed på de gejstlige i de lavere dele af hierarkiet og deres

⁴²³ Kategorien "Generelt" i tabel 8.4 dækker over monita, som gjaldt den samlede gejstlighed. Det vil sige, at de ikke var rettet mod specifikke typer af gejstlige.

bureaukratiske opgaver, end Christen Worm havde. Det var klare forskelle i biskoppernes vægtning, som der skal redegøres nærmere for. Jeg vil dog først understrege væsentlige ligheder, som var at Hersleb også byggede sine reguleringer på idealer om god dokumentation og kommunikation. Dokumentationen skulle være ensartet, som han f.eks. udtrykte i et monitum om, at formularer over fødte og døde skulle standardiseres.⁴²⁴ Det samme gjaldt kommunikationen, hvor Peder Hersleb indskærpede, at embedskorrespondance ikke måtte angå private forhold. Således skulle de underordnede vedlægge en attest med brevene til biskoppen, som skulle lyde: ”Dette Brev angaar alene Stifts-Øfrigheds, heller Biske-Embedet og ingen privat Sag”.⁴²⁵ Ved anden lejlighed formanede han om, at man skulle adressere ham ordentligt i skrivelser.⁴²⁶

Kirkeinspektionens aftryk ses også i korrespondancen, hvor det bliver tydeligt, at der nu er en instans over biskoppen. Ved Sankt Hans 1738 formanede Hersleb sine underordnede om at vedlægge deres skrivelse attester på ”aparte papir” om, hvilken instans de eventuelt skulle sendes videre til ”enten Stiftsbefalingsmanden eller Kirke-Inspektionen, eller Cancelliet”.⁴²⁷ Kommunikationsaspektet er dermed også med til at understrege den ændrede rolle, bispeembedet havde i den kirkelige ordning fra 1737, hvor det i nogen grad fik karakter af ekspeditions kontor.

Hvad angik provsternes bureaukratiske ansvar lagde Hersleb først og fremmest vægt på de opgaver, der skulle understøtte ham under sine visitatsrejser, hvilket er med til at vise, hvordan det gejstlige systems mange forgreninger blev set i sammenhæng med hinanden. Det ses måske tydeligst i Herslebs første monitum på hans første landemode ved Sankt Hans 1738, hvor han anmodede provsterne om en udførlig redegørelse over provstiernes kirkers geografiske beliggenhed til brug for hans planlægning af egne visitater.⁴²⁸ Dette var yderst vigtigt for Hersleb, da stiftsgeografien var ham ”fremmed”, og fordi det var biskoppens pligt at give besked forud for sin visitats.⁴²⁹ Det var i høj grad redegørelser af praktisk karakter for visitaterne han anmodede om, hvilket kan ses ved, at Hersleb bad om anvisninger:

⁴²⁴ Appendiks 4: 1738, 1: nr. 6.

⁴²⁵ Appendiks 4: henholdsvis 1738, 1: nr. 8 og 1750, 1: nr. 3. I sidstnævnte monitum refererede han førstnævnte.

⁴²⁶ Appendiks 4: 1748, 2: nr. 5.

⁴²⁷ Ledreborg 367-368: upag. Appendiks 4: 1738, 1: nr. 9.

⁴²⁸ Appendiks 4: 1738, 1: nr. 1.

⁴²⁹ Ledreborg 367-368: upag.

”hvor ieg best kunde begynde i Provstiet, hvor langt dend begyndelse er fra Kiøbenhavn [hvor Hersleb boede] eller næste Kiøbstæd. Distancen [...] imellem hver Kirke, hvor ieg da ender Provstiet, og hvilket Provstie og Kirke da ligger nærmest at begynde et andet Provstie udi, samt og om noget Kald eller Kirke af et andet Provstie ligger saaledes belejligt veed denne circler [=rundreisen fra København og ud i sognene og tilbage igen] og ubelejligt, naar ieg kommer i et andet Herridt, saa det var lettere at tage dend med samme gang”.⁴³⁰

Forud for en visitatsrejse skulle Peder Hersleb derudover have mulighed for at gøre sig bekendt med forholdene i de enkelte sogne. Jf. Danske Lov skulle provsterne årligt indgive fortegnelse over forholdene i deres provstier. Som det kan læses i Herslebs monitum, var denne indberetningspligt nu tilpasset de nye skoleinitiativer, som gejstligheden skulle realisere:

”Skoler og Skole-Holder i deris Herridt, som egentlig kaldes Kongens Skoler eller Ryttergodsets, hvad Skoleholderen heder, om hand er student, hvor længe han har tient, hvor duelig og exemplarisk skikkelig hand er, og om hand haver gode gaver at catechisere, underviise saa og siunge”.⁴³¹

Samme indberetningspligt for provsterne gjorde sig gældende ved provsternes egne visitatser, som Hersleb gentagne gange erindrede om.⁴³² Hans instruktioner på landemoderne var derfor et instrument han havde til at kunne realisere sine ambitioner med visitatserne. God dokumentation og kommunikation var her afgørende for at understøtte Herslebs mulighed for at føre tilsyn med, at de nye initiativer til højnelse af befolkningens kundskabsniveau blev ført ud i livet. Bureaukrati og varetagelsen af ritualer og praksisserne hang jo sammen.

Peder Hersleb kom også ind på provsternes ansvarsområder i forvaltningen af det tredje bureaukratiske perspektiv, det retslige, som han stadig gav opmærksomhed. Det kunne være nødvendigt at rejse tiltale mod gejstlige, og f.eks. havde provsterne en særlig pligt til at gøre det mod de sognepræster, som tog mange til skrifte ad gangen pga. ”skammelig ladhed”, som han formanede om ved Dionysii 1746.⁴³³ Det havde han belæg for at kræve pga. både *Danske*

⁴³⁰ Ledreborg 367-368: upag.

⁴³¹ Ledreborg 367-368: upag. Appendiks 4: 1738, 1: nr. 2.

⁴³² Appendiks 4: 1738, 2, nr. 5; 1749, 1: nr. 2.

⁴³³ NKS 1175b: 98. Appendiks 4: 1746, 2: nr. 4

Lov, Kirkeritualet og ”flere kongelige Anordninger”, som han dog ikke redegjorde nærmere for, men det kan også ses som hans egen mening om den praksis, at man tog flere til skrifte ad gangen. Denne praksis var i 1700-tallets første halvdel ofte genstand for angreb fra pietistiske gejstliges side, da præsten ikke havde mulighed for at efterprøve det enkelte sognebarns kunnen i den kristne kundskab, når flere sognefolk kom til ham samtidig. Kritikken kom bl.a. fra de norske ”Syvstjerne”-præster fra Romsdalen som i 1710’erne skrev til Frederik 4. og klagede over dette.⁴³⁴ Det er meget tænkeligt, at disse præster havde øvet en betydelig indflydelse på Peder Hersleb gennem hans opvækst. At enkeltskriftemålet i praksis var faldet væk var i hvert fald noget, han beklagede sig over, da han tiltrådte embedet på Sjælland.⁴³⁵ Hans monita vidner om, at det var noget han fulgte op på, og særligt formanede provsterne om at gøre noget ved. Provsterne skulle rejse tiltale, hvis praksis med at tage flere til skrifte ad gangen tog overhånd. Her spillede tiltalemuligheden stadig en stor rolle.

Retssystemet skulle dog stadig styres og måtte ikke bruges af underordnede efter forgodtbefindende. Hersleb formanede derfor ved Dionysii 1738 om, at eftersom provsteretterne ikke var faste retter, de blev nedsat ad-hoc efter behov, så skulle provsterne søge biskoppen om tilladelse til at føre dem. Det var med grund i fraværet af retningslinjer om dem i Danske Lov: ”ikke har udi Loven fast tiid eller Sted hvor og naar den skal holdis”.⁴³⁶ Det stadfæstede kongen nogle år senere med reskriptet af 18. oktober 1743, som lød at der ikke måtte nedsættes provsteretter uden bispens vidende og at provsteretten kunne holdes i kirkernes sakristier men ikke andre steder i dem.⁴³⁷ Reskriptet lignede på mange måder de samme påbud, som Christen Worm havde rettet mod sine underordnede, men aspektet med at holde det i sakristiet var et udtryk for en pietistisk opfattelse af kirkerummet.

Peder Hersleb uddybede denne opfattelse i et af sine stiftscirkulærer den 30. november 1743: ”det paa det seneste i Dannemark og Norge er blefven Praxis [...] at Prousteretterne stedis i Kirken, lige for Alteret”.⁴³⁸ Disse tilfælde var forargelige, da der i forbindelse med retssagerne foregik ”grovheder, latter, brændevinsdrikkeri, tobaksrygning”. Derfor måtte ingen provsteret herefter holdes i kirker, med mindre sakristiet var passende. Karsten Merrald

⁴³⁴ Amundsen, 2007: 53.

⁴³⁵ Bergan, 1982: 114.

⁴³⁶ NKS 1175b: 36. Appendiks 4: 1738, 2: nr. 1.

⁴³⁷ Matzen & Timm, 1889: 240-241.

⁴³⁸ NKS 1175b: 140.

Sørensen har bemærket, at i takt med den stigende sekularisering af en lang række samfundsområder igennem 1700-tallet, forekom også en tilsvarende intensivering af de sakrale aspekter ved kirkerummet.⁴³⁹ Dette var ikke mindst tydeligt i kirkerumsbrugen, hvor man gennem århundredet, og særligt fra 1730'erne og frem, ønskede en stadig ”renere” sakral brug af rummet.⁴⁴⁰ Jeg ser Herslebs kommentarer om provsteretternes afholdelse i lyset af dette, selvom det er højst sandsynligt, at tidligere biskopper i stiftet nok også havde forholdt sig til det på samme måde.

Provsterne havde således stadig en vigtig rolle at spille i stiftets kirkeorganisation, men som jeg var inde på, fik sognepræsterne og degnene betydeligt mere opmærksomhed i Herslebs monita, hvor tiltagene ligeledes skulle understøtte Hersleb i sin tilsynsføring. Sognepræsterne og degnene skulle bl.a. indføre embedsbøger, noget Hersleb også havde igangsat i Akershus stift.⁴⁴¹ På sit allerførste landemøde på Sjælland, Sankt Hans 1738, udstedte han et monitum, hvor han erindrede om, at det ville være ”meget got og i fremtiden tienligt”, hvis præsterne skulle anskaffe sig en bog i formaterne kvart eller folio ”som skulle blive ved Kaldet”.⁴⁴² Det samme gjaldt for degnene.

Embedsbøgerne skulle dermed være noget andet end kirkebøgerne. De skulle indrettes til at hjælpe sognepræsternes efterkommere i kaldet med at få lettere overblik over embedet, og ikke mindst skulle det hjælpe biskoppen på hans visitatsbesøg. Det indebar ganske vist at kopiere oplysninger fra kirkebogen men også en række andre informationer. Embedsbøgerne kan dermed også ses som led i en bredere reformering af det gejstlige system, som Hersleb stod for, og hvor han ville styre de mindste detaljer. Det ses i en nøje gennemgang af, hvordan de underordnede præcist skulle føre deres embedsbøger med bl.a. oplysninger om kaldets menigheder, blanke sider til brug for biskoppen under dennes visitatser og sidst indføringen af monita og ”Kongelige forordninger, Befalinger, Rescripta, Øvrigheds anordninger og saadant, som kommer Embedet ved, og een eftermand bør finde for sig”.⁴⁴³ Embedsbøgerne skulle dermed for det første hjælpe biskoppen i kontrollen af sogneforholdene og for det andet hjælpe efterfølgeren til at vide, hvad der var gældende ret og praksis. Relationen mellem den

⁴³⁹ Sørensen, 2016: 9.

⁴⁴⁰ Sørensen, 2016: 241.

⁴⁴¹ Lindhardt, 1939: 206.

⁴⁴² Ledreborg, 367-368: upag. Appendiks 4: 1738, 1: nr. 4.

⁴⁴³ Ledreborg 367-368: upag.

enkelte gejstlige og den samlede stand gjaldt ikke blot samtidige kollegaer men også mellem den gejstlige og sine efterfølgere.

Degnenes embedsbøger skulle indeholde det samme som sognepræsternes.⁴⁴⁴ Ved at føre to embedsbøger mindskedes risikoen for tab af dokumentation ved brand. Indførelsen af degnenes embedsbøger blev dog også et område, hvor de kendte problematikker med at holde orden på degnene udspillede sig, som f.eks. ved Dionysii 1749, hvor Hersleb formanede dem om, at de ikke måtte indføre kritiske bemærkninger eller ”noget U-vedkommende” i deres embedsbøger,⁴⁴⁵ og ved det efterfølgende Sankt Hans 1750, at de skulle holde deres embedsbøger ”reene, skikkelige og omstændige”.⁴⁴⁶

Et sidste, og meget væsentligt, aspekt ved sognepræsternes og degnenes bureaukratiske pligter var, at de bar hovedansvaret for at realisere reformerne af skolegang og undervisning. Sognepræsterne havde derfor pligt til at indberette skole- og underviserforhold i deres sogne.⁴⁴⁷ Indberetningerne var begyndt i 1736 under Christen Worm men blev yderligere institutionaliseret med skoleforordningen af 13. januar 1739, der medførte en ”skærpet tilsynskultur”, som Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har formuleret det.⁴⁴⁸ Peder Hersleb understregede forordningens betydning ved Sankt Hans 1739, hvor han anmodede om en årlig oversigt over skoleholdere med grundlag i netop 1739-forordningen.⁴⁴⁹ Reformeringen af skolevæsenet var, sammen med konfirmationsforordningen af 1736, det klareste udtryk for Christian 6.-regeringens statspietisme og satsning på at få højnet befolkningens kundskabsniveau. Pga. den fælles bagvedliggende intention omtaler jeg 1736- og 1739-lovene samlet som kundskabsreformerne.

Degnenes ansvar for at føre tilsyn med varetagelsen af de nye tiltag kom til udtryk i forbindelse med de praksisser, som de havde et særligt ansvar for. Derfor skulle degnene føre oversigt over, hvem der skriftede⁴⁵⁰ og huske at indgive den til deres provst.⁴⁵¹ Derudover

⁴⁴⁴ Appendiks 4: 1739, 1: nr. 5.

⁴⁴⁵ Kall 490: upag. Appendiks 4: 1749, 2: nr. 2.

⁴⁴⁶ Kall 490: upag. Appendiks 4: 1750, 1: nr. 5.

⁴⁴⁷ Appendiks 4: 1738, 2: nr. 6.

⁴⁴⁸ Appel & Fink-Jensen, 2013: 192 + 329.

⁴⁴⁹ Appendiks 4: 1739, 1: nr. 7.

⁴⁵⁰ Appendiks 4: 1739, 2: nr. 4.

⁴⁵¹ Appendiks 4: 1752, 2: nr. 2.

skulle de lave optegnelser over, hvem af de gejstlige, som katekiserede og repeterede samt hvornår, de gjorde det.⁴⁵²

Samlet vidner Peder Herslebs bureaukratimonita for de ovennævnte tre typer gejstlige i stiftet om en høj grad af korrigerende og ændringer i de hidtidige praksisser. Ændringerne var både på grund af Herslebs fokus på visitatserne, og hvad der krævede for at gøre tilsynet under dem bedst muligt, men også fordi, der i begyndelsen af hans embedsperiode kom andre krav til de gejstlige, og hvad de skulle som lærestand. Særligt kundskabsreformerne afstedkom ændringerne. Her skulle bureaukratiet i gejstligheden understøtte, at de nye tiltag blev realiseret. Hvad der nærmere lå i den konkrete udførelse af dem, vil jeg redegøre for i det følgende om Herslebs regulering af de gejstliges varetagelse af de praksisser, der var forbundet med denne indsats.

8.3.2 Peder Herslebs monita om kundskabspraksisserne

Peder Herslebs regulering i sine underordnedes varetagelse af religiøse praksisser og ritualer omhandlede særligt de arbejdsopgaver, der var direkte forbundet med implementeringen af kundskabsreformerne. Han berørte også andre områder, som f.eks. brugen af prædikestolene i et monitum fra Sankt Hans 1738, hvor han understregede, at sognepræsterne skulle sikre sig, at dem, der undertiden benyttede prædikestolen ”virkeligen Studentere og have deponeret”, dvs. taget eksamen ved Københavns universitet.⁴⁵³ Særligt skulle være man opmærksom på ”fremmede studentere”, som skulle ”legitimere sig, og beviis, at de ere studentere, og at de ikke har quitteret bogen, og sloget sig til anden verslig handtering”. Hersleb sigtede i den forbindelse i at forhindre lægmandsprædikanters brug af prædikestolene. Lægmandsprædikanterne var en af tidens problematikker, som kom af de pietistiske rørelser i befolkningen, som de gejstlige skulle holde særligt øje med, som også blev bemærket senere i konventikelforordningen af 13. januar 1741:

”endeel [...] i det de under Skin af Guds frygt have forladt deres Næring og ordentlige Handtering og gaaet omkring fra Sted til andet, for at opbygge og opvække Siele, eller bemænget sig med Lære-Embedet, uden at have Guds eller menneskeligt Kald: og saaledes af Selvraadighed og indbildt Samvittigheds Drift uden Øvrighedens

⁴⁵² Appendiks 4: 1740, 2: nr. 3.

⁴⁵³ Ledreborg 367-368: upag. Appendiks 4: 1738, 1: nr. 14.

Forevidende og vedkommende Læreres Tilsyn have begyndt slige Ting, hvoraf i Tiden kunde flyde Ulempe og Forvirring”.⁴⁵⁴

Kundskabspraksisserne var dog de områder, som Hersleb gav mest opmærksomhed, når det kom til reguleringen af de praksisser og ritualer, som gejstligheden varetog som lærestand. Konkret drejede det sig om følgende praksisser og ritualer: 1) selve undervisningen, 2) katekisationen af ungdommen i menighederne, 3) konfirmationen og 4) skriftemålet, som var præstens lejlighed til at efterprøve den voksne del af menighedens kunnen. Katekisationen udgjorde sammen med prædiken de to grundpiller i gejstlighedens lærestandsvirke, som det havde været tilfældet fra reformationen og frem.⁴⁵⁵ Det var altså på ingen måde en ny praksis, men det var en af dem, som stod centralt i pietisternes reformering af kirkelivet. I *Danske Lov* stod heller ingen forskrifter for katekisationen, hvilket også kan være grund til, at Hersleb var så omhyggelig med at hævde dens betydning.

Disse 4 arbejdsområder blev betragtet i indbyrdes sammenhæng, hvilket kan bekræftes med Herslebs egne ord fra 1740 i passagen, hvor han beskriver sin ankomst til Gundslev-pastoratet i 1718, hvor han kort efter havde: ”faaet Menigheden [...] til en Skole at indrette, Catechisator for Skriftemaal at finde sig ind, foruden Søndags Catechisation”.⁴⁵⁶ Konfirmationen nævnes ikke, da den ikke blev indført før 1736, men med koblingen mellem de andre står det klart, hvordan de samlet blev brugt af Hersleb til at højne sognefolkets kundskabsniveau.⁴⁵⁷ Jeg vil derfor strukturere dette afsnit efter de tre førstnævnte praksisser for at vise, hvordan Hersleb så de forskellige typer gejstliges ansvar for at sikre den gode embedsførelse inden for hver enkel praksis. Først skal der dog gives et overblik over, hvordan jeg har fordelt Herslebs monita mellem gejstlighedens hierarkiske niveauer:

Monita om religiøse praksisser og ritualer	Provster	Sognepræster	Degne
Antal:	9	52	28

⁴⁵⁴ Schou, 1795: 427f

⁴⁵⁵ Green, 2003: 164.

⁴⁵⁶ A.2-1: 4.

⁴⁵⁷ Charlotte Appel har tidligere argumenteret for, at man må se på sammenhængen mellem praksisserne for at forstå, hvordan gejstlige såvel som lægmænd forstod religionsudøvelsen; Appel, 2010: 17.

Procent:	10,1%	58,4%	31,5%
-----------------	-------	-------	-------

Tabel 8.5: Christen Worms lærstandsmonita, fordelt efter modtager.

Monita om religiøse praksisser og ritualer	Provster	Sognepræster	Degne	Skoleholdere	Generelt
Antal:	8	35	20	10	2
Procent:	10,6%	46,6%	26,6%	13,4%	2,7%

Tabel 8.6: Peder Herslebs lærstandsmonita, fordelt efter modtager.

Mellem tabel 8.5 og 8.6 ses nybruddene som følge af skolereformen klart, da en ny kategori af gejstlige, skoleholderne, optræder i Peder Herslebs monita. Skoleholderne eksisterede også før skoleforordningen af 1739 men for det første øgede loven behovet for at få markant flere, og for det andet havde Christen Worm ikke henvendt sig direkte til dem i sin periode jf. tabel 8.5. Efter 1739 var de en gejstlig gruppe, som skulle indordnes i det gejstlige hierarki i stiftet, hvilket Peder Hersleb gjorde opmærksom op i et monitum fra Sankt Hans 1746, hvor Hersleb erindrede skoleholderne i de ”funderede scholer” om, at de ”skal kiende provst og præst som deres øvrighed”.⁴⁵⁸ I det efterfølgende monita formanede han om, at skoleholderne stod under gejstlig jurisdiktion ”og agtes for geistlige personer”. Derfor skulle de, ligesom ”præster, rectores og degne” ikke påbegynde processer uden provstens vidende med tanke på at få sagen ”mindelig afgjort”.⁴⁵⁹

Implementeringen af 1739-forordningen vidner om, hvordan enevældens ambitioner på skoleområdet ændrede fundamentalt på den gejstlige stand. Gejstligheden havde indtil da haft som særligt kendetegn, at alle standens medlemmer var uddannet ved universitetet. 1739-forordningen betonedede undervisningserfaring frem for, om man var studerende ved universitetet, hvilket faktisk betød, at ustuderede skoleholdere ofte blev foretrukket, og fra midt-1740’erne gjaldt det også med degnekald,⁴⁶⁰ noget som Hersleb havde formanet om allerede ved sit første landemode.⁴⁶¹ Det var derfor det vel nok mest betydelige kendetegn på

⁴⁵⁸ NKS 1175b: upag. Appendiks 4: 1746, 1: nr. 4.

⁴⁵⁹ NKS 1175b: upag. Appendiks 4: 1746, 1: nr. 5.

⁴⁶⁰ Hansen, 1944: 34-35.

⁴⁶¹ Appendiks 4: 1738, 1: nr. 13, 1744, 1: nr. 3.

gejstlighedens homogenitet, dens uddannelsesbaggrund, som reformeringen af skolevæsenet rykkede på.

Peder Hersleb gav skoleholderne en ganske betragtelig opmærksomhed, når det kom til reguleringen af kundskabspraksisser (13,4%). Det kan til en vis grad forklare nedgangen mellem Worm og Hersleb i monita rettet mod sognepræsterne (fra 58,4% til 46,6% jf. tabel 8.5 og 8.6), hvilket mere eller mindre svare til skoleholdernes andel. Jeg har ikke kunnet bevise, at der er tale om et direkte kausalt forhold mellem op- og nedgang, men jeg mener forskellene giver udtryk for, at Peder Hersleb gav undervisningen stor opmærksomhed, og dermed også skoleholderne, som varetog en væsentlig del af den.

Det betød dog ikke, at han ikke også havde øje på sognepræsternes ansvar for skoleforholdene ude i sognene, hvilket Hersleb erindrede om ved Sankt Hans 1740: ”Præsterne har tilsyn i Skolerne, at de Børn, som skal begynde på Catechismi forklaring [=Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* fra 1737], begynde paa dend af Hans Majestæt allernaadigst forordnede forklaring, og ingen anden, hvortil Skoleholderne alvorlig tilholdes”.⁴⁶² Det var et tilbagevendende problem, at der blev anvendt andre katekismusforklaringer, og f.eks. så sent som ved Sankt Hans 1756 måtte Hersleb formane om, at ingen anden forklaring end *Sandhed til Gudfrygtighed* måtte bruges ”allermindst de nys udgangne Forklaringer, som hvercken er eenfoldig, forstaaelig for de Eenfoldige, ey heller opbyggelig for andre, og derfor icke Tienelig”.⁴⁶³

Reformeringen af undervisningen efter skoleforordningen af 1739 gik da heller ikke altid, som man havde forestillet sig, og for Hersleb var befolkningens generelle kundskabsniveau en problematik, han måtte forholde sig til. Ved Sankt Hans 1753 formanede han sine underordnede, at selvom der på dette tidspunkt havde været skolegang i mere end et årti efter de nye reformer, så var der stadig mange 20-24-årige, som havde for dårlig kundskab.⁴⁶⁴ Dette havde været præsternes ansvar, så hvis de ikke kunne bevisføre, jf. deres kopibøger, at de havde advaret de nu 20-24-åriges forældre eller tidligere orienteret deres overordnede, så var sognefolkenes manglende kundskaber præsternes problem. Peder Herslebs argumentation med, at sognepræsterne og degnene skulle kunne dokumentere, at de havde været vedholdende i forhold til undervisning var på sin vis ikke ny. Tilbage i begyndelsen af 1600-

⁴⁶² Appendiks 1740, 1: nr. 2.

⁴⁶³ Kall 490: upag. Appendiks 4: 1756, 1: nr. 1.

⁴⁶⁴ Kall 490. upag. Appendiks 4: 1753, 1: nr. 2.

tallet, i 1607, havde Fyns stifts biskop påbudt sine underordnede, at de skulle sørge for kirkebogsføring, hvor der i dette også lå, at de skulle kunne gøre rede for deres sogns enkeltheder i forbindelse med overordnedes tilsyn.⁴⁶⁵ Formaningen om korrekt protokolføring som del af sognepræsternes ansvar for skoleholdet viser koblingen mellem de bureaukratiske normer og varetagelsen af lærestandsforpligtelserne.

Reguleringen af degnene i undervisningsregi omhandlede bl.a. de praktiske omstændigheder for undervisningen. I landsognene skulle degnene rejse rundt fra gård til gård og undervise sognefolkets børn mere lokalt for at sikre en større grad af deltagelse fra børnenes side. Derfor handlede Herslebs regulering både om at sørge for, at degnene begyndte forfra med gårdrunnen umiddelbart efter at have læst og undervist i den sidste gård på turen,⁴⁶⁶ og at degnene ikke skulle lade sig traktere under besøgene på gårdene. Sidstnævnte skyldtes, at undervisningen på gårdene ”bør være Ungdommen opbyggelig, og derfor handles ligesaa alvorlig og Gudelig, som Catechisationen i Kircken”.⁴⁶⁷ Sammenhængen mellem undervisning og katekisation skulle gøres klart for børnene. Det var også degnenes ansvar at undervise de voksne sognefolk, som sognepræsterne i forbindelse med skriftemålene bedømte til ikke at kunne deres katekismus godt nok. Hersleb krævede, at præsterne og degnene skulle samarbejde om dette ”paa at slige [sognefolkene] kand fatte de aller enfoldigste Sandheder”.⁴⁶⁸ Selvom reformerne af kundskabspraksisserne i udpræget grad var rettet mod børn og ungdom, så er udsagn som disse tegn på, at biskoppen havde hele befolkningen i sine tanker.⁴⁶⁹

Peder Hersleb sammenstilling af undervisning og katekisation viser også, hvor vigtig han anså katekisationen for at være. Katekisationen var sognepræsternes og degnenes lejlighed til at høre sognebørnene i deres kristendomskundskab i forbindelse med søndagens gudstjeneste. Det var en pædagogisk praksis, som havde været i brug lige siden 1500-tallet, hvor lærerens spørgsmål skulle bringe elevens erkendelse videre.⁴⁷⁰ Det var denne didaktiske form, som Luthers *Lille Katekismus* var bygget op om. I regi af 1700-tallet er det dog først med Peder

⁴⁶⁵ Appel & Fink-Jensen, 2009: 61-63.

⁴⁶⁶ Appendiks 4: 1750, 2: nr. 1.

⁴⁶⁷ Kall 490: upag. (Sankt Hans 1749). Appendiks 4: 1749, 1: nr. 9.

⁴⁶⁸ Kall 490: upag. (Sankt Hans 1749). Appendiks 4: 1749, 1: nr. 10.

⁴⁶⁹ Kundskabsproblematikker, når det kom til den voksne befolkning, behandler jeg nærmere i kapitel 12.

⁴⁷⁰ Skovgaard-Petersen, Vagn: ”Katekisation” i *Den Store Danske på lex.dk* (<https://denstoredanske.lex.dk/katekisation> besøgt den 11. september 2021).

Hersleb og kundskabsreformernes implementering, at praksissen fik opmærksomhed i Sjællands stift.

Provsterne havde et særligt ansvar for at sikre, at sognenes gejstlige udførte katekisationen ordentligt, hvilket provsterne skulle bruge visitatserne til. Der skulle katekiseres i alle menigheder ”med flid og uden forsømmelse”.⁴⁷¹ Kun på denne måde kunne ungdommen blive ordentligt forberedt til konfirmationen, som Hersleb selv gav udtryk for i et monitum fra Sankt Hans 1740:

”At Catechisation skeer i alle Menigheder paa de andordnede tider med flid og uden forsømmelse, dermed ville Provsterne have nøye og omhyggelig andseende, saa og at præparationer til Confirmationer skeer med stor flid af Præsterne, som der siges, at der er Præster, som lader det andkomme blot paa degnen eller andre.”⁴⁷²

Det var provsternes ansvar at sørge for, at præsterne katekiserede ordentligt for at sikre, at befolkningens læringsprogression frem til konfirmationen forløb, som den skulle. Samme gjaldt for at indprente konfirmationens vigtighed i befolkningen. Hersleb erindrede provsterne om dette ved Sankt Hans 1752, at de ”ved ærindring og Kiærlighed” skulle påminde og befordre befolkningens skolegang.⁴⁷³ De måtte altså ikke anvende tvang eller trusler, da dette kunne virke kontraproduktivt og få sognefolket til at vægre sig ved at modtage undervisning.

Sognepræsternes katekisationspligt erindrede Peder Hersleb gentagne gange om i sine monita, hvor han bl.a. formanede om, at katekisationerne skulle ske ofte ”og det med mildhed og belevenhed, med mange Spørmaal men ingen uden til Nødvendighed og Opbyggelse”.⁴⁷⁴ I dette monitum ses nogle nøgleord til at forstå hans holdning til praksisserne. ”Nødvendighed” gik på, om katekisationen hjalp sognebarnet. Det modsatte var, hvis sognepræsten gav for svære spørgsmål. ”Opbyggelse” var produktet af den gode katekisation og sigtede mod, at sognebarnet fik bygget på sin erkendelse og viden.

Denne proces skulle manifestere sig i en vellykket konfirmation. Også den krævede Peder Herslebs løbende regulering. Det var bl.a., når det kom til tjenestefolk, hvor han ved Dionysii

⁴⁷¹ Appendiks 4: 1740, 1: nr. 3.

⁴⁷² Ledreborg 367-368: upag. Appendiks 4: 1740, 1: nr. 3.

⁴⁷³ Kall 490: upag. Appendiks 4: 1752, 1: nr. 2.

⁴⁷⁴ Ledreborg 367-368: upag. Appendiks 4: 1740, 2, nr. 4. Også senere, hvor han formanede om, at repetition og katekisation glemmes en del steder, hvilket ikke måtte ske; appendiks. 1746, 2: nr. 3.

landemode 1738 udstedte et monitum om, at bønderkarle, der tjente på en gård, ikke kunne suspenderes fra konfirmationen.⁴⁷⁵ Baggrunden var, at en del tjenestefolk, der rejste rundt i flere sogne, ikke blev konfirmeret. Derudover skulle det i ugifte tjenestefolks skudsmål noteres, om de var blevet konfirmerede, ligesom sognepræsterne skulle føre optegnelse over de konfirmerede.⁴⁷⁶ Implementeringen af konfirmationen gav derfor anledning til genforhandling af bestående autoritetsforhold mellem gejstligheden og befolkningen, bl.a. tjenestefolkenes husbonder, hvis ansvar det f.eks. var at tage hånd om manglende skudsmål hos de tjenestefolk, som boede hos dem.⁴⁷⁷ Det var ikke tilladt at tage udensogns tjenestefolk i tjeneste, hvis de ikke havde skudsmål.

På trods af, at konfirmationen var en nyordning, der var indstiftet så sent som i 1736, lå faren i Peder Herslebs øjne dog stadig for, at den blev endnu et af de tomme praksisser, som pietisterne havde villet gøre op med i løbet af århundredet. Hersleb skelnede mellem ”døde” og ”levende” ritualer, og med reformen var konfirmationen ikke længere et dødt. Risikoen var dog som Hersleb formanede om ved Dionysii 1755, at konfirmationen kunne blive et ”dødt Opus Operatum”, hvad det ville, hvis præsterne gav de unge spørgsmålene forud eller, hvis de blot lod de unge recitere.⁴⁷⁸ Hersleb indprentede sine underordnede, at konfirmationsdagen ikke var en dag til at undervise men til at undersøge, hvad de unge havde af kundskab. Det var derfor mod forordningen, når præsten selv svarede på spørgsmålene. Konfirmationen skulle være en egentlig efterprøvelse af ungdommens kundskaber og måtte varetages med konsekvens. Arne Bugge Amundsen har fremført, at en korrekt administreret konfirmation havde den sideeffekt, at det også revitaliserede skriftemål og nadver.⁴⁷⁹ Præsterne ville møde godt forberedte sognefolk i skriftestolen, som efterfølgende kunne tillades at gå til nadver. Sådan var det i hvert fald i teorien. I praksis åbnede den øgede opmærksomhed på kundskabspraksisserne dog også op for nye diskussioner mellem gejstlige indbyrdes og andre, hvilket jeg vil vende tilbage til senere i afhandlingen. For nu er det vigtigt at understrege, at kundskabsreformerne klart definerede Peder Herslebs monitavirksomhed.

⁴⁷⁵ NKS 1175b:

⁴⁷⁶ Dette kan lægges ind under Herslebs store fokus på skriftlighed og bevisførelse gennem skriftlig dokumentation.

⁴⁷⁷ Appendiks 4: 1755, 2: nr. 1.

⁴⁷⁸ Kall 490: upag. Appendiks 4: 1755, 2: nr. 3. Hersleb betegnede tomme praksisser som ”opus operatum” jf. Amundsen, 2007: 61.

⁴⁷⁹ Amundsen, 2007: 60.

8.4 Afrunding

Peder Herslebs administration af stiftet fra landemoderne var præget af markante ændringer i forhold til under forgængeren. Med den bratte nedgang i retssager som følge af oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737, blev Peder Hersleb frataget en betydelig del af den biskoppelige myndighed, som Christen Worm havde haft. Effekten af nedgangen af retssagerne er svært at definere præcist, men man kan pege på fraværet af Peder Herslebs mulighed for at kommentere på de forskellige perspektiver og forestillinger om korrekt embedsvaretagelse, som forekom i gejstligheden, og afgøre, hvilke der kunne betragtes som værende de gyldige.

Dog bærer Peder Herslebs monitavirksomhed vidne om landemodets fortsatte centrale funktion for biskoppen. Han udstedte en lang række monita, som skulle ordne stiftets forhold og understøtte hans virke som biskop i andre sammenhænge. F.eks. om indstiftelsen af sognepræsternes og degnenes embedsbøger, som havde i hvert fald to vigtige funktioner. De skulle minimere vidensstab ved skift i embederne, og de skulle lette Peder Herslebs tilsynsføring, når han var på visitatsbesøg. Fokus på visitatsen, både sin egen og provsternes, er en anden klar forskel på Christen Worm og Peder Hersleb, når man ser på, hvor meget Hersleb søgte at indrette de underordnedes bureaukratiske opgaver for at understøtte sin visitats.

Opmærksomheden på visitatserne kan derudover også ses som udtryk for en større opmærksom på at realisere ambitionerne bag statspietismens reformer af kundskabsområdet, først og fremmest udtrykt ved konfirmationsforordningen af 1736 og skoleforordningen af 1739, som jeg betegner samlet som kundskabsreformer. De satte et stort aftryk i gejstligheden, ikke mindst fordi 1739-forordningen om skolegang på landet markant opprioriterede skoleholderne som gejstlig gruppe. Derudover spejledes den store fokus på højnelsen af befolkningens kundskabsniveau i Peder Herslebs monita, hvor det bliver tydeligt, at han forstod de praksisser, som var forbundet med dette arbejde – undervisning, katekisation, konfirmation og skriftemål – i indbyrdes sammenhæng. Reguleringen af disse praksisser definerede i høj grad hans monitavirksomhed.

9. Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745

I Peder Herslebs monita fremgik det, at han bl.a. brugte dem til at regulere i stiftets gejstliges forhold med det formål at understøtte hans visitatsvirksomhed. Ift. Christen Worm, lagde Peder Hersleb stor vægt på visitatserne, hvilket jeg ser som udtryk for, at biskoppernes indberetningspligt var blevet strammet op med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet og at han selv havde en stor fokus på kontrollen med befolkningens kundskabsniveau. I dette kapitel ændres arenaen fra landemoderne derfor til visitatsen for at se, hvordan Peder Hersleb beskrev sine visitatsbesøg ude i sognene.

Gennem Herslebs indberetninger til Generalkirkeinspektionskollegiet fra perioden 1739-1745 redegør jeg først, hvordan han forstod visitatserne som arena for sine tilsyn, herunder de muligheder og begrænsninger ved arenaen som han oplevede. Afslutningsvis vil jeg se nærmere på, hvordan han rent faktisk bedømte forholdene ude i stiftet. Samlet giver undersøgelsen muligheden for at forstå visitatsens plads i kirkeorganisationen, og hvordan implementeringen af de statspietistiske kundskabsreformer i 1740'ernes første halvdel prægede forståelsen af de gejstliges embedsvaretagelse.

9.1 Visitatsens arenaer og Peder Herslebs myndighedsudøvelse

I efterskriftet ”generalia” i sine første visitatsindberetninger 1739-1740 berettede Peder Hersleb om sin fremgangsmåde under det enkelte visitatsbesøg. I hvert fald sådan som han mente det skulle foregå.

Hersleb begyndte med en privat samtale med præsten. Ved samtalen med sognepræsten stillede Hersleb spørgsmål konkret om ”præstens og degnens forhold og schole-holdernes”.⁴⁸⁰ Denne samtale skulle efterfølges af en ”efterspørsel hos provsten og offentlig tilspørsel i kirken”, som fandt sted efter visitatsgudstjenesten. Visitatsbesøget i det enkelte sogn udspillede sig derfor først i enrum med sognepræsten, hvor de kunne tale mere fortroligt og uden at inddrage sognefolkene, og sidenhen inde i sognekirken med deltagelse af provst, præst, degn, skoleholder og sognefolk. Evt. også med medlemmer fra den verdslige gren af

⁴⁸⁰ Larsen, 2003: 50.

øvrigheden, som jeg vil vende tilbage til. Rummet i sognekirken var således af en mere offentlig karakter, hvilket gjorde interaktionen til en anden, end den havde været i enrum med sognepræsten.

Tilstedeværelsen af ovennævnte i sognekirken var intentionen. For Peder Hersleb handlede det om, at ”præsten erindres om sin pligt” og at menigheden kunne instrueres i, ”hvad de burde vente af deres lærere, at de deraf kunde dømme om hands rettsindighed [i sit levned], om flid i embedet”.⁴⁸¹ Det indbefattede bl.a., at Hersleb forhørte sig, om præsten katekiserede jævnlige.⁴⁸² Ifølge Peder Hersleb var hans tilsyn med sine underordnede bundet op på menighedens deltagelse, og til dette krævedes et rum, hvor de alle kunne interagere i.

Visitatsen bestod således af to rum, hhv. privat mellem bisp og sognepræst og offentligt med deltagelse af alle aktører i sognet. Begge rum var lige væsentlige for Hersleb i hans tilsyn med de underordnede, som det fremgår af følgende beskrivelse af tilsynet med de underordnedes katekisationsevner:

”Jeg har paa hvert sted ladet først schole-holderen, saa degnen, omsider præsten i mit paahør catechisere, dog ikkun hver gandske kort for tidens skuld, inden jeg selv begyndte at prøve dem, for at see enhvers methode og siden privat erindre hver om sin feil”.⁴⁸³

Ved irettesættelse af underordnede vendte biskoppen og den enkelte gejstlige således tilbage til at tale i enrum, da en offentlig reprimande kunne have den effekt, at de gejstliges myndighed og autoritet blev undermineret. Det var i hvert fald idealet.

I praksis beskrev Peder Hersleb, hvordan de forskellige aktører kunne obstruere denne fremgangsmåde. F.eks. af menigheden, som ikke altid svarede sandfærdigt på hans spørgsmål:

”Paa disse spørsmåal faaes vel gjerne det svar, at de har intet at klage, men præsten erindres dog om sin pligt og veed, at hver i menigheden kand dømme om ham, enten hand er rett præst eller ikke.”⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Larsen, 2003: 50f.

⁴⁸² Larsen, 2003: 51.

⁴⁸³ Larsen, 2003: 52.

⁴⁸⁴ Larsen, 2003: 51.

Citatet vidner om de begrænsninger i repertoiret, som arenaen gav biskoppen. Peder Hersleb var fuldt bevidst om dette, og bemærkede i sammenhæng med ovenstående citat til kirkeinspektionen, at hans kontrol med de underordnede kunne foregå anderledes, f.eks. hvis han havde kunnet spørge udvalgte sognefolk ”naar visitatzen var til ende” og uden sognepræstens nærværelse. Så havde han kunnet tage deres svar ”ad protocollum, efter at de vare paamindede om at tale sandhed for Guds ansigt”. Som biskop dumpede Peder Hersleb ned midt i det lokale sogns mange konflikter og skærmydsler, hvilket kunne gøre det vanskeligt for ham at få oplysninger om sine underordnedes embedsvaretagelse, som tilfældet var ved hans besøg i Bjergby i 1739:

”Der var intet at klage af menigheden, men da der blev spurdt om schole-holderens forhold, vilde menigheden slett intet svare, endskiønt jeg ofte bad dem nu sige, hvad de vidste; derfor jeg ved min bortreise fik nogle bønder paa veien i tale og siden af de omboende præster fik at spørge, at baade degnen og schole-holderen ere i rygte for skiødesløshed og drikk, hvorom jeg strax skriftligen lod dem advare ved præsten og tilholdt provsten nøie derom at inqvirere”.⁴⁸⁵

Uddraget beskriver en situation, hvor den usagte konflikt var så tydelig, at Hersleb mærkede den og vedblev ved at spørge ind til den. Der har utvivlsomt været mange konflikter, som han slet ikke bemærkede, men i dette tilfælde sørgede han dog for at lade provsten undersøge det nærmere. Visitatsen havde ganske vist som arena sine begrænsninger for biskoppen, men den var også del af et større hele, hvor Hersleb og hans provster efterfølgende kunne handle på det, de havde oplevet. Visitatsindberetninger må i den sammenhæng tænkes med, da de var nedskrevne vidnesbyrd til Herslebs overordnede i kirkeinspektionen, som gjorde det i stand for ham at dokumentere både konflikt og sin egen fremgangsmåde, hvis det skulle blive nødvendigt.

Hvis Hersleb havde fået informationen om Bjergby-præsten at vide under selve visitatsen, ville han også have en mulighed for at sanktionere sin underordnede, da biskopperne ved kongeligt reskript af 21. november 1738 ”uden appel og dom” kunne mulkttere, altså give bødestraf, til ”genstridige iblandt geistligheden” med 5 rigsdaler.⁴⁸⁶ Ud fra

⁴⁸⁵ Larsen, 2003: 29.

⁴⁸⁶ Ledreborg 367-368: upag. (Sankt Hans 1739).

visitatsindberetningerne at dømme gjorde han dog ikke brug af muligheden. I efterskriftet til indberetningerne for rejserne 1739-1740 skriver han følgende, som giver meget viden om hans forståelse af egen myndighed ved visitatserne, og hvad denne hvilede på:

”Nogen grov last eller forargelig foreseelse har jeg ikke kundet befinde, enten saa betydeligen, at nogen derfor burde actioneres, eller saa beviiseligen, at jeg kunde agte sikker nok derom noget allerunderdanigst at andrage og siden staae til ansvar det at beviise”.⁴⁸⁷

Bevisførelsen var en tydelig hindring i Herslebs opfattelse af sit repertoire. Hans forståelse og praksis fulgte tydeligvis ikke 1738-reskriptets myndighed om at mulktare ”uden appel og dom”. Det læses kun en gang, at Peder Hersleb anvendte sin myndighed på mere håndfast vis. Det var i Kallehave i 1740, hvor ”en forargelig huusmand blev klaget over, som blev foretaget, og hand beqvemmede sig til aabenbare skriftermaal”.⁴⁸⁸ Til forskel fra landemoderetssagerne, var der til visitatserne ikke forberedt skriftlige anklager, vidneudsagn eller andre partsindlæg, og derfor var det på et ganske andet grundlag, at biskoppen havde mulighed for at føre tilsyn og regulere i stiftsforhold ved visitatserne. Peder Herslebs beskrivelser afslører stærke forestillinger om nødvendigheden om gode retslige praksisser, hvilket visitatsen ikke kunne leve op til. Det var ikke en del af repertoiret i arenaen.

Hvad visitatsen derimod tilbød Peder Hersleb til forskel fra repertoiret på landemodet, var en lejlighed til rent faktisk at se, hvordan de underordnede varetog de religiøse praksisser og ritualer og derefter selv vise, hvordan han ville have det gjort. Det var f.eks. tilfældet i pastoratet Sæby-Gershøj i 1744, hvor han følte sig nødsaget til at kompensere for, at præsten prædikede ”kunstigt, klingende og spillende, hvorfor jeg i min tale var des eenfoldigere at viise rette grund og kjerne i texten til nytte og opbyggelse”.⁴⁸⁹ En anden lignende gav var i 1740: ”Der blev af mig baade over texten og atter i sluttningstalen allvorligen prædiket over siele-sorg, baade hvers egen og forældres, især præsters, at dertil hører meere end snakk og meere end en sammenskrabet prædiken”.⁴⁹⁰ Eller, i forbindelse med katekiseringen, i Søborg-Gilleleje

⁴⁸⁷ Larsen, 2003: 51

⁴⁸⁸ Larsen, 2003: 41.

⁴⁸⁹ Larsen, 2003: 71.

⁴⁹⁰ Larsen, 2003: 43.

i 1739: ”Degn og schole-holder viiste jeg, hvordan de skulde bære sig af at catechisere”.⁴⁹¹

Denne forestilling, foran menigheden, har uden tvivl også været noget, menigheden kunne henvise til over for deres præst, hvis de ikke var tilfredse med hans præstationer.

Pga. sin tilbagevendende legemlige svaghed kunne han dog undertiden ikke virke som det gode eksempel, som f.eks. i 1740, da han nåede til Ruds Vedby på sin visitatsrejse: ”Jeg var den dag svag og udtrettet, saa jeg slett intet kunde giøre uden at sidde og høre paa præstens og degnens catechisation”.⁴⁹² I dette tilfælde var trætheden ikke af betydning, som han skriver, da det ”jeg hørte, kunde noksom forsikre mig, at den menighed fattes ikke siele-sorg”. Det var dog ikke tilfældet i det efterfølgende Finderup sogn: ”Nogle faa af confirmatiis synes ret grundede, men fordi jeg ei selv mægtede, mærkede jeg vel, at der blev ikke spurdt uden om dem, som de vidste at være gode”.⁴⁹³

En anden del af repertoiret, som Peder Hersleb havde til sin disposition og som han gjorde flittigt brug af, var formaningen, et værktøj, hvis effekt ganske vist ikke var videre præciseret. Steinar Imsen har peget på, at den vage formulering om formanings betydning var udtryk for en bevidst strategi fra kongemagtens side siden reformationen, da man ikke ville give biskopperne en for konkret jurisdiktion.⁴⁹⁴ Det gav biskoppens myndighed under visitaterne en tydelig forhandlende karakter, hvilket ikke mindst ses i formaningerne.

Formanings forhandlende karakter kom bl.a. til udtryk i, at Peder Hersleb ofte gjorde sig meget umage med at begrunde sine formaninger. Således i Næstved i 1745, hvor han formanede ”hosbonderne gandske allvorligen [...] at holde deres tiunde til catechisation, da de nu selv kunde høre forskiellen og see, at det ikke var præsternes skyld, da de flittige vare vel underviiste”.⁴⁹⁵ Herslebs myndighed ved visitaterne hvilede derfor også på, at han kunne underbygge sine betragtninger, hvilket retorisk kan ses som en talehandling, hvor han måtte genbeskrive problematikken på en måde, så de andre aktører kunne anerkende den. For at formeningen skulle have en effekt, skulle Hersleb have underordnede og sognebørn til at anerkende, at den beskrev forhold, de godt selv kunne se skulle ændres.

⁴⁹¹ Larsen, 2003: 36.

⁴⁹² Larsen, 2003: 49.

⁴⁹³ Larsen, 2003: 49.

⁴⁹⁴ Imsen, 1980: 276.

⁴⁹⁵ Larsen, 2003: 80.

Det var ikke altid, det lykkedes, hvilket kunne undergrave de gejstliges anseelse: ”men hvad hjælper saadan trussel, naar slige forud kand lee der af og veed vel, at bispen kand ikke andet end true, eller, som de kalde det, skielde?”.⁴⁹⁶ Resultatet ville blot være, at de gejstlige, også Hersleb selv, blev til grin for hele menigheden: ”der staaer bispen tilligemed gandske ministerio beskæmmet for heele meenigheden, thi hvad skal de sige eller gjøre?”.⁴⁹⁷ Der var tydelige grænser for, hvordan Peder Hersleb kunne fremture, og de var i høj grad sat af sognefolkene.

Peder Hersleb fraveg kun denne fremgang ved enkelte lejligheder, når han stødte på rigtig slemme forhold som f.eks. i Vejby i 1739, hvor han fandt de indtil da værste: ”Det blev sagt menigheden, at deres ungdom fand[d]tes saa slett som nogensteds, og at de maae gjøre mere flid, thi de har schole, præst og degn”.⁴⁹⁸ Der var ingen undskyldning for de slette tilstande, og derfor ikke noget behov for at kvalificere formaningen. Det gjaldt også sognets præst, som ”blev offentligen admoneret, at hand maatte bedre spende kræfter an og tænke paa det [at] svare regnskab. Prævatim blev ham sagt, at hvis hand ikke bedrede sig og gjorde bedre frugt, skulde ham paalægges capellan”.⁴⁹⁹ Præsten havde angiveligt gjort så slet en indsats, at Hersleb ikke holdt sig tilbage for at skælde på ham i det offentlige rum. Ikke nok med det, han truede også præsten med at pålægge ham kapellan, en medgejstlig, sognepræsten skulle bekoste på egen regning. Indberetningen var Herslebs bevis for, at præsten var blevet advaret, skulle sagen føres videre.

Forholdene kunne dog også være så grelle, at formaningerne kunne synes omsonst. F.eks. i Farum i 1741, hvor Hersleb i stedet for at formane parterne gav ”opmuntring til lærerne og tilhørerne” og kun i enrum ”med begge præster”, at der blev talt om, ”hvad der kunde synes nødigt til forbedring”.⁵⁰⁰ Lignende kan læses fra besøget i Ejby-Dalby i 1745, hvor han anførte, at ”heele menigheden kunde jeg ikke meget berømme, men formanet og opmuntred baade lærer og tilhørere til bedre omhyggelighed og siele-sorg”.⁵⁰¹ I disse tilfælde kunne han kun håbe på bedre forhold ved næste visitats.

⁴⁹⁶ Larsen, 2003: 52.

⁴⁹⁷ Larsen, 2003: 52f.

⁴⁹⁸ Larsen, 2003: 36.

⁴⁹⁹ Larsen, 2003: 36.

⁵⁰⁰ Larsen, 2003: 56.

⁵⁰¹ Larsen, 2003: 82.

Indtil nu har jeg fortrinsvis redegjort for Peder Herslebs repertoire under visitatserne, men som det fremgår, hang hans ageren udtrykkeligt sammen med resten af aktørernes stillingtagen til hans fremfærd. Ligesom med landemoderetssagerne, var Herslebs myndighedsudøvelse defineret ved en høj grad af interaktion med andre. Det giver derfor mening at se nærmere på de andre aktørers repertoire for at forstå, hvad visitatserne var for arenaer for Peder Herslebs embedsvaretagelse.

Menighedens udeblivelse var den måske mest markante fremgangsmåde til at unddrage sig Herslebs kontrol, da de, som Hersleb skriver: ”veed selv, at de intet kand, og at de har været forsømmelige”.⁵⁰² Dette kan betegnes som passiv modstand.⁵⁰³ Noget, Hersleb i særdeleshed ærgrede sig over, da han anså visitatserne for at være til for menighedens skyld: ”visitatzen er meere nødvendig just for deres skyld, og saaledes eluderes deres maal”.⁵⁰⁴ Sognefolkene blev undertiden støttet af Herslebs egne underordnede i sognegejstligheden, som tillod fravær blandt menighed for selv at undgå at stå i dårligt lys over for ham. Hersleb rettede nemlig, ”hvor det giordtes fornødent”, på sine underordnede, når de katekiserede ”og viist, hvordan de skulde gjøre det”.⁵⁰⁵ I denne forstand kunne sognefolk og gejstligt underordnede alliere sig mod Hersleb, hvilket viser, hvordan der kunne forekomme modsatrettede motivationer inden for selve gejstligheden.

Det ses bl.a. med 1741-besøget i Tjæreby og forholdet mellem degnen og menigheden. Ved selve visitatsen blev der ikke klaget over ham. Det blev der dog bagefter, hvor menigheden betroede Hersleb, at de ville have klaget over degnen, men at ”hand havde tinget op med dem”.⁵⁰⁶ Menigheden var altså bange for degnen på grund af en konflikt, som degnen havde taget op i det verdslige retssystem. Det drejede sig om, at degnene skulle have hang til ”drikk og til grovhed i omgang”. Gejstlighedens embeds- og livsførelse var da også biskoppens ansvar og lå under hans domæne, men han kunne ikke gøre meget ved det, fordi han allerede var på vej videre til næste sogn. Da det ikke var blevet sagt på selve visitatsen, måtte han skrive om det til provsten.

⁵⁰² Larsen, 2003: 53.

⁵⁰³ Bjerkås, 2016: 108-109.

⁵⁰⁴ Larsen, 2003: 53.

⁵⁰⁵ Larsen, 2003: 52.

⁵⁰⁶ Larsen, 2003: 59.

Under visitatsen spillede det også ind, at den verdslige øvrighed ofte havde noget at skulle have sagt om forholdene i sognet. Det gjaldt især de sogne, hvor kirken var under en kirkepatrons patronatsret, dvs. en privatperson, som regel en godsejer, der havde ejendomsretten over kirken. Renovation og vedligeholdelse var et tilbagevendende konflikt punkt, som det var tilfældet i Vallekilde-Hørve i 1741:

”menigheden klagede over, at deres klokke er brusten og uden lyd og har ikke været ringet i mange aar, fordi patronen, Adelaer paa Draxholm, ei vil bekoste dens omstøbning. Kirken saa og hesselig ud inden til. Træ-værket skal være meget raadent”.⁵⁰⁷

Derudover kunne implementeringen af skolelovgivningen også give anledning til konflikt mellem de lokale gejstlige og kirkepatronerne. Således i 1741 i Ondløse-Søndersted, hvor patronen, en oberstløjtnant, havde inddraget nogle værelser i degneboligen til skolestue. Umiddelbart havde det været meningen, at degneboligerne skulle udvides for at skabe rum til skolestuerne, men i dette tilfælde havde patronen blot taget eksisterende værelser, hvilket degnen klagede over.⁵⁰⁸ I løbet af visitatsen fandt Peder Hersleb ud af, at konflikten var del af et i øvrigt dårligt forhold mellem patronen og sognets gejstlige, og at dette undergravede de gejstliges myndighed: ”Degnen er ellers god, men har ingen gehør [= menighedens opmærksomhed], fordi præsten har ingen respect af menigheden, da han er underkuet af patronen”.⁵⁰⁹

Generelt tegner der sig i Herslebs visitatsindberetninger et billede af dårligt samarbejde mellem de gejstlige og verdslige øvrighedspersoner. Ud over kirkepatronerne gjaldt det også købstædernes øvrigheder, som f.eks. i Kalundborg i 1740, hvor kordegnen ærgrede sig over, at han ”af magistraten i steden for assistance [får] ikkun chicaner”.⁵¹⁰ I den pågældende situation havde Peder Hersleb mulighed for at snakke med magistraten om dette. ”Men jeg venter kun liden frugt deraf”, noterede han sig dog. På mange måder stod gejstligheden alene med både ansvar og opgaven med at sikre den kristne læres plads i samfundet.

⁵⁰⁷ Larsen, 2003: 65

⁵⁰⁸ Appel & Fink-Jensen, 2013: 196.

⁵⁰⁹ Larsen, 2003: 66.

⁵¹⁰ Larsen, 2004: 47

Det var noget, man også havde været opmærksom på før Peder Herslebs embedsperiode og søgt at ændre på. Her kan erindres førnævnte kongelige reskript af 3. december 1734, som blev oplæst på Sankt Hans landemode i 1735. Heri blev det befale, at den verdslige øvrighed skulle hjælpe gejstligheden ”imod halstarrige og modvillige” syndere.⁵¹¹ Den verdslige del af øvrigheden havde en noget mere håndgribelig magt end gejstlighedens hyrdemagt, som jo langt hen ad vejen var af vejledende og overtalende karakter. Samarbejdet var dog skal man tro Peder Hersleb, ofte præget af komplikationer: ”at forvaltere, fogder, underbetientere skal tage sig noget af sligt, det er forgieves haab, i det mindste rarissima avis in terra [sjælden fugl i dette land]”.⁵¹² Videre giver Hersleb i en blanding af sarkasme og desperation udtryk for, at gejstligheden er temmelig alene med det vigtige hverv om at uddanne befolkningen til at være gode kristne: ”hoveriet og arbeidet skal gøres, kroppen skal bruges; sielen kand have, hvem der vil”.⁵¹³

Denne passage er fra hans efterskrift, ”Generalia”, fra 1739-1740, som han skriver direkte henvendt til kirkeinspektionens medlemmer. Passagen kan derfor tolkes som et lakonisk suk fra Herslebs side til sine overordnede om at gå videre med det. At han netop sætter relationen mellem gejstlige og verdslige embedsmænd ind i en større samfundsmæssig kontekst underbygges af, at han videre skriver, at der uden for gejstligheden ikke var synderlig opmærksomhed på det kristelige opdrag for den dansk-norske enevældige stat, ”naar saadanne horrible exemplar findes midt i en christen konges land”.⁵¹⁴ Det lå dermed ikke Hersleb fremmed for at trække større linjer, når han malede billedet op over for sine foresatte i kirkeinspektionen.

Løbende bemærkede han hoveriets, altså bøndernes pligtige arbejde på godsejernes jorder, negative indvirkninger i de enkelte sogne. F.eks. i 1734 i Slagslille, hvor mange fra ungdommen var borte på grund af hoveri.⁵¹⁵ Det var noget, han forsøgte at tage højde for ved at placere visitatserne uden for hoveriperioderne, men lige meget hjalp det.⁵¹⁶ Derimod, mente Hersleb, lagde godsejerne bevidst hoveriet oven i visitatserne, som jo i princippet var lyst fra

⁵¹¹ NKS 1175: 1111

⁵¹² Larsen, 2003: 53.

⁵¹³ Larsen, 2003: 53.

⁵¹⁴ Larsen, 2003: 53.

⁵¹⁵ Larsen, 2003: 25.

⁵¹⁶ Larsen, 2003: 53.

kirken nogle uger i forvejen, for at vinde i et magtspil over biskoppen. Godsejerne mente, med Herslebs formulering, at ”de skulder vel lære dem [altså menigheden], hvem der havde at befale paa godset, enten bispen eller de”.⁵¹⁷ Her kan landemoderetssagerne mellem stiftets gejstlige og Svanholm-godsejeren Christian von Arenstorff fra kapitel 6 erindres med de ivrige sammenstød og prøvninger af hinandens autoriteter. Konflikterne mellem biskopperne og godsejerne bidrager derfor til at vise de sociale og politiske kontekster, som gejstligheden søgte at realisere sine lærestandspligter i, og som også kom til udtryk ved visitatserne.

9.2 Peder Herslebs bedømmelse af forholdene i stiftet

Peder Herslebs bedømmelser af sine underordnede og befolkningens kundskabsniveau giver videre information om, hvordan han betragtede det stift, han førte tilsyn i. Jeg har derfor gennemgået hans udsagn om de gejstlige, hhv. provsterne, præsterne, degnene og skoleholderne, samt befolkningens kunnen. En nærmere redegørelse af min fremgangsmåde er derfor nødvendig.

For det første har jeg behandlet Peder Herslebs bedømmelser fra alle visitatsrejser 1739-1745 samlet. Der kunne naturligvis forekomme udsving og udvikling, men Hersleb udtrykte selv, at de kirkelige forhold i sognene var meget ens over perioden. Således i efterskriftet til 1741-indberetningerne: ”De generale ting, som jeg i min allerunderdanigste relation for forrige aar har anmeldet, ere endnu dette aar af lige beskaffenhed”.⁵¹⁸ Ligeledes i 1744: ”De samme gravamina og forhindringer såvel i ungdommens underviisning som og i visitatzernes fremgang til nytte, som jeg i mine forrige allerunderdanigste relationer har andraget, vedvare endnu”.⁵¹⁹

For det andet har jeg inddelt Peder Herslebs bedømmelser i fire kategorier, alt efter hvilke sprog ord og begreber, han anvendte. Kategorierne går fra 1 (bedst) til 4 (dårligst). Det er min egen inddeling, og således kan de enkelte valg sagtens diskuteres.⁵²⁰ Imidlertid giver de et

⁵¹⁷ Larsen, 2003: 54

⁵¹⁸ Larsen, 2003: 68.

⁵¹⁹ Larsen, 2003: 77.

⁵²⁰ Jeg er f.eks. i den afsluttende del af afhandlingsskrivningen blevet gjort opmærksom på, at ”smukt øvet” nok skulle have været i kategori 1 frem for kategori 2 og at der med fordel kunne have været en femte kategori i midten til middelbedømmelser, hvor ”mådeligt”, ”forsvarligt”, ”nogenledes” og ”jævn” kunne være placeret.

udgangspunkt for at undersøge, hvordan Hersleb mente, de forskellige typer gejstlige varetog deres ansvarsområder.

Herslebs bedømmelser	1 (godt)	2 (over middel)	3 (under middel)	4 (dårligt)
Af underordnede	Gudeligt og opbyggeligt, ”smuk”, ”ret smukt”, ”ulasteligt”, ”from og flittig”, tydeligt, ”god art og maade”, upåklagelig, bevægeligt.	Passabelt, tåleligt, godt, skikkelig, til nytte, nyttigt, lovlig, lovligen, forsvarlig, duelig, jævn, duelig, flittige.	Mådeligt, hårdt, svag, ”gandske slett”, ”ikke synderlige gaver”.	Uden all sammenhæng, meget slette, slett, kort, ”meget kold og lunken”, ”miserabelt”, uden orden, uden application til teksten, uden opbyggelse.
Af befolkningen	Ustraffeligt, god, ”læse vel”, ”rent og got”, temmelig øvede, oplyste.	”ikke uøvet”, skikkelig, jævn, smukt øvet, passabel, kionne.	mådeligt, fattes øvelse, lidet øvede, forsvarlig, nogenledes.	slette, vankundige, ”gandske uøvede”.

Tabel 9.1: Kategorisering af Peder Herslebs brug af sprog ord og begreber, som han anvendte i sine bedømmelser.

Som det kan ses af oversigten i tabel 9.1, anvendte Peder Hersleb forskellige udtryk til at beskrive henholdsvis sine underordnede og befolkningen. Udtrykkene hang sammen med, hvad Hersleb bedømte dem på.

For de gejstliges vedkommende var det evnen til at formidle troens læresætninger, da formålet med al gejstlig formidling var at opbygge menighedernes kundskab. Dette var ikke nødvendigvis det samme som en stor teologisk viden. Stærke akademiske evner kunne nemlig både være en god ting, som tilfældet var med én, hvis prædiken blev beskrevet som ”exegetisk og ulasteligt”, og det kunne være en dårlig ting som i Store Fuglede, hvor præstens prædiken blev beskrevet som ”meere lærd end nyttigt”.⁵²¹ Hvis prædikenerne var for akademiske ift. menighedernes opbygning, kunne Hersleb også bruge begreber som ”systematicce” og

⁵²¹ Larsen, 2003: 48.

”høitravende”. Eller som i Hyllinge-Lyndby, hvor præstens præstation fik følgende svada: ”meest paraphrasis, nogen exegesi, men ei til stor nytte; som hand har været en gammel rector, saa smagde prædiken noget scholastisk”.⁵²² Det afgørende var, at gejstlighedens anstrengelser bar frugt, og derfor adskilte Hersleb sine underordnedes akademiske viden fra effekten af deres anstrengelser. Det var ikke, fordi han ikke interesserede sig for den rigtige lære, som han i høj grad ville have rigtig og ren, men han interesserede sig nok så meget for resultaterne.⁵²³

I forhold til Herslebs bedømmelser af sognepræsternes evne til at vejlede deres menigheds ungdom, er det dog vigtigt at have sig for øje, at prædiken ikke stod alene, men at der også var katekisationen, som præsterne forestod, og som kunne opveje en noget akademisk prædiken. Således i 1744 i pastoratet Stenløse-Veksø, hvor sognepræsten Jacob Muus prædikede ”noget høitravende, ikke synderligen til opbyggelse, men hand catechiserede rett got”.⁵²⁴ Effekten af den gode katekisation bemærkede han hos ungdommen:

med ungdommens kundskab kunde jeg ikke andet end være vel fornøiet: der fandtes god saligheds forstand, og klarligen kunde kiendes, at de vare vel øvede; ingen nødvendig sandhed var dem fremmed for, som og præsten gav ungdommen got vidnesbyrd offentlig; og ingen af menigheden havde noget at klage over de geistlige.⁵²⁵

Sognepræsten Jakob Muus’ katekisationsevner var så gode, at Hersleb bedømte pastoratets sogne til at være to af de bedste det år.⁵²⁶ Omvendt kunne Hersleb bedømme præstens katekisation til ikke at være ”enfoldig” nok, som det var tilfældet med Gyrstinge-præsten Peder Ladorph.⁵²⁷

Katekisationen handlede, med Vemmelev-Hemmershøj-menigheden som det gode eksempel, om at få befolkningen til at ”voxe”. Sognefolket skulle f.eks. vide ”at svare med

⁵²² Larsen, 2003: 73.

⁵²³ Lindhardt, 1939: 28.

⁵²⁴ Larsen, 2003: 69. Muus er hovedperson i kapitel 10.

⁵²⁵ Larsen, 2003: 69f.

⁵²⁶ Larsen, 2003: 77.

⁵²⁷ Larsen, 2003: 26. Den samme Ladorph, som også nævnes som provst i dette kapitel og som den anklagende part i Jochum Wolfburg-sagen fra 1717 fra nærværende afhandlings indledning.

deres egen ord”, og at de kunne ”beviise af skriftens sprog”.⁵²⁸ Modsat var, som i Gerlev-Dråby, hvis ungdommen ”kunde ikke føre sig [lærdommen] til nytte” og var ”meget bundne til visse spørgsmaal og derfor stumme, naar der blev spurdt med andre ord”.⁵²⁹ Det handlede derfor om at få befolkningen til at ræsonnere ud fra religionen. Det handlede om at få menigheden ”oplyst”, et begreb Hersleb gang på gang anvendte til at beskrive de gode sogne, f.eks. om ungdommen i Brønshøj: ”befandt alle rett smukke, jevne; nogle rett vel oplyste”.⁵³⁰

Hersleb var ikke alene om at anvende dette begreb. Tværtimod var det i tråd med en nyere strømning inden for statskirken, hvor man lagde vægt på religionen som middel til oplysning. Dette var også at finde i hofprædikanten Erik Pontoppidans katekismusforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed*, som Henrik Horstbøll har beskrevet som ”en udviklingsoptimisme anno 1737 på pietismens grund”.⁵³¹ Begreberne ”lys”, ”oplysning”, ”fornuft” og ”sandhed” var her ledemotiver.⁵³² Hos Peder Hersleb læses dette helt eksplicit i en visitatskommentar fra Terslev fra 1747, hvor han skrev, at han var generelt tilfreds og fandt ”god Oplysning for nogle, og god begyndelse for de øvrige”; ”Gud lader Lyset tiltage”.⁵³³ Undertiden noterede Peder Hersleb brugen, eller mangel på samme, af Pontoppidans katekismus som i 1741 i Strø hvor han anførte, at ”den nye catechismus endnu ikke [var] begyndt” i skolen.⁵³⁴ Det var dog ikke noget, han knyttede til en særlig teologisk observans hos sognegejstligheden til. Snarere var der nok i højere grad tale om langsommelighed fra deres side.

9.2.1 Provsterne

Under visitatserne blev Peder Hersleb fulgt af provsterne, og selvom deres embeder som sådan ikke var genstand for Herslebs tilsyn ifm. med visitatserne, gjorde han sig alligevel nogle

⁵²⁸ Larsen, 2003: 29.

⁵²⁹ Larsen, 2003: 70.

⁵³⁰ Larsen, 2003: 77. Andetsteds om et blindt sognebarn i Soderup-Eskilstrup 1744 ”som var meget smukt oplyst”; Larsen, 2003: 73.

⁵³¹ Det skal dog ikke skygges for, at der stadig kunne forekomme store uenigheder om det i gejstligheden; Horstbøll, 2003: 98-99.

⁵³² Horstbøll, 2003: 89. Thomas Bredsdorff er en anden, som også har peget på sammenhængen mellem pietisme og tidlig oplysning; Bredsdorff, 2003: 94. Mere om sammenhængene mellem oplysning, religion og gejstlighedens myndighed og forpligtelser i kapitel 13 om Peder Herslebs brorsøn, Brønshøj-Rødovre-præsten Peder Lorens Hersleb (1744-1768).

⁵³³ Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Landemodeprotokol (1738-1774)*, pk. H.3-8.

⁵³⁴ Larsen, 2003: 60

betragtninger om provsternes plads i de enkelte provstiers gejstlighed fra tid til anden. I de første indberetninger fra 1739-1740 fyldte hans generelle betragtninger om provsterne en del.

Han skrev, at ingen burde blive provst uden at ”hands menighed burde være meest øvet og kiendt for andre menigheder, ligesom hand selv skal være formand for andre præster”.⁵³⁵ Peder Hersleb krævede, at provsterne var de bedste gejstlige i området. Dette var ikke altid tilfældet, hvilket kan læses af hans beskrivelse af visitatsen i Lundforlund i Slagelse herred fra 1739. Sognets præst var også provstiets viceprovst, og han udførte øjensynligt sine opgaver i forbindelse med visitatsen så ringe, at Hersleb privat formanede ham om, at han:

”burde være et lys for andre og paa hands menighed kiendes, hvordan andres menigheder skulde være, og at jeg ikke kunde begribe, i hvad hensigt præsterne havde voteret paa ham, da der kiendtes saa liden frugt af hands embede i hans menighed”.⁵³⁶

Peder Herslebs arbejde med at sikre sig, at provsterne var de bedste gejstlige i provstierne er endnu et eksempel på, at de gejstlige kunne have meget forskellige dagsordner alt efter, hvor i hierarkiet, de befandt sig, og at provstiets gejstlighed også var et fællesskab, som biskoppen skulle jonglere med. Det ses bl.a. med provstevalget, hvor de lokale gejstlige valgte deres provst. Valget skulle ganske vist godkendes af biskoppen, men det var ikke godt nok i Herslebs øjne. Sommetider blev provster valgt, ”som ei er meere for catechisation, huusbesøgelse eller har gaver dertil end [sognepræsterne] selv”.⁵³⁷ Ved at vælge en mindre kapabel sognepræst som umiddelbar overordnet, kunne kravene i det gejstlige fællesskab i det enkelte herred dermed blive lavere end ellers.

Herslebs bedømmelser af provsterne som sognepræster bevæger sig over lige så bredt et spektrum som i tilfældet med de andre gejstlige, men risikoen for en dårlig provst er dog stadig af principiel karakter, som han sarkastisk bemærkede, da han visiterede hos en sognepræst, som holdt stædigt fast i gamle sædvaner om bogføring, der stred mod Herslebs nyere tiltag: ”denne, som den ældste præst, havde og nær blevet valgt til provst per plurima, og da havde herredet været vel forsynet”.⁵³⁸ I sin visitatsindberetning til kirkeinspektionen argumenterede

⁵³⁵ Larsen, 2003: 52.

⁵³⁶ Larsen, 2003: 30.

⁵³⁷ Larsen, 2003: 52

⁵³⁸ Larsen, 2003: 39

Hersleb for, at det skulle være biskoppens opgave at udpege provsterne, som skulle vælges på baggrund af kandidatens evner som sognepræst:

”men der burde, foruden de andre kvaliteter, reflecteres i provste-vall paa den, hvis menighed findes bedst øvet og altsaa kand kræve af andre det samme, hvilket ingen bedre kand skionne end bispen”.⁵³⁹

Det vides dog ikke, om Peder Hersleb fik held med sit foretagende.

9.2.2 Sognepræsterne

Peder Herslebs beskrivelser af sognepræsternes embedsområder i sine visitatsindberetninger bidrager yderligere til at forstå, hvordan de mange nybrud fra omkring 1740 og frem blev forstået af ham og udøvet af hans underordnede. Det var sognepræsterne, som forestod søndagenes katekisation ud over deres prædiken, og som jeg har vist i kapitel 8, var det også bl.a. dem som skulle føre de nye embedsbøger, som Hersleb havde implementeret i stiftet ved sin ankomst i 1738, og som han omtale som ”kaldets bog”.⁵⁴⁰ Visitatsindberetningerne viser, hvordan han så på disse indsatsområder: prædiken, katekisation og bogføring. Jeg vil derfor i det følgende gennemgå, hvad han lagde vægt på inden for de enkelte områder men først følger en oversigt over dem samlet:

	1 (godt)	2 (over middel)	3 (under middel)	4 (dårligt)	Total
Prædiken	62 (52, 1%)	29 (24, 4 %)	17 (14, 3 %)	11 (9,2 %)	119
Katekisation	8 (21, 6 %)	10 (27 %)	14 (37,8 %)	5 (13,5 %)	37
Bogføring	20 (64,5 %)		4 (12,9 %)	7 (22,6 %)	31

Tabel 9.2: Herslebs bedømmelser af sognepræsternes embedsområder i sine visitatsindberetninger 1739-1745.

Mht. prædikenerne udtrykte Peder Hersleb en generel tilfredshed med 76,5% af bedømmelserne i de to bedste kategorier jf. tabel 9.2. Jeg har tidligere i kapitlet, i punkt 9.2, behandlet sprogbrugen omkring prædikerne. Hersleb kunne bedømme sognepræsternes akademiske kunnen, men det vigtigste var formidlingen. Kun én gang kommenterede han på

⁵³⁹ Larsen, 2003: 52

⁵⁴⁰ Larsen, 2003: 43.

en prædikens indhold, hvor han så sig nødsaget til at rette præstens udlægning. Det var tilfældet i Sorterup i 1739, hvor Hersleb berettede om sognepræstens prædiken: ”Præsten prædikede over evangeli 1. vers og forklarede den rene retfærdighed paa gammel viis med at forkaste all levnets retfærdighed, hvorfor jeg det udførligere, i sin rette orden, maatte udlægge og viise, at her ikke tales om justificatione, men fructu”.⁵⁴¹ Uenigheden var udtryk for en klassisk konflikt mellem ortodokse og pietister. I den gamle måde, som Peder Hersleb henviste til og altså var en ortodoks forståelse, viste man sin bodskamp gennem fromme handlinger. Handlingerne var her ”justificatione”. For en pietist som Peder Hersleb var dette ikke nok. Man kunne udøve fromme handlinger uden for alvor at mene dem. I stedet skulle man se de fromme handlinger som frugten, ”fructo”, af ”troens ægthed”, som s. G. Lindhardt har formuleret det.⁵⁴² Menigheden skulle have at vide, at det var den inderlige fromhed, som var afgørende for deres syndserkendelse.

Den teologiske uenighed mellem Sorterup-præsten og Hersleb skyggede dog ikke for præstens gode katekisationsevner: ”der syntes at være kierlighed og tillid til præsten, som er en stille mand og gjør eenfoldig sin gierning, hvorfor der var intet at klage”.⁵⁴³ Her ser vi Herslebs klare prioritering mellem teologi og formidling, nemlig at sidstnævnte var det vigtigste, og at han adskilte bedømmelserne af de forskellige praksisser og ritualer. Hersleb nøjedes i den forbindelse med en opmuntring om fremgang i troen: ”ikkun af mig skeete opmuntring og erindring, at det, de vidste, maatte nu og ved Guds naade blive levendes for dem”.⁵⁴⁴

Netop sognepræsternes katekisationsevner blev dog bedømt af Peder Hersleb til at være noget ringere end deres prædikenevner. Næsten halvdelen fik gode bedømmelser (48,6 % for de to bedste kategorier), men der var også en hel del under middel og i den dårligste kategori. Det peger i retning af, at det for det første var et relativt nyt fokusområde, som krævede en del efteruddannelse af sognepræsterne. For det andet er der meget der tyder på, at sognepræsterne overlod katekisationen til degnene i hverdagen. Traditionelt havde det også været degnenes ansvar at forestå katekisationen, men med skoleforordningen i 1739 skulle sognepræsterne gøre mere på dette område.

⁵⁴¹ Larsen, 2003: 27.

⁵⁴² Lindhardt, 1939: 161.

⁵⁴³ Larsen, 2003: 27.

⁵⁴⁴ Larsen, 2003: 28.

Dog kunne et godt indbyrdes forhold mellem sognepræsten og menigheden også opveje, hvad Hersleb mente var en noget stiv opførsel fra sognepræstens side ligesom det var tilfældet med prædikenerne. Ved besøget i Tustrup-Haldagerlille i 1745, hvor sognepræsten katekiserede ”høitravende”, og altså ikke tilgængeligt nok for sognefolkene. Peder Hersleb bemærkede videre, at ”dog mærkedes, at de vare vante der til og forstode ham”.⁵⁴⁵ At forholdet mellem præst og menighed fungerede i praksis trumfede i dette tilfælde Herslebs egne synspunkter om god, gejstlig embedsudøvelse.

Det sidste embedsområdes bedømmelser, jeg vil gennemgå, er bogføringen. Peder Hersleb gav her særlig opmærksomhed til de nyindstiftede embedsbøger, hvor han bedømte bogførelsen ud fra, om hans krav om informationer var blevet indført, og om en efterfølger ville kunne orientere sig i, hvad der var af retningslinjer og forhold i kaldet. Et eksempel, hvor Hersleb ikke fandt forholdene tilfredsstillende, ses ved besøget i Køng i 1740: ”Bøgerne efterseete, men fandtes ikke saa indrettede, som de burde være. Det syntes og at denne præst vilde ikke mere viide af, end hvad hand selv fandt for godt, og hvad før har været brug”.⁵⁴⁶ Det var ikke nok, at sognepræsterne førte bøgerne efter forgodtbefindende og sædvane. Det var en helt ny praksis med nye forskrifter, som skulle tjene gejstligheden i stiftet som hele og ikke kun den enkelte præst.

Andre steder, som 1740 i Store Fuglede, noterede Hersleb sig en ældre præst, som ”holder gammel viis at være best”.⁵⁴⁷ Af mere alvorlig karakter var situationen i Asminderød i 1739: ”Degnen havde ikke holdet de bøger, hand burde, hvorfor [han] blev tilrettesatt. Præstens ministerial-bog har degnen til den dag holdet, hvilket er imod loven”.⁵⁴⁸ Misrøgt af bogføringen var strengt forbudt.⁵⁴⁹ Som jeg har været inde på i de tidligere kapitler, udtrykte biskopperne klare forventninger til de gejstliges dokumentation og bogføring. Visitationerne gav i den forbindelse Peder Hersleb lejlighed til at komme helt tæt på den enkelte gejstlige og kommentere på de konkrete forhold.

⁵⁴⁵ Larsen, 2003: 81.

⁵⁴⁶ Larsen, 2003: 39.

⁵⁴⁷ Larsen, 2003: 48.

⁵⁴⁸ Larsen, 2003: 34.

⁵⁴⁹ Se både Christen Worms og Peder Herslebs monita i hhv. kapitel 6 og 8 men særligt også sagen mod Slagelse-kapellanen Christopher Lynov i kapitel 7, punkt. 7.5.2.

9.2.3 Degnene og skoleholderne

I min behandling af, hvad der foregik på landemoderne, tegnede der sig et billede af degnene som generelt uregerlige, hvor både Christen Worm og Peder Hersleb ofte udtrykte sig misbilligende om degnenes livsførelse. Degnene var også ofte part i landemoderetssagerne under Christen Worm. Således står man tilbage med et billede af genstridige degne, som ofte ikke udførte deres pligter, som de skulle ifølge deres overordnede.⁵⁵⁰ Et mere nuanceret syn på degnene får man dog ved at se på sammenstillingen af Peder Herslebs bedømmelser af dem:

	1 (godt)	2 (over middel)	3 (under middel)	4 (dårligt)	Total
Katekisation	30 (24 %)	35 (28 %)	27 (21,6 %)	23 (18,4 %)	125
Bogføring	1 (20 %)	1 (20 %)		3 (60 %)	5
Embedsførelse				2 (100 %)	2

Tabel 9.3: Herslebs bedømmelse af degnenes embedsførelse, 1739-1745.

Som tabel 9.3 viser, havde Hersleb ganske vist også her meget negativt at sige om degnenes embedsførelse, hvor han beskrev deres uanstændige opførsel. Der var også de helt grelle eksempler som i Borup-Glim i 1740, hvor degnen ”som ventede sig intet godt og skal ikke have duet, druknede sig selv tvende dage tilforn”.⁵⁵¹

Dog er billedet mere nuanceret, når det kommer til Herslebs bedømmelse af degnenes katekisationsevner. Lidt over halvdelen (52 %) af bedømmelserne falder i de to bedste kategorier, og selvom der stadig er en betragtelig del, som falder i de to svageste, siger det alligevel noget om, hvor stor en del af degnene, som faktisk var ret duelelige. Dette udsagn bliver kun stærkere, når man tager det anseelige antal bedømmelser (125) med i betragtningen. Jævnfør tabel 9.2 (Herslebs bedømmelser af sognepræsternes evner), var andelen af de bedste bedømmelser af sognepræsternes katekisation noget mindre (48,6 %) baseret på kun 37 bedømmelser, hvilket taler for, at katekisationen var et embedsområde, hvor degnene skilte sig ud fra præsterne. Det kom f.eks. således til udtryk i Herslebs bedømmelse af degnen i Bregninge-Bjergsted pastorat: ”hurtig, flittig og fandtes vel skikket til at catechisere”.⁵⁵² Sådan var det med flere af degnene i det herredsprovsti.

⁵⁵⁰ Christian Larsen giver også samme bedømmelse af degnene i sit forord til visitatsudgivelsen; Larsen, 2003: 16.

⁵⁵¹ Larsen, 2003: 17.

⁵⁵² Larsen, 2003: 62.

Den samme positive bedømmelse af de lavere gejstliges undervisningsevner kan man også læse af Peder Herslebs indtryk af skoleholderne:

	1 (godt)	2 (over middel)	3 (under middel)	4 (dårligt)	Total
Katekisation	28 (27,5 %)	42 (41,2 %)	14 (13,7 %)	18 (17,6 %)	102

Tabel 9.4: Herslebs bedømmelser af skoleholdernes katekiseringsevner, 1739-1745.

I tabel 9.4 ses, at Hersleb ovenikøbet havde et endnu bedre indtryk af skoleholdernes færdigheder end af degnenes med en samlet andel på 68,7% af bedømmelserne af skoleholderne, som falder i de to bedste kategorier (52% hos degnene jf. tabel 9.3).

Med bedømmelserne af både degnenes og skoleholdernes kernekompetence, undervisningen og didaktikken, nuanceres dynamikken mellem de gejstlige ude i sognene dermed en del. Sognepræsterne var ikke altid de bedste til at forestå katekisationen, og deres autoritet i sognene kunne ovenikøbet have en negativ effekt på degnenes og skoleholdernes indsats i den samlede gejstligheds arbejde med at hæve befolkningens kundskabsniveau. Det var bl.a. tilfældet i pastoratet Viskinde-Avnso, hvor Peder Hersleb noterede, at ”degneren er meget duelig, men præsten vil, at han ikke skal bruge andre spørgsmål [i forbindelse med katekisationen] end de, præsten bruge”.⁵⁵³ Peder Hersleb måtte også ved anden lejlighed i et monitum formane sognepræsterne om, at skoleholderne skulle ”befris” fra at holde prædiken, da de skulle fokusere på forberedelse af undervisningen.⁵⁵⁴ Kundskabsreformernes fokus på undervisning og katekisation betød derfor også, at de lavere gejstlige i sognehierarkiets kompetencer kom til at stå klarere.

9.2.4 Befolkningens kundskaber

For Peder Hersleb var visitatsernes hovedformål, ud over kontrollen med sine underordnede, at bedømme befolkningens kristendomskundskaber. Herslebs indberetninger beskriver fortrinsvis ungdommens lærdomsniveau, hvilket umiddelbart er forståeligt på baggrund af den nye lovgivnings fokus på skolegang og konfirmation, men han kunne dog også udtrykke ærgrelse over, at den voksne menighed ikke gjorde mere ud af at involvere sig i visitatserne, som han anførte i ”generalia” fra 1739-1740: ”at de gamle og gifte ansee visitatzen som noget

⁵⁵³ Larsen, 2003: 62.

⁵⁵⁴ Ledreborg, 367-368: upag. (Sankt Hans 1740).

dem uvedkommende, og at den er kun for ungdommen, tvertimod lov og forordninger, men ved misbrug er blevet til en praxis”.⁵⁵⁵ Hersleb lykkedes ikke med at få de voksne til at deltage i katekisationen. Derfor var det kun ungdommens kundskabsniveau, han kunne bedømme:

	1 (godt)	2 (over middel)	3 (under middel)	4 (dårligt)	Total
Ungdom	40 (25,5 %)	42 (26,7 %)	45 (28,6 %)	30 (19,1 %)	157
Konfirmerede	2 (8,7 %)	12 (52, 2 %)	7 (30,4 %)	2 (8,7 %)	23
Skolebørn	25 (50 %)	8 (16 %)	7 (14 %)	10 (20 %)	50

Tabel 9.5: Peder Herslebs bedømmelser af ungdommens kundskabsniveau, 1739-1745.

I tabel 9.5 er bedømmelserne delt mellem grupperingerne ”ungdom”, ”konfirmerede” og ”skolebørn”. Disse er ikke gensidigt ekskluderende men udtryk for, hvad Hersleb har skrevet, hvor han både kunne nævne ungdommen i sognet generelt og mere specifikt de konfirmerede og dem, som modtog undervisning i skolen. Både skolebørn og konfirmerede var også en del af ungdommen. De færre bedømmelser i de to sidste grupperinger skyldtes ganske sikkert, at konfirmationerne først var begyndt i årene efter 1736. Oversigten kan derfor bl.a. bruges til at se, hvordan skolebørn og konfirmerede generelt klarede sig i forhold til den brede ungdom, og dermed kan man også få et indtryk af kundskabsreformernes begyndende virkning i første halvdel af 1740’erne.

I den første gruppering med den brede ungdom, fordeler Herslebs bedømmelser groft sagt ligeligt mellem de fire kategorier af karakterer. Over halvdelen af bedømmelserne ligger i de to bedste kategorier (samlet 52,2 %), og den allerdårligste kategori optager ”kun” 19,1 % af bedømmelserne. Denne fordeling springer noget i øjnene set i forhold til hans generelle bemærkninger fra 1740:

”Overalt klages over, at bønder og huusmænd ikke lade deres børn gaae i schole tidlig nok eller flittig nok eller bestandig nok, men naar de gaae nogle faae dage i schole, da heele uger og maaneder bliver derfra, derfor ikke kand forfremmes, nogle plat ikke komme i schole, uden kort før de vil have dem til Guds bord”.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ Larsen, 2003: 53.

⁵⁵⁶ Larsen, 2003: 54.

En forklaring på forskellene mellem udsagnet og tallene for Herslebs bedømmelser kunne være, at mange sognefolk blev væk, og ofte også med den lokale sognegejstligheds billigelse, som tilfældet var med Nestelsø-Mogenstrup pastorat: ”Af ungdommen var der ikke den tredje deel tilstæde, og kunde mærkes, at ingen var kommen tilstæde uden de, som præsten holdt for de beste”.⁵⁵⁷ Det faldt tilbage på præsten, som PH efterfølgende bemærkede: ”siden til provsten udførligere skrevet, at med den menighed og præst maatte have god tilsyn”.⁵⁵⁸

Hvorom alting er, er de indbyrdes forskelle i kategoriinddelingerne af grupperingernes kunnen slående, og kan ses som et vægtigt argument for, at kundskabsreformerne var begyndt at slå igennem. Blandt de konfirmerede kan hele 60,9 % af bedømmelserne placeres i de to bedste kategorier. Der var klart flest i den næstøverste kategori (52,2 %), hvilket kan have grund i, at man i start-1740'erne endnu ikke havde fået konfirmeret dem, der havde haft hele sin skolegang efter 1739-skoleforordningen. Det er formodentlig også grunden til, at der samlet kun er henholdsvis 23 og 50 bedømmelser af konfirmerede og skolebørn mod 157 bedømmelser af ungdommen generelt.

Reformernes positive effekt på undervisningskvaliteterne ses også i den sidste gruppe af børn, skolebørnene. Jeg har placeret præcis halvdelen af bedømmelserne i den øverste kategori, og samlet udgør de to øverste kategorier 64 %, meget lig de to øverste for de konfirmerede. At skolebørnenes bedømmelser i øverste kategori (50 %) var så meget større end de konfirmeredes (8,7 %) kan for det første skyldes, at Peder Hersleb bedømte sidstnævnte ud fra højere krav og for det andet, at de yngre skolebørn havde begyndt skolegangen i en mere veletableret skole end den, de ældre havde startet i.

Peder Herslebs bedømmelser vidner også over, at der kunne være store forskelle på by og land samt på det enkelte pastorats skoler. Ift. by og land var det gennemgående, at Peder Hersleb havde et dårligt indtryk af forholdene i købstæderne. Hans formodning var, ungdommen drog til købstæderne som tjenestefolk for bedre at kunne skjule sig i mængden og undgå undervisning. F.eks. i Holbæk, der fik en mere ambivalent bedømmelse, hvor ”den voxne ungdom og tjenestefolk i kiøbstæden vare som sædvanligt i kiøbstæderne de sletteste, dog her ikke fuldt saa slett som andre steder”.⁵⁵⁹ Ift. variationer inden for det enkelte pastorat, kunne han bedømme pastoratets skoler vidt forskelligt som i Gentofte i 1745: ”børnene af den

⁵⁵⁷ Larsen, 2003: 38f.

⁵⁵⁸ Larsen, 2003: 39.

⁵⁵⁹ Larsen, 2003: 74.

eene schole smukt øvede, af den anden gandske slette”.⁵⁶⁰ Den enkelte skole havde en bestemt skoleholder tilknyttet, og derfor kunne det variere så meget.

Af de mere kvalitative aspekter ved Peder Herslebs bedømmelse af skoleforholdene må nævnes, at han så undervisningen i to faser, hvor den enkelte elev, eller discipel, først erhvervede sig en verdslig kunnen med stavning og læsning og sidenhen kunne begynde at forstå den religiøse lære. Således kunne han for Bjergstrup sogns ungdom i 1739 skrive, at de var ”i læsning ustraffelig, i saligheds forstand meget maadeligt”.⁵⁶¹ Det betød dog ikke, at Hersleb ikke værdsatte den verdslige viden: ”Nok en bondekarl, som har læst Bibelen nogle gange igiennem og vidste at gjøre god reede for de historiske bøger, saa og beviise de fornemmeste sandheder med Bibelens Sprog”.⁵⁶² Det var den religiøse vækkelse, der burde være endemålet, hvilket lå i det religiøse oplysningsbegreb om at ”voxe”, som jeg før har beskrevet. Det krævede en stærk verdslig viden og evne til at rationalisere, hvilket Hersleb bl.a. fandt i Soderup-Eskilstrup: ”mange fandtes rett smukke og vel oplyste; alle opmerksomme og opvakte til at give agt paa og eftertænke”.⁵⁶³ Ligeledes i Grevinge, hvor han skrev: ”Iblandt ungdommen fandtes nogle rett smukke, vel øvede, ja grundede i sandhed”.⁵⁶⁴ Grevinge-ungdommen havde det rigtige greb om troens læresætninger ifølge Peder Hersleb.

9.3 Afrunding

For Peder Hersleb var visitatsen et vigtigt instrument til at føre tilsyn med de kirkelige forhold i stiftet, og ift. til landemodet var det muligt for ham at undersøge tilstandene langt mere direkte. Som arena gav visitatsen ham mulighed for at føre direkte kontrol med de underordnedes embedsudøvelse, bl.a. administrationen af de embedsbøger, Hersleb selv havde taget initiativ til i stiftet. Under visitatsen kunne han reagere direkte på sine underordnedes formidling af den luthersk-evangeliske lære og bedømme menighedernes kundskabsniveau. Dette var en del af repertoiret, som han anvendte i arenaen.

Der var dog også meget klare betingelser for anvendelsen af repertoiret, som var vilkår for ham, og disse vilkår var ofte knyttet an på andre aktørers adfærd og brug af eget repertoire,

⁵⁶⁰ Larsen, 2003: 84.

⁵⁶¹ Larsen, 2003: 25.

⁵⁶² Larsen, 2003: 74.

⁵⁶³ Larsen, 2003: 73.

⁵⁶⁴ Larsen, 2003: 64.

hvilket understreger det transindividualistiske aspekt af biskoppens ageren, som ses særligt klart ifm. landemoderne. Peder Hersleb var nødt til at tage bestik af dette, hvilket konkret indebar, at han ofte udtrykte sig på forhandlende vis, hvor han f.eks. i sine formaninger gjorde sig særligt umage med at begrunde, når han ville have noget ændret. Det er i de andre aktørers ageren, at begrænsningerne ved arenaen for alvor bliver tydelige. Peder Hersleb beklagede sig gentagne gange over, at sognefolk ikke mødte op, da de enten hellere ville arbejde i egne marker eller ville undslå sig hans reprimander.

Undersøgelserne af Peder Herslebs anvendelse af visitatserne i praksis viser også, hvordan visitatserne indgik i bredere organisatoriske sammenhænge, f.eks. ved hvordan Peder Hersleb kunne sætte behandlingen af forhold, som blev afdækket under visitatserne, i gang gennem sine provster. Dette var bl.a. vigtigt for ham for at bryde med arenaens begrænsninger, som f.eks. kom til udtryk når han skulle håndtere grovere konflikter. Hersleb havde autoritet til at udstede mulkt, men han fandt det aldrig muligt, da arenaen ikke tilbød samme grad af bevisføring og overvejelse, som f.eks. Christen Worm havde ved landemoderetssagerne.

Med min metode til at tælle og kategorisere Peder Herslebs bedømmelser af både gejstlige og befolkningens kristendomskundskaber gives for det første et mere varieret indtryk af de forskellige gejstlige, end jeg har kunnet finde i biskoppernes monita, og for det andet en nærmere forståelse af betydningen af kundskabsreformernes implementering. Hvad angår de gejstlige bliver det bl.a. tydeligt, at degnene og skoleholderne havde nogle særlige kompetencer, når det kom til katekisation, som sognepræsterne ikke havde og at kravet til en bedre katekisation var et nyt område, som de gejstlige skulle afklare deres relationer i. Ift. kundskabsreformernes implementering, viser Peder Herslebs bedømmelser, hvordan reformerne gradvis begyndte at få effekt ude i sognene.

DEL III: Provsterne, præsterne og den lavere gejstlighed

10. Provstens perspektiver. Jacob Muus’ provstegerning i Ølstykke herred, 1728-1768

I dette kapitel sættes en af Sjællands stifts provster i fokus, nemlig Stenløse-Veksø-præsten Jacob Muus (1691-1785), som provst i Ølstykke herred fra 1744 til 1768. Gennemgangen af Christen Worms og Peder Herslebs monita viste, hvordan provsterne indtog en vigtig position i stiftets kirkeorganisation bl.a. ved at administrere provsteretten, som jeg vil undersøge i dette kapitel gennem justitsprotokollen, som blev brugt i provsteretten. I kapitlets anden del undersøger jeg en konflikt mellem Muus og hans degns enke, som også greb ind i hans forståelse af pligterne, han havde som provst.

10.1 Ølstykke herreds provsteret 1728-1761

I løbet af perioden 1728-1768 optræder otte forskellige sager i justitsprotokollen for Ølstykke herredsprovsti (se tabel 10.1 nedenfor). De første tre sager ligger i årene 1728 (to sager) og 1738 (en sag), og derefter er der et stort spring frem til fjerde sag i 1754. De resterende fire sager i Jacob Muus’ tid som provst falder hyppigere over de følgende syv år.

Ølstykke herredsprovstis justitsprotokol 1728-1761. ⁵⁶⁵			
Nummer:	Årstal:	Muus’ rolle:	Indhold:
1	1728	Assessor	Ejerskifte, Snostrup præstegård.
2	1728	Assessor	Opgørelse af enkepension.
3	1738	Assessor	Syning af degnebolig.
4	1754	Provst	Afklaring af forhold vedr. den ældre Farum-degn Johan Friedrich Svanes pligter.
5	1755	Provst	Proces mod Johan Friderich Svane.
6	1758	Provst	Overdragelse af Snostrup præstegård og opgørelse af enkepension mellem enke og efterfølger.
7	1761	Provst	Indføring af attest fra en degn om dennes indrømmelse af embedsbrud.

⁵⁶⁵ [RA] Ølstykke Herreds Provsti (EB-153): *Justitsprotokol* (1684-1788): 35. Fremover EB-153.

8	1763	Provst	Ejerskifte, Snostrup præstegård.
---	------	--------	----------------------------------

Tabel 10.1: Oversigt over sager ved Ølstykke herreds provsteret, hvor Jacob Muus optrådte som aktør, 1728-1761.

Jeg kan ikke med sikkerhed sige, hvorfor der er så store spring; om der vitterligt ikke var flere sager, om der er sager, som ikke blev ført til protokols, eller, om justitsprotokollen på et senere tidspunkt er blevet indbundet med det materiale, man havde på pågældende tidspunkt, hvor andet materiale i mellemtiden er gået tabt. Jeg ser dog sidste grund, at der materiale gået tabt, som den mest usandsynlige forklaring på de store spring. Det gør jeg for det første fordi, at nogle af sagerne, som havde mange år mellem sig, er indført efter hinanden på samme ark. For det andet fordi, at gruppen af provst og assessorer over årene vidner om en vis kontinuitet og tradition for udskiftning og efterfølgelse.

De to første sager fra 1728 var med Ølstykke-præsten Malthe Radier som provst, og her optrådte Muus som assessor. I den anden sag var det sammen med Farum-Værløse-præsten Oluf Bagger, som også var Jacob Muus' svigerfar. Ved tredje sag fra 1738 havde Oluf Bagger fået provsteembedet. I kapitel 9 om Peder Herslebs visitatser viste jeg, at biskoppen ofte blev konfronteret med et lokalt fællesskab mellem provstiernes gejstlige. Udskiftningen og efterfølgelsen blandt provsterne og assessorerne understreger denne dynamik. Provsten valgte sine assessorer, og den ældste af dem var ofte en oplagt kandidat ved efterfølgende provstevalg. Dette mønster ses videre fra fjerde sag i 1754 og frem, hvor Jacob Muus var provst. Han havde overtaget provsteembedet fra sin svigerfar Oluf Bagger, som i denne sag også optrådte og blev omtalt som "præpositum honararium", altså den forrige provst.⁵⁶⁶ En af Muus' egne foretrukne assessorer, den nye Ølstykke-præst Jochum Zarth (embedstid 1744-1769) overtog provsteembedet efter Muus i 1766.⁵⁶⁷ Gennem hele perioden forekom dermed en klar sammenhæng mellem provsterne og deres assessorer, hvor det ser ud til, at en af de sidstnævnte blev kørt i stilling til at overtage provsteembedet.

Hvad angik de sager, som blev behandlet ved provsteretten i Ølstykke, får man et mere varieret indtryk af instansen end ved landemoderne. Ved provsteretterne blev der også

⁵⁶⁶ EB-153: 39.

⁵⁶⁷ EB-153: 41, 2 (paginering for hver anden side). Om Zarth fra Wiberg: <https://wiberg-net.dk/1390-Oelstykke.htm> (besøgt den 20. april 2021). Zarth døde dog allerede i 1769, og Muus måtte til sin fortrydelse som den, der levede længst, være den som holdt hans ligprædiken; Giessing, 1781: 299.

behandlet spørgsmål vedrørende både økonomiske forhold og gejstlige embedspligter. Til forskel fra de sager, som nåede landemoderne, var det dog ikke kun egentlige processer, som blev behandlet. Provsteretten kunne derfor også fungere som en slags ekspeditionskontor, hvor aftaler og afgørelser kunne berigtiges. Det gjaldt bl.a. den første sag, hvor provsten Malthe Radier med Jacob Muus som assessor og ”2de af de beste Sogne Mænd” tog ud til Snostrup præstegård for at vurdere bygningerne.⁵⁶⁸ Anledningen var overdragelsen mellem den gamle sognepræst og hans efterfølger Rasmus Stage. Parterne løste sagen ”Sielf indbyrdes i Mindelighed og Venlighed”. Beløb og overdragelsesdato blev fastsat, og alle implicerede underskrev. Den anden sag fra 1728 fulgte samme opskrift, denne gang med Oluf Bagger som den anden assessor, hvor en pensionsaftale mellem en præst og forgængerens enke blev forrettet ”i ald Mindelighed”.⁵⁶⁹

I beregningen af summer, rådførte man sig med forhåndenværende dokumentation, hvilket igen understreger, hvorfor bisperne i de første kapitler i afhandlingen var så opmærksomme på, at papirerne skulle være i orden. Det ses bl.a. i den sjette sag fra 1758, hvor sognepræsten Rasmus Stage, selvsamme som havde overtaget i 1728 i den første sag, var afgået ved døden. Nu skulle boet gøres op og præsteenkepensionen fastsættes mellem enken og efterfølgeren Johan Kruse. Derfor tog man udgangspunkt i Stages kirkebog hvor han i begyndelsen af sin tid havde fastsat kaldets præsteenkepension.⁵⁷⁰ Begge parter fandt sig ”i ald Eenighed og Kiærlighed [...] liige Villige”. Købssummen på 350 slettedaler blev aftalt i mindelighed, og oven i købet afstod præsteenken fra renter på den første rate.⁵⁷¹

Når det kom til behandling af sager vedrørende embedsførelse var det heller ikke altid, at man behøvede at føre en egentlig proces. Den syvende sag, fra 1761, var en indførsel af en attest i justitsprotokollen fra Ølstykke-deggen Zacharias Ancher, som vedkendte sig embedsbrud, da han, som deggen skriver, ”disværre har forseet mig udi min op førelse”.⁵⁷² Selve sagen, som blev behandlet i Muus’ egen præstegård, var ikke en egentlig proces, da deggen blankt erkendte, at han ville ”frivillig og gierne underkaste mig”.⁵⁷³ Det handlede

⁵⁶⁸ EB-153: 35.

⁵⁶⁹ EB-153: 37.

⁵⁷⁰ EB-153: 44, 1

⁵⁷¹ EB-153: 44, 2f.

⁵⁷² EB-153: 46, 2.

⁵⁷³ EB-153: 46, 2.

derfor mere om, at man skulle have en skriftlig erklæring fra ham, hvor han gennemgik sine embedsforsyndelser, således at man havde noget at holde ham op på, hvis det skete igen.

Det var således kun én af de otte sager, som havde et længere forløb. Det var sag nummer fem mod Farum-deggen Johan Friderich Svane fra 1755. Den kom dog ikke til at forløbe som en egentlig proces, som vi har set fra landemoderne og provsteretssagen i foregående kapitel, men den giver et godt indtryk af, hvordan Jacob Muus som herredsprovst agerede pragmatisk for at løse en konflikt i sin herredsgejstlighed.

Den femte sag omhandlede også Farum-deggen, som dette tidspunkt var i sådan en ”skrøbelige tilstand”, at der var behov for at ansætte en medhjælper til at varetage degnens undervisningsforpligtelser. Den fjerde sag blev igangsat på medbiskoppen Ludvig Harboes skriftlige ordre.⁵⁷⁴ Det er meget tænkeligt, at baggrunden var et visitatsbesøg fra Ludvig Harboe, hvilket viser, hvordan biskoppen kunne følge op på de observationer, han havde gjort sig dér og siden hen bruge provsten til at få orden på forholdet.

Provsteretten blev nedsat hos den foregående provst, Farum-præsten Oluf Bagger, som var degnens umiddelbare overordnede. Sagen blev løst gnidningsfrit ved, at ” Skoleholderen [Hans Hald] der paa stædet” overtog pligterne mod en årsløn på 9 rigsdaler, som blev stadfæstet i en ”indgaaene og frievillige accord”. Omvendt forpligtede Hans Hald sig ”ved guds Aands biestand med mueligste Fliid” at antage undervisningen.⁵⁷⁵ Og det på en måde, ”at ingen retsindig skal gives anledning sig over [ham] med billighed at besværges”. Stadfæstelsen ved provsteretten tjente derfor både til at få orden på forholdene omkring undervisningen og holde skoleholderen op på dennes embedsansvar.

Det var dog desværre ikke det sidste, Muus skulle tage stilling til som provst, når det kom til degnen Johan Friderich Svane. Året efter, i 1755, var Svanes tilstand øjensynligt blevet så forværret, at han havde forstyrret en gudstjeneste. Derfor blev der på biskop Peder Herslebs ordre af 3. maj 1755, nedsat en provsteret i Ganløse skole, den femte sag i justitsprotokollen.⁵⁷⁶ Hersleb havde reageret på klager fra andre gejstlige, som for det første drejede sig om, at Svane ikke ville synge den salme, som kapellanen i Farum havde forlangt efter dennes prædiken og dermed havde skabt ”en Uorden”.⁵⁷⁷ Johan Friderich Svane havde

⁵⁷⁴ EB-153: 39.

⁵⁷⁵ EB-153: 40.

⁵⁷⁶ EB-153: 41, 2.

⁵⁷⁷ EB-153: 42, 2.

optrådt med ”adskillige Enormiteter” i embedet som ”formastelig forhold, forargerlige Ord og Uandstændigt væsen inden og uden kirken”.⁵⁷⁸ For det andet kunne han ikke længere undervise ungdommen ”til nogen Opbyggelse og Nøtte, hvorfor de heller icke agtede ham”. Derfor skulle Muus i sin egenskab af provst indstævne Svane og høre ham, om han ”enten godvillig” ville afstå sit embede til en anden, ”som det forsvarligen kunde forrettes, eller i lovlig Maade dertil at dømmes”.⁵⁷⁹ Sagen med Svane er derfor endnu et eksempel på, at det ofte var gejstligheden selv, som holdt hånd i hanke med standsmedlemmerne.

1755-sagen begyndte ved, at stævningen blev bragt ud. For at sikre sig, at der ikke kunne være uenighed om stævningens gyldighed, blev den ”læst og paaskreven” i provsteretten.⁵⁸⁰ Dernæst blev dem, som skulle bringe stævningen til degnen indkaldt og afkrævet ”deres Corporlige Eed” på, at de havde ”rigtig forkyndet” stævnemålet til Svane. Jacob Muus anså det som sin pligt som provst at kunne holde stævningsmændene personligt ansvarlige, hvis der var uregelmæssigheder i denne del af sagsforløbet.

Degnen havde dog ikke mulighed for at møde op i retten pga. ”Sygdom, Sengeleie” og ”Hoved-Vildelse og Sinds Svaghed”.⁵⁸¹ Her kan den mere triste forklaring på Svanes embedsbrud findes. Han var blevet gammel og ikke længere rask i hovedet.⁵⁸² I stedet blev et brev fra både degnen og dennes hustru fremlagt. I degneparrets brev stod der, at degnen ”med sin Hustrus vidende” gerne og straks ville antage en ”god og duelig Person” til at varetage degneembedet for ham, ”saalænge dend bekendte hans megen Sinds Vildelse og uroelighed vedvarer”.⁵⁸³ Parret lovede, at de ”Klagesløs og forsvarligen” ville aflønne vikaren. Brevet berørte et særligt vilkår ved gejstlighedens virke under enevælden, nemlig sammenhæng mellem bolig og embede. Det, at boligen fulgte embedet, gjorde det endnu hårdere at miste det, da både den gejstlige selv og hans familie dermed umiddelbart stod uden bolig og indkomstgrundlag fra den jord, som fulgte med boligen. Parret kæmpede med alt, de havde for at beholde boligen, hvilket også ses i deres forsikring om, at Frederik Svanes mentale

⁵⁷⁸ EB-153: 41, 1.

⁵⁷⁹ EB-153: 40, 2.

⁵⁸⁰ EB-153: 41, 1.

⁵⁸¹ EB-153: 41, 1.

⁵⁸² I Pedersens *Degnehistorie* står, at Svane fra 1755 måtte holde medhjælper, da han af Sindssyge ”var rent unyttig til Embedet”; Pedersen, 1899: 61.

⁵⁸³ EB-153: 41, 2.

tilstand var midlertidig, selvom man som læser har den tanke, at de godt selv må have vidst, at det ikke forholdt sig sådan.

Jacob Muus afviste da heller ikke forespørgslen blankt. Han svar tilbage til degneparret med ordren om, at de skulle underskrive en tilståelse på embedsbruddene i overværelse af budbringerne, som var en degn og to skoleholdere i provstiet.⁵⁸⁴ Muus erindrede om, at det var biskoppens ordre, at Muus skulle dømme embedsbruddene, og dette var en måde for ham at udføre den på. Degnen Frederik Svane skulle ved samme lejlighed stævnes igen.

De mødte dog heller ikke op ved det efterfølgende retsmøde, men sendte en skrivelse om, at Svane ville efterkomme kravet om at få sig en medhjælper. Det var ikke det, som Peder Hersleb havde beordret Jacob Muus, nemlig at fradømme degnen sit embede, men det var sådan parret udlagde det, sandsynligvis for at dreje sagen ind på, hvorvidt degnen skulle tage sig en hjælper. Der var dog et problem ved skrivelsen. Det var usikkert for ”Rettens betiente” om der var tale om Svanes ”egenhændige Underskrift”, og om skrivelsen i det hele taget var med ”hands fulde Villie”.⁵⁸⁵ Derfor besluttede Muus og hans underordnede at tage hjem til degnen ”for selv at tale med Manden og i al Kierlighed og Stilhed” at snakke med ham og at vedgå, hvad der stod i skrivelsen. Dog var Svanes ”fine Svar og skriftlige Erklæring” i så umulig en forfatning (den kunne ikke læses), at den ikke kunne antages som bevis. Derfor blev Svane endnu engang indstævnet for den regulære provsteret.

Til næste retsmøde i Ganløse skole ville Jacob Muus have sagen afgjort. Tilstede var en række sognemænd fra Farum: ”Smedens Søn i Farum, Christer Andresen, samt Peder Christian Gaardmand, Rasmus Larsen [også gårdmand]”.⁵⁸⁶ Ligeledes kirkeværgen og skoleholderen Hans Hald, som Frederik Svane tidligere havde indgået aftale med i 1754 på Ludvig Harboes foranledning. Til stede var også Farum-kapellanen Hans Mauritius Schweder, ”medtiener i Ordet for Farum og Værløse”, som bevidnede, at Svanes embedsforseelser havde fundet sted, hvilket også Hans Hald bekræftede. Her fremgår det af provsteretsreferatet, at det var Schweder og Hald, som i sin tid havde indgivet klagen over Svane.⁵⁸⁷

Frederik Svane var der dog ikke, og han havde heller ikke sendt nogen ”fuldmægtig for sig”. Dog mødte degnehustruen, Mette Iversdatter, op, og hun forsøgte stadig at få provsten

⁵⁸⁴ EB-153: 41, 2.

⁵⁸⁵ EB-153: 42, 1.

⁵⁸⁶ EB-153: 42, 2.

⁵⁸⁷ EB-153: 42, 2.

til at godtage, at de skaffede en afløser til Svanes opgaver, om muligt ved at indgå en ny aftale med skoleholderen Hans Hald.⁵⁸⁸ Jacob Muus' beslutning blev, at degneparrets forslag skulle sendes til biskoppen til dennes "gunstige approbation".⁵⁸⁹ Dette var ganske vist mod biskoppens oprindelige ordre om at fradømme Frederik Svane hans embede, men vidner om Muus' pragmatisme. En eventuel dom kunne appelleres, så det er tænkeligt, at han sendte sagen videre til biskoppens afgørelse for at undgå at bruge mere tid på en sag, som tydeligvis var meget anstrengende at få gennemført. Som jeg har vist i de tidligere kapitler, var både Christen Worm og Peder Hersleb opsatte på at begrænse procesførelsen blandt de gejstlige. Muus' beslutning kan derfor siges at være udtryk for en generel opmærksomhed blandt de tilsynsførende i gejstligheden, også selvom beslutningen gik mod Herslebs umiddelbare ordre. Sagen optrådte da heller ikke videre i justitsprotokollen.

10.2 Muus' konflikt med en degneenke, 1761-1762

I sagen mod Farum-deggen Frederik Svane, havde Jacob Muus ageret som provst. Det var dog ikke den eneste konflikt med en degn med fuglenavn, han havde. I Muus' egenskab af sognepræst, måtte han i begyndelsen af 1760'erne også forholde sig til sin egen degn Johan Friderich Høg, der ligesom Farum-deggen var "saa affældig, at han ey formaaer, uden med stor besværlighed, at forrette noget i sit Embede", som Muus skrev til biskoppen Ludvig Harboe i et brev dateret 30. april 1761. Muus skrev videre, at degnen Høg var så svag, at han ikke formåede "at gjøre Underdanigst Ansøgning om en Adjuncto".⁵⁹⁰

Umiddelbart fandt Muus og degnen en løsning. Til at afhjælpe degnen, skulle denne bekoste en medhjælper, som samtidig skulle være efterfølger i degneembedet. Muus' anbefalede Albert Melchior, som indtil da havde været stedfortræder for Farum-deggen Johan Friderich Svane og tillige tidligere skoleholder i fire år. Det var efter forskrifterne, at skoleholderne fik forrang til vakante degneembeder, da skoleholderne havde undervisningserfaring. Muus kunne anbefale Melchior som en "saa dydig, vel studered og vel beqwem een Person", og anmodede derfor Harboe om, at han måtte træde i degneembedet

⁵⁸⁸ EB-153: 43, 1.

⁵⁸⁹ EB-153: 43, 2.

⁵⁹⁰ [RA] Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Indkomne sager vedr. Ølstykke Herred. 1729 Snodstrup – 1820 Ølstykke, pk. B.3-248*: brev dateret 30.4.1761. Frem over: B.3-248.

som efterfølger til Høg, så Muus kunde ”forhielpes til een føyelig og god Kircke-Tiener”. Sagen endte da også, som Muus ville.⁵⁹¹

Degnen døde dog kort tid efter. Dette satte startskuddet på en konflikt mellem *sognepræsten* Jacob Muus og degnen, dennes hustru samt hendes svoger, mølleren Nicolai Flesborg, som var del af den lokale menighed. Konflikten blev ført gennem korrespondance med biskoppen som mellemmand og var således uden for provsteretten. Det var Flesborg, som førte pennen for degneenken. Som tilfældet havde været med Farum-degnen, giver denne konflikt også et indblik i, hvordan gejstliges hustruer kunne spille en rolle i forhandlingen om gejstlighedens embedsnormer, i dette tilfælde også ved at trække på hendes slægtsalliancer i sognet. Muus var i denne periode stadig provst, hvilket også smittede af på hans argumentation, da det var beslutninger, han havde taget i egenskab af provst, han ville have overholdt.

Enken og svogeren Flesborg ville have degnen begravet uden Muus’ ligprædiken men med klokkeringning. Som Muus berettede til biskoppen, at de havde sagt: ”Lig-Prædicken forlanges icke, det er og til ingen Nytte”.⁵⁹² Det ville Muus dog ikke gå med til, da der var monita som forbød, at man kunne få klokkeringning uden ligprædiken.⁵⁹³ Omvendt hævdede Flesborg: ”naar han betalte Klockerne dertil, skulde alt gaae for sig”. Flesborg udfordrede her direkte Muus som både sognepræst og provst: ”Jeg lader ringe, saa kan Prousten og hvo der vil søge mig”. Muus tog da også truslen alvorligt og berettede videre i brevet om, at han havde ”advared” sin nuværende degn og samhörige allierede i sagen, førømtalte Albert Melchior, om at ”tage Klocker-Taarnets Nøgle til sig og ey oplade nogen til at ringe”. Det endte derfor med, at begravelsen fandt sted uden klokkeringning.

I Muus’ forsvar over for mølleren Nicolai Flesborgs anklager ses, hvordan Muus argumenterede for, hvad han mente var hans pligt som gejstlig embedsmand. Inddragelsen af sine pligter som provst er her et tydeligt element. Først vil jeg dog redegøre for Flesborgs argumentation for at vise, hvad Muus måtte forsvare sig imod.

⁵⁹¹ Johan Friederich Høg (1706-1761) måtte på grund af »Sygdom og Sengeleje« ved Kontrakt af 5/5 1761 afstå Embedet til Eftermanden imod at erholde Indtægterne af Veksø Sogn, 4 Rd. hver Højtid af Stenløse, 2 Skp. Sædeland, Værelser for sig og Hustru, samt at hun efter hans Død fik 20 Rd. aarlig, f 23/8 1761; Pedersen, 1899: 63.

⁵⁹² EA-001: B.3-248: brev dateret 28.8.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

⁵⁹³ EA-001: B.3-248: brev dateret 28.8.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe. Det omtalte monita er fra Christen Worm om, at der ikke måtte ringes til begravelser uden en tilhørende ligprædiken. Appendiks 2: 1733,1, nr. 3.

Nicolai Flesborg klagede til biskoppen Ludvig Harboe på vegne af at være degneenkens svoger og værge. I sine to breve, fra henholdsvis 4. september og 18. oktober 1761, gør han brug af en række argumenter, som viser, hvordan sognefolkene kunne udfordre deres sognepræst. Det hører dog med til historien, at møllerens søn, Peter Flesborg, var kapellan i Asminderød sogn i Lynge-Kronborg herred, altså fra et helt andet herredsprovsti, hvilket Jacob Muus da heller ikke undlod at bemærke i et af sine breve.⁵⁹⁴ Kapellanen Flesborg hjalp i denne forbindelse sin far mod en anden gejstlig, som han ikke havde noget umiddelbart forhold til.

I sine argumenter lagde Nicolai Flesborg først og fremmest vægt på, at han agerede på afdødes vegne med ønsket om at få ringet med kirkeklokkerne men ikke have en ligprædiken. Han berettede, at han havde været hos degnen, da denne lå på sit dødsleje og fået at vide, at degnen mente, at Jacob Muus tog for mange penge for det, og at midlerne var bedre tjent ved at blive hos enken.⁵⁹⁵ Jacob Muus havde anklaget enken for hendes ”utaaelige Sparsommelighed”, men det mente Flesborg ikke var tilfældet, da hun netop havde tilbudt ham betaling for jordpåkastelse og klokkerne. Jacob Muus havde derfor udvist ”utidig Gierrighed” ved at forsøge at presse enken til at betale for ligprædiken ved at nægte hende klokkringning.⁵⁹⁶

Denne nægtelse stred imod den status, som degnen burde tildeles. Ganske vist havde degnen ”formedelst Svaghed” afstået sit embede inden sin død, men i møllerens øjne burde han dog stadig blive betragtet ”Diaconus honorarius, fordi hand boer i Degne-boeligen og nyder nogle af kaldets Indkomster”.⁵⁹⁷ Videre sluttede han: ”Thi ved Klokkernes nægtelse betages ham jo dend tilladelige Ret og ære, som hans Kong: Majt: haver tillagt Degnene uden nogen betaling”. For både mølleren og degneenken havde dette statustab ikke blot været teoretisk, men havde udspillet sig for alles øjne ved den faktiske begravelse, som var endt med, at der ikke blev ringet med klokkerne. På grund af, at klokkerne ikke måtte ringes, havde kistebærerne ikke vidst, der var begravelse. Derfor havde Flesborg måtte ”tude paa Gaden”. Det var det, man ellers kun måtte gøre, når der skulle begraves ”omløbende Betlere, som

⁵⁹⁴ EA-001: B.3-248: brev dateret 28.8.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

⁵⁹⁵ EA-001: B.3-248: brev dateret 18.10.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁵⁹⁶ EA-001: B.3-248: brev dateret 18.10.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁵⁹⁷ EA-001: B.3-248: brev dateret 4.9.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

formedelst Svaghed ey kand komme til deres Hiem førend de dør”.⁵⁹⁸ Degnen havde derfor ikke fået den begravelse, som han tilkom med sin gejstlige status.

Ud over argumenterne om den status, der burde være knyttet til degneembedet, refererede mølleren fra en hel del lovgivning. Det er ikke utænkeligt, at hans søn kapellanen havde bistået her. Mølleren henviste nemlig til en hel stribe af lovgivning fra 1680’erne og frem vedrørende begravelser som argument for, at det var ”tilladt at ringe frit over en Degn, som døde i Embedet”.⁵⁹⁹ Den seneste var resolution af 5. september 1741, hvor det blev bestemt, ”at Amptmanden leveres Præsterne en skriftlig Copie, og sidst ved plakat af 17. oktober 1741.⁶⁰⁰ I dette gang på gang bekræftede reglement for begravelser stod: ”At degnene nyder frie Begravelse og Klokkerne naar de dør i deres Embede”.⁶⁰¹ Derudover henviste mølleren også til *Danske Lov* 2-10-1, som i hans ord ”siger naar Præsterne ombedes maa de holde Ligprædikener”. Dette tolkede han som, at det kun var, når præsterne blev bedt om det og ”ikke selv ved Persuasioner at anmode”. Jacob Muus havde derfor ingen ret til at nægte klokkeringningen.

Det sidste af mølleren argumenter kan betragtes som et forsøg på at miskreditere Jacob Muus’ virke som gejstlig med en endog meget hård anklage om embedsmisbrug. Ifølge mølleren skulle Muus fra prædikestolen havde kritiseret menigheden for ikke at ville hjælpe ham med at køre sin gødning ud, hvilket Flesborg fandt anstødeligt, ”thi det er jo at blande Præstens Giødning sammen med Guds ord”. Og videre: ”og om den heele Prædiken var nok saa opbyggelig, er jo dend heele Prædiken forderves, saa snart Præstens Giødnings Diskurs kommer der imellem”. Sådan en prædiken var vanære af Guds ord og til ingen nytte.⁶⁰²

Det var nogle vægtige argumenter, Jacob Muus måtte forsvare sig mod. Muus mente, at degnen skulle have ligprædiken, da ”han var een Kircke-Tiener” og derfor ”des sømmeligere [måtte] begraves”.⁶⁰³ Begge parter udtrykte altså normer om, at degnen skulle begraves efter hans status som gejstlig. Her skal det erindres, at begge parter skrev til biskoppen. Begge parter normer kan derfor ses som at tale ind i en fællesgejstlig forestilling om at håndhæve

⁵⁹⁸ EA-001: B.3-248: brev dateret 18.10.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁵⁹⁹ EA-001: B.3-248: brev dateret 4.9.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰⁰ EA-001: B.3-248: brev dateret 18.10.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰¹ EA-001: B.3-248: brev dateret 18.10.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰² EA-001: B.3-248: brev dateret 18.10.1761 fra Nicolai Flesborg til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰³ EA-001: B.3-248: brev dateret 14.9.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

den gejstlige stands integritet. For Muus lå det lige for at anvende dette repertoire. At mølleren kunne finde ud af at bruge dette repertoire forekommer umiddelbart besynderligt men igen kan der peges på hans søn i kapellanembedets medvirken som forklaring. Forskellen på møllerens og Muus' brug af det er, at møllerens kan siges at være udtalt personbundet, forstået som, at han var optaget af den konkrete gejstlige, hvor Muus i højere grad udtrykte sig med grund i en bekymring om hele standens anseelse.

Dette træk ses tydeligt i Muus' videre argumentation. Han henvendte sig underdanigt til biskoppen og anmodede denne om, at han "beskytter sit ellers undertryckte Clericie".⁶⁰⁴ Det var i egenskab af at være provst, Muus henvendte sig, og han betonedes sin lydighed over for biskoppen ved at erindre om, at han havde gjort sin pligt ved at "holde over det, der haver een Biskop efter Anden for sig", da han havde efterkommet "de offentlige Monita". Det er tydeligt, at Muus ville have frem, at han havde gjort sin provstelige pligt som biskoppens stedfortræder. Han understregede både sin underdanige stilling og fremhævede samtidig, hvor besværligt det hele var, med følgende lignelse: "Een Spurv haver dog liige saa ondt af at bryde sit Laar, som een Elephant".

For Jacob Muus handlede sagen om, at hans myndighed var udfordret, hvilket han anså for at være en sag for biskoppen som beskytter af hele gejstligheden i stiftet. Muus havde ikke gjort andet end at holde biskoppens monita i hævd, og hvis dette ikke blev gjort af en provst som ham, så ville også mere grundlæggende lovgivning blive undermineret: "Enhver, end ogsaa af de ringere, vilde triumphere over de Geistlige".⁶⁰⁵ I Muus' øjne var det gejstlighedens anseelse som var på spil. Derfor skulle biskoppen sætte Flesborg "haardt i rette" for at skrive "saa ubetænksom" ind til biskoppen. Ved at skrive direkte til biskoppen, havde Flesborg i Muus' øjne omgået den orden, der burde være.

I et senere brev til biskoppen uddybede han sin lydighed i embedet i forbindelse med monitummet, som han havde udvist "Lydagtighed og Efterlevelse".⁶⁰⁶ Her erindrede Muus også om, at han i sin ed ved tiltrædelsen som provst havde bundet sig til "ved ald Flied at bære Omsorg for alt hvad Acta Synodalia foreskrive".⁶⁰⁷ Her ses sort på hvidt, at monita havde lovbindende kraft, som de gejstlige i stiftet forventedes at overholde. Muus forsøgte

⁶⁰⁴ EA-001: B.3-248: brev dateret 15.9.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰⁵ EA-001: B.3-248: brev dateret 15.9.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰⁶ EA-001: B.3-248: brev dateret 14.9.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰⁷ EA-001: B.3-248: brev dateret 14.9.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

igennem sagen både at fremstå som den myndige provst og den lydige underordnede til biskoppen. Han gjorde dermed selv provsteembedet til en faktor i sagen, hvor det netop var dobbeltrollen som både over- og underordnet, han lagde vægt på: ”hvad skulde jeg der gøre det der skal holdes over og andre skal holdes til, naar jeg icke self forbyrde mig imod; Men, andre til eksempel”.⁶⁰⁸

I konflikten mellem Jacob Muus og mølleren Nicolai Flesborg, var Muus’ pligter og ansvar som provst således et omdrejningspunkt i dennes argumentation. Det er tydeligt, at han i sin kommunikation med biskoppen fandt det væsentligt at understrege, at det var gejstlighedens integritet og myndighed som embeds- og lærestand der var grunden til, at han holdt så hårdt på, at der ikke kunne være tale om klokkeringning ved degnens begravelse uden en ligprædiken. Det ville have været at bryde sin embedsed at tillade det.⁶⁰⁹

10.3 Afrunding

Casen med Jacob Muus’ virke som provst i Ølstykke herred åbner for væsentlige aspekter i belysningen af den praktiske provstegering under enevælden. Ølstykke herreds gejstlighed var på mange måder en harmonisk og kollegial lokal gejstlighed med en relativ fast praksis med valg af nye provster blandt de mest anvendte assessorer. Den generelle overensstemmelse gav sig for det første udslag i fredelige aftaler om overdragelse af præstegård fra forgængeres enker til efterfølger og om fastsættelse af enkepension. Derfor fik provsteretten ofte karakter af ekspeditions kontor.

For Jacob Muus’ vedkommende viser retssagerne med degnene og deres hustruer to sider af hans forståelse af at være provst. I sagen mod den affældige Farum-degn Frederik Svane udviste han konduite mod degnen og dennes hustru. Muus havde taget sagen op på biskoppen Peder Herslebs anledning, men gang på gang udskød han retshandlingerne uden at komme med videre repressalier mod degneparret. Da degnens hustru endelig mødte op med en forespørgsel om tilladelse til, at degnen kunne ansætte sig en medhjælper, sendte Muus forespørgslen videre på trods af, at Hersleb havde befalet Muus at fælde dom og frakende

⁶⁰⁸ EA-001: B.3-248: brev dateret 14.9.1761 fra Jacob Muus til biskop Ludvig Harboe.

⁶⁰⁹ I arkivpakken ses det desværre ikke, hvad biskoppen dømte. På grund af Rigsarkivets nedlukning i 2020-2021 har jeg ikke haft mulighed for at forfølge sagen andetsteds, men det er meget tænkeligt, at afgørelsen er at finde blandt de udgående skrivelser i Sjællands stifts bispeembede.

degner embedet. I dette tilfælde agerede provsten Jacob Muus som formidler mellem en af de gejstlige i hans provsti og biskoppen.

Muus havde en noget mere kontant fremgangsmåde i konflikten mod sin egen degns enke hjemme i pastoratet Stenløse-Veksø. Han mødte da også en helt anden form for modstand fra mølleren, som fik støtte af sin søn i kapellanembedet. I korrespondance mellem biskoppen og de enkelte parter, understregede Jacob Muus' sin pligt som provst til at fastholde bispelovgivningen i form af tidligere monita. Hans fremturen havde at gøre med kommunikationsformen, hvor mølleren kunne omgå Muus og skrive direkte til biskoppen. Sagen handlede derfor i høj grad om at beskytte standens integritet. Det var ikke ulig, hvad biskopperne selv søgte at gøre med netop deres monita.

11. Forhandlinger om hierarki. Johan Barscher mod Oluf Lauritzen i Slagelse, Sankt Mikkel's sogn, 1707

Med dette kapitel vil jeg vende tilbage til brugen af det gejstlige retssystem, jeg beskrev gennem retssagerne ved landemoderne under Christen Worm i kapitel 7. Jeg vil undersøge disse forhold ud fra en omfattende retssag mellem sognepræsten Johan Barscher (embedstid 1697-1742) og dennes kapellan Oluf Lauritzen (1665-1712) fra Sankt Mikkel's sogn i Slagelse købstad fra 1707. Det var to stridslystne herrer, hvis uvilje mod at efterkomme den andens ønsker uden tvivl spillede en væsentlig rolle for, at konflikten fik det omfang, som den fik. Undervejs undersøger jeg, hvordan parterne for det første bragte de forskellige aspekter i deres embeder i spil i deres argumentation og for det andet forholdt sig til arenaerne.

11.1 Anslaget: stridspunktet og parternes argumenter

Konflikten mellem parterne tog sin retslige begyndelse, da provsteretten blev sat den 11. april 1707 i Hemmeshøj kirke af herredsprovsten Lydick Lassen ifølge med to assessorer. Citanten, altså den anklagende part, var kapellanden Oluf Lauritzen, som anklagede sin sognepræst Johan Barscher for at have gjort ”adskillige Indpas” i Lauritzens embede.⁶¹⁰ Barscher blev anklaget for at have afholdt Lauritzen for at få del i ”de smaae Indkomster, Accidentzer og Intrader”, som de gejstlige hver især fik for at forrette kirkelige handlinger for sognefolket. Det var tale om ”Brølluper, Børnedaab, Qvinders Kircke-gang og de Begravvelser, som fattige folkck paa Vor Frue Kircke-gaard kunde søge, saavelsom de syges communion med videre”.⁶¹¹

Konflikten havde dermed parternes økonomi som omdrejningspunkt, men det kom snart til at handle om deres indbyrdes relation som embedsmænd.

Parterne udtrykte, ikke overraskende, forskellige betragtninger om relationen mellem sig. I sin indledende anklage mente Oluf Lauritzen, at Barschers beslutning forbrød sig mod det

⁶¹⁰ [RA] Skt. Mikkel's pastorat, Slagelse (EC-424): *Provsteretssag mellem mag. Johan Barscher og kapellan Oluf Lauritzen ved Skt. Mikkel's kirke 1707*-. A3.3: lægget med provsteretssagen: 1. Fremover betegnet som RA: EC-424: PS.

⁶¹¹ RA: EC-424: PS 2.

forhold mellem kapellanen og sognepræsten, som han mente burde være. Barscher behandlede Lauritzen en ”hus- eller under-Capellan og den der dependerer af sin Sogne-Præst saaledis at hand intet i Embedet uden hans minde maa forrette”.⁶¹² I købstæderne var kapellanembedet, i samtiden kaldet ”sognekapellan”, et fast embede til forskel fra huskapellanembedet, som var knyttet til en konkret sognepræst, der havde antaget en medhjælper, ofte på grund af ”Sygdom og Uformodentlig Skrøbeligheds Tilfald”, som der står i DL 2-11-11. Lauritzens embede var derfor ikke knyttet til nogen specifik præst, og derfor mente han at have en større autoritet, end hans modpart tilkendte ham. Ifølge sit og forgængernes kaldsbrevs indhold, altså embedskontrakten, skulle Sankt Mikkels-kapellannerne være ”lige saa frie Mænd udi deres Embede som sogne-Præsten udi sit”.⁶¹³

Omvendt mente Johan Barscher han havde ret til ”føyelighed og ærbødighed” fra Oluf Lauritzen side, og som ”hid indtil har veret gandske liden”.⁶¹⁴ Han ønskede sig dermed betydelig mere lydighed fra kapellanens side, end han mente at have fået indtil da. Af samme grund nægtede Barscher at møde personligt op i retten, da han ikke ville underlægge sig kapellanens ”examen og Spørsmaal”.⁶¹⁵ I stedet sendte han medlemmer af Sankt Mikkelmenigheden som repræsentanter for ham, hvilke jeg vil vende tilbage til senere. Barscher betonedede dermed, at kapellanen skulle udvise lydighed over for sognepræsten uanset kapellanembedets karakter.

Parternes udlægninger var i høj grad fortolkninger af lovgrundlaget i *Danske Lov*. Kapellanen var formelt sognepræstens underordnede, men han havde krav på en vis grad af autonomi og sikkerhed fra eventuelle overgreb fra sognepræstens side. På den ene side skulle kapellanen anse sognepræsten for at være ”sin Fader og Husbond, tilbørligen med al Lydighed, Ydmyghed og Flittighed, Tugtighed og Troskab forholde” (DL 2-14-9). På den anden side skulle sognepræsten ”holde sin Capellan som een Guds Tiener og Medbroder i Guds Ord at ære og forfremme, og derfor at forskaffe hannem uden Knur, Skiendsord, og anden Ulempe” (DL 2-14-8). Der var et lydighedsforhold mellem dem, hvor sognepræsten var den overordnede, men samtidig skulle kapellanen behandles som en gejstlig, hvilket igen peger på opmærksomheden på den samlede stand, som jeg bl.a. også påpegede i sidste kapitel.

⁶¹² RA: EC-424: PS 4.

⁶¹³ RA: EC-424: PS 4.

⁶¹⁴ RA: EC-424: PS 27.

⁶¹⁵ RA: EC-424: PS 10.

Konkret drejede Oluf Lauritzens anklage mod Johan Barscher sig om, at Barscher havde besluttet at ændre på praksisserne omkring en række kirkelige ritualer. Beslutningerne betød, at sognefolkene i højere grad søgte de handlinger, som Barscher forestod frem for dem, som Lauritzen havde ansvar for. Lauritzen gik dermed glip af indkomstmuligheder. Derfor ville han have Barschers beslutninger underkendt. Beslutningerne angik de ovennævnte bryllupper, dåbshandlinger og begravelser mm., men da diskussionen særligt kom til at handle om Lauritzens begravelser på fattigkirkegården Vor Frue kirkegård og tjenestefolks bryllupper, vil jeg koncentrere mig om dem.

Konflikten var dermed af økonomisk karakter, men parterne inddrog både deres indbyrdes forhold og købstadsmenighedens forventninger, hvilket viser, hvordan de gejstlige navigerede imellem en række forskellige hensyn til embedsstandens integritet og sognebørnenes forventninger, som blev filtret sammen i parternes argumentation. Sammenfiltreringen ses i parternes meget sammensatte argumenter. Konkret drejer det sig om tre forhold: 1) kongebreve, som knyttede sig til embedet, 2) sædvaner i de lokale begravelsespraksisser og 3) fortolkning af politilovgivning.

11.1.1 Kongebrevene

Hvad angik deres indbyrdes forhold som embedsmænd, var to tidligere udstedte kongebreve afgørende. Med Oluf Lauritzens ord var der tale om ”de tvende imellem Sognepræsten og Capellanen oprettede og allernaadigst Confirmerede Reglementer” fra henholdsvis 1679 og 1685.⁶¹⁶ Kongebrevene var kongens afgørelser på tidligere konflikter, som Oluf Lauritzen og Johan Barschers forgængere havde forelagt kongen.

1679-kongebrevet var Oluf Lauritzens argument for, at Johan Barscher ikke havde ret til at forholde ham indkomstmuligheder. Det var en konflikt, som Lauritzen i sin tid havde haft med Barschers forrige forgænger Niels Langaae. Lauritzens anklage var, at Langaae havde beholdt indtægter, som Lauritzen mente sig berettiget til, meget lig den senere konflikt i 1707. Lauritzen fik kongeligt medhold langt hen ad vejen, og fik lovning på en række indkomster og fordeling af tjenester mellem kaldene. Denne fordeling havde blandt andet givet Oluf Lauritzen ret til at forestå begravelserne på den kirkegård i sognet, som var kendt som Vor Frue Kirkegård. Det var fattigkirkegården, af Lauritzen også betegnet som ”den øde

⁶¹⁶ RA: EC-424: PS 1.

kirkegård”. Fattige blev begravet dér, da taksterne her var lavere end på sognets hovedkirkegård.

Derudover blev forholdet mellem kapellan og sognepræst slået fast i 1679-kongebrevet. På mange måder var det en gengivelse af artiklerne i *Danske Lov*. Kapellanen skulle over for sognepræsten optræde ”som det een hæderlig Medtiener hør og bør med ald ærbødelighed og føyelighed og beviise ham ald tilbørlig ære, respect og Tieniste i aldt”.⁶¹⁷ Omvendt måtte sognepræsten ikke bruge kongebrevet til at udøve ”sær autoritet og commando” over kapellanen. Derimod skulle begge omgås hinanden ”kærligen og eendragtigen [...] Paa det at de saaledis ved Guds naade bygger Kierligheds og Freds bolig i blant dem, de da disbedre maa bygge Guds Æris bolig og hans folks Salighed udi meenigheden”.⁶¹⁸ Parterne måtte ikke være i tvivl om, at de var forpligtede som gejstlige embedsmænd.

Afslutningsvis stod i 1679-kongebrevet, at beslutningen i det gjaldt ”her efter kommende Sogne-Præster og Capellaner i Slagelse”.⁶¹⁹ Det understregedes, at denne beslutning, ”det nu oprettede instrument”, var et ”u-foranderlig Reglement og dermed ikke kunne ændres ”hvercken for det visse eller uvisse”, da parterne ”ingen føye eller aarsag hafver sig ydermeere at beklage”.⁶²⁰ Der blev altså i kongebrevet udtrykt en klar forventning om, at befalingen var endelig.

Johan Barscher mente dog ikke at have overtrådt 1679-kongebrevets anvisninger. Derimod refererede han til et andet kongebrev fra 1685 for at argumentere for, at Oluf Lauritzen ikke viste ham nok lydighed. Barscher havde dog ikke det egentlige kongebrev. Det var Johan Barschers seneste forgænger Peter Müller som havde fået kongebrevet, da Lauritzen havde undergravet forgængeren ”udi hans sognepræstelig Rettighed” ved at have begyndt at begrave mere formuende sognefolk på Vor Frue Kirkegård.⁶²¹ Derved havde Lauritzen frarøvet forgængeren sine indkomster. I 1685-kongebrevet fremgik det, at Müller fik medhold på den måde, at kongen befalede, at der kun måtte ringes med ”de smaae klokker” ved

⁶¹⁷ RA: EC-424: PS 14.

⁶¹⁸ RA: EC-424: PS 14.

⁶¹⁹ RA: EC-424: PS 15.

⁶²⁰ RA: EC-424: PS 15.

⁶²¹ RA: EC-424: PS 32

begravelser på Vor Frue Kirkegård. Det var de klokker, som ”den de ringer to med om eftermiddagen og saa den de ringer syf med om formiddagen”.⁶²²

Med 1685-kongebrevet som hjemmel havde Barscher i 1705 forbudt, at der måtte ringes med sognekirkens store klokker ved begravelse på fattigkirkegården. Konsekvensen af denne beslutning var, at sognepræsten derved fik flere medlemmer af købstadens borgerskab til at begrave deres slægtninge på hovedkirkegården, som jo var sognepræstens domæne, da borgerskabet foretrak ringningen med de store klokker frem for med de små.⁶²³ Striden om klokkebrugen til begravelserne havde at gøre med den rolle, som klokkerne spillede i sognebilledet. For dele af borgerskabet havde det umiddelbart ikke gjort noget at blive begravet på samme kirkegård som sognets fattige, da de havde kunnet gøre brug af de klokker, der sædvanligvis blev ringet med.

Klokkerne havde afgjort en central betydning for både sognefolk og gejstlige, hvilket blandt andet kan ses i Christen Worms gentagne monita om, at de gejstlige skulle føre kontrol med klokkerne og klokkeringningens længde.⁶²⁴ Georg Hansen har i sin degnehistorie malende beskrevet kirkeklokkernes tilstedeværelse i sognelivet som nogle, der samlede sognet i forhold til dagens rytme.⁶²⁵ Samme effekt kunne de tænkes have, når det for sognefolkene kom til at annoncere deres slægtninges begravelse. Derfor har det også haft betydning, hvilke klokker som ringede til begravelsen, da sognefolket tydeligt har kunne høre forskel på de store messeklodder og de små klokker, som ellers blev brugt til at markere klokkeslæt. Det var i hvert fald Oluf Lauritzens anklage, da Johan Barschers beslutning havde medført, ”folck nu meere end tilforn kunde fatte mishag deres liig der [på Vor Frue kirkegård] at lade begrafve”.⁶²⁶

Barschers effektivering af 1685-kongebrevet medførte, at ”alle liigene baade de formuendis og de fattigis”, som ellers skulle være blevet begravet på Vor Frue kirkegård var blevet begravet på hovedkirkegården ved sognekirken, ”den store eller St. Michels Kirkegaard”, som

⁶²² RA: EC-424: PS 32.

⁶²³ Begrebet ”borgerskab” benyttes her til at beskrive de selvstændige næringsdrivende, som boede i købstæderne jf. den samtidige beskrivelse i Matthias Moths ordbog fra omkring: ”borgerskab /et/ kaldes samtlige borgere, som boer i en købstad”; <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=borgerskab> (besøgt 9. april 2021).

⁶²⁴ Appendiks 2: 1715, 1: nr. 9, 1733, 1: nr. 3.

⁶²⁵ Hansen, 1944: 130-134.

⁶²⁶ RA: EC-424: PS 39.

var Barschers domæne på grund af, at afdødes slægtninge ville have ringet med de sædvanlige klokker. Oluf Lauritzen forsøgte derfor at få provsteretten til at underkende 1685-kongebrevet. Brevet var for det første ikke at finde mere,⁶²⁷ og for det andet havde forgængeren Peter Møller aldrig effektueret beslutningen i brevet. For det tredje måtte kongebrevet ”vere Expireret” ved Møllers død.⁶²⁸ Lauritzen ville derfor have provsterettens ord for, at ”vor Frue eller de fattiges Kirkegaard forblifver nu og herefter saasom af alders tid uden nogen Sogne Præsters eller andris dispensation een frie Kirkegaard for Borgeskabet”.⁶²⁹

Barschers og Lauritzens anvendelse og inddragelse af kongebrevene vidner om, hvad der kan siges at have været et ganske centralt træk ved enevældens embedsmænds myndighedsgrundlag. Instrukserne var ofte yderst kortfattede. Dette aspekt har Gunner Lind peget på og kobler det med, at det ofte kunne lede til stridigheder mellem embedsmændene i forhold til, hvilke sagsområder den enkelte varetog.⁶³⁰ Denne beskrivelse må siges at passe udmærket på 1707-konflikten i Sankt Mikkel's sogn. I den brogede virkelighed kunne lovgivningens ideal om at være formuleret så præcist og konkret som muligt hurtigt give anledning hos modstridende interesser til at få afprøvet på hvilke måder, den konkrete regel måtte forstås.

11.1.2 Sædvaner i de lokale begravelsespraksisser

Ud over kongebrevenes betydning for at forstå forholdet mellem sognepræst og kapellan spillede de lokale sædvaner omkring begravelsespraksisser også en væsentlig rolle i retssagen. Barschers beslutning om at forhindre ringningen med de store klokker ved begravelser på Vor Frue kirkegård berørte ikke kun Oluf Lauritzen men også dele af det betydende borgerskab i sognet, som havde for vane at begrave deres kære på fattigkirkegården. Borgerskabet skal i den sammenhæng forstås som dem, der havde selvstændig virksomhed.⁶³¹ I hele Skandinavien steg borgerskabets politiske og sociale betydning i løbet af 1700-tallet i takt med, at standen blev stadig større og vigtigere for samfundsøkonomien.⁶³² Derfor havde det stor betydning for

⁶²⁷ Brevet er heller ikke i Danske Kancellis brevbøger jf. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17287765#214517,40529010> (besøgt den 8. april 2021).

⁶²⁸ RA: EC-424: PS 8.

⁶²⁹ RA: EC-424: PS 9.

⁶³⁰ Lind, 2000: 201.

⁶³¹ Bregnsbo, 1997: 151.

⁶³² Gustafsson, 1994: 41.

konflikten mellem sognepræsten og kapellanen, at Lauritzen kunne fremlægge et tingsvidne fra borgerskabet om, at det havde været sædvane at ringe med de store klokker frem til Johan Barschers beslutning om at forbyde.

Et tingsvidne var juridisk set meget stærkt. Som der stod i DL 1-13-28:

”Tingsvidne er det, der gode Mænd, Tinghørere, Tingmænd, eller Stokkemænd, som paa Ting vare, vidnede med deris Eed, det de saa og hørte, og den, som det paagielder, var selv til Vedermaals Ting, eller var lovligen kaldet dertil; Hvilket er saa sterkt, at intet derimod kand sigis”.

Lauritzen havde fået dele af borgerskabet til at underskrive tingsvidnet for at bevidne, at borgerne for det første havde brugt klokkerne før og for det andet ikke havde lov til at bruge ”Søndags Klokkerne”, altså de store messeklodder, til begravelserne af deres familiemedlemmer på Vor Frue kirkegård efter Barschers beslutning.⁶³³ Over for kongebrevenes befalinger, bragte Lauritzen dermed sognefolkets kirkelige sædvaner ind i processen og anvendte dem i sine argumenter mod 1685-kongebrevet. Inddragelsen af bytingets verdslige arena i løsningen af en gejstlig konflikt viser derudover også de flydende overgange mellem verdslige og gejstlige sfærer, som kunne forekomme, og som aktørerne ikke anså for problematisk – i det mindste ikke, når det kom dem selv til gode.

Vidnerne attesterede da også bekræftende på Lauritzens udlægning af hidtidig praksis ved begravelserne, hvor bl.a. en enke vidnede, at det var blevet hende ”formeent Søndags Klokkerne at motte ringes”.⁶³⁴ Også mere vægtige aktører i sognelivet som kirkeværgen og klokkeren godtgjorde Lauritzens udlægning, ”at der var sædvanlig ringen for liigene, som i Vor Frue Kirkegaard blef begravet med søndags og Børne-Klokkerne, som een hver vilde betale”.⁶³⁵ Særligt kirkeværgens udsagn var centralt. Da han blev indkaldt for provsteretten bevidnede han endnu engang, at der var blevet ringet med ”Søndags Klokker for liig” i både hans og hans forgængers tid.⁶³⁶ Det var også til kirkeværgen, at Johan Barscher havde meddelt sit forbud i 1705.

⁶³³ RA: EC-424: PS 18.

⁶³⁴ RA: EC-424: PS 18.

⁶³⁵ RA: EC-424: PS 19.

⁶³⁶ RA: EC-424: PS 21.

Johan Barscher udtrykte sig ikke overraskende stærkt kritisk over for tingsvidnet, som han anså for at være direkte undergravende for kongens befaling i 1685-brevet:

”det Tingsvidne hand hafver tort understaaet sig til at forhverfve imod hans Kong. Majestæts højloflig ihukommelse Kong Christian den 5tis giorte Fundats og Reglement”.⁶³⁷

I Barschers øjne stred undersåtternes vidneudsagn mod selve kernen i enevældens politiske logik om, at kongens befalinger var uantastelige. Derfor ville Barscher have tingsvidnet annulleret ”saa at det icke skal komme enten mig eller mine Efterkommere i Kaldet til [...] præjudice i nogen maade”.⁶³⁸ Som vi skal læse i provsterettens dom nedenfor, og i det næste argument, gik Johan Barscher dog ikke selv af vejen for at inddrage befolkningens vaner og ønsker, når det handlede om fordelingen af kirkelige handlinger.

11.1.3 Fortolkning af politilovgivning

For de stridende parter indbyrdes forhold var forskellene på deres embedsperioder en faktor. Det gjorde sig gældende med kongebrevene, hvor Oluf Lauritzens ganske lange embedstid havde betydet konflikter med flere forskellige sognepræster, og som jeg vil redegøre for i det følgende, var det også en faktor, når det kom til Lauritzens forståelse af anden lovgivning, i denne sag politilovgivning. Lauritzen mente, at vielser af tjenestefolk var yderligere et område, hvor Johan Barschers beslutninger havde medført tabt indtjening. Barscher var begyndt at vie sognets tjenestefolk til fredagstjenesterne og søndagenes højmesser. Førhen var de blevet viet ved froprædikerne og onsdagstjenesterne, som Oluf Lauritzen forestod og dermed fik indtægt fra. Lauritzen ville derfor have provsterettens ord for, at Barschers praksisser var ulovlige.

Oluf Lauritzens argumenter var, dels at det stred mod forgængernes praksisser, og dels, at de gik mod en politiforordning af 1. maj 1624. I forordningen stod der, med Lauritzens ord, ”at Tiennistepiger og de af ringe formue skall forføje sig til froeprædiken og der lade sig copulere”.⁶³⁹ I læsningen af provsteretssagens materiale springer det i øjnene, at en part ved en konflikt i 1707 refererede til en forordning fra 1624, altså udstedt godt 80 år før. Her må

⁶³⁷ RA: EC-424: PS 10.

⁶³⁸ RA: EC-424: PS 11.

⁶³⁹ RA: EC-424: PS 6.

Lauritzens alder være forklaringen. Han blev født i 1632 og var dermed vokset op og havde taget sin uddannelse i en helt anden tid med andre normer. Ja, han havde rent faktisk fået sit embede som kapellan i Sankt Mikkel's sogn og sognepræst i Hejninge sogn i 1665, samme år som Kongeloven blev skrevet.⁶⁴⁰

Forordningen, som Lauritzen henviste til, var udstedt under Christian 4. og havde til hensigt at tøjle den løssluppenhed ved bryllupper, som man havde lagt mærke til. I fortalen stod det klart, at det var på foranledning "af atskillige voris gode undersotters, borgerskabets, angifvende och beretninger".⁶⁴¹ Statsmagten legitimerede dermed forordningen gennem forestillingen om at efterkomme borgerskabets behov, hvilket er afgørende for at forstå, hvad det særlige ved politilovgivning var. "Politi" var på dette tidspunkt ikke en henvisning til den moderne etat eller et samtidigt korps af ordens- og lovhåndhævere, men refererede til en forståelse af, "at alting gaer ordentlig, skikkelig og vel til i et Rige eller stad", som der stod i Matthias Moths håndskrevne ordbog.⁶⁴² God politi handlede derfor om, at tidens moralske og sædelige normer blev observeret og overholdt. Som det læses i 1624-forordningens indledning, var det i høj grad borgerskabets normer, som var retningsgivende, hvilket vidner om et særligt forhold mellem netop denne samfundsgruppe og statsmagten.

De moralske og sædelige normer i *Politien* strakte sig til alle samfundsforhold, men gjaldt i perioden i særlig grad religionssfæren.⁶⁴³ Lovgivningen var dermed udtryk for statsmagtens omsorg for tugt og sædelighed samt monarkens pligt til at opretholde et godt, kristent samfund. *Politien* som forskningsmæssigt felt har, ligesom det generelle politiske forhold mellem øvrighed og befolkning, også været genstand for diskussion. Det traditionelle billede har været, at *politien*, i religiøs henseende, var udtryk for en konfessionalisering og socialdisciplinering ovenfra-og-ned.⁶⁴⁴ Nyere forskning i politilovgivning har dog pointeret, at lovgivningen ikke skal ses som udtryk for statsmagtens socialdisciplinering af befolkningen,

⁶⁴⁰ Men ikke udgivet det år, hvad den først blev i 1707, netop samme år som konflikten.

⁶⁴¹ Secher, 1897: 155.

⁶⁴² <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=politi> (besøgt 1. februar 2021).

⁶⁴³ Mührmann-Lund, 2019: 99. Relationen mellem god politi og religionssfæren har Arne Bugge Amundsen ligeledes fremført i sin beskrivelse af, at Hans Bagger, som var biskop over Sjællands stift (1675-1693), jävnførte god og ensartet ritualpraksis med god politi i en republik; Amundsen, 2007: 51.

⁶⁴⁴ Gustafsson, 2010: 139.

men snarere som øvrighedens forsøg på at efterkomme befolkningens ”moralsk[e] behov for orden og sikkerhed”.⁶⁴⁵

Det var altså borgerskabets normer og øvrighedens pligt til at efterkomme dem, som Oluf Lauritzen henviste til med sin inddragelse af 1624-forordningen. Men hvilke normer var det så? Og var normer fra første halvdel af 1600-tallet de samme ved 1700-tallets begyndelse? Konkret henviste Lauritzen til forordningens punkt 6, 7 og 8, som alle omhandlede lavere dele af købstadsbefolkningens vielser. Særligt punkt 6 om ”Tienistepigers brøllup” argumenterede Lauritzen på grundlag af. Intentionen med punktet var en skarp standsadskillelse mellem tjenestefolk og borgerskab. Således stod der, at ”Tienistepiger och de, ringere formue hafver, skal ingen brudstol redis” og afslutningsvis, at ”de skulle alene mellom tvende andre piger forføie sig til fropredicken och der lade sig vie”.⁶⁴⁶ Det var med grundlag i dette, at Lauritzen mente sig beføjet til at være den, der udelukkende viede tjenestepiger.

1624-forordningens anvisninger svarer meget godt til de kirkelige købstadsforhold i 1600-tallet, som er blevet påpeget i senere forskning. Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har peget på, at der i praksis var stor forskel på, hvilke ”service-ydelser” gejstligheden leverede til de forskellige lag i købstadsbefolkningen. Forskelsbehandlingen var ikke beskrevet i *Kirkeordinansen* eller ”i tidens prædikener”, men ikke desto mindre ”et af de mest slående træk ved dagligdagen i 1600-tallets danske kirke”.⁶⁴⁷ Det var derfor en ældre forståelse af samfundslagenes skarpe opdeling, som Lauritzen forsøgte at argumentere ud fra. Han var dog også klar over, at argumentet ikke var særligt stærkt: ”og lad vere at forandring er skeet”.⁶⁴⁸ Derfor forsøgte han at underbygge det ved endnu en gang at fremføre, at det var en praksis, som også havde fundet sted under Barschers forgængere

Udover 1624-forordningen, fremførte Lauritzen også, at Johan Barschers praksis med at vie tjenestefolk til fredagstjenesten stred mod Kirkeritualet af 1685.⁶⁴⁹ Det gjorde den fordi fredagen som ”tilforordnede Bededag” havde en særlig andagt, som blev forstyrret af

⁶⁴⁵ Mührmann-Lund, 2014: 76. I forhold til Jens Arup Seips teori om ”opinionsstyret enevælde” som det, der kendetegnede enevældens legitimeringsforsøg i 1700-tallets anden halvdel, fremhæver Jørgen Mührmann-Lund, at man godt kan se statsmagtens politilovgivning som et tidligt eksempel på dette.

⁶⁴⁶ Secher, 1897: 156.

⁶⁴⁷ Appel & Fink-Jensen, 2009: 111.

⁶⁴⁸ RA: EC-424: PS 7.

⁶⁴⁹ RA: EC-424: PS 7.

brylluppernes ”spill og leeg”.⁶⁵⁰ Lauritzen var dermed heller ikke uden evner, når det kom til at inddrage nyere lovgivning. Lauritzens argumentationslinje i forhold til vielser kan dermed siges at dreje sig om lovgivningens forrang for lokal sædvane, uanset om der er tale om lovgivning før og efter enevældens indførelse. Det må her bemærkes, at det var det modsatte af hans argumentation, når det kom til begravelser på Vor Frue kirkegård, hvor han netop hæftede sig ved tidligere praksis.

På den anden side hævdede Johan Barscher, at 1624-forordningen måtte anses for forældet, da både Danske Lov og Kirkeritualet var yngre og måtte erstatte eller overtrumfe ældre lovgivning. Det drejede sig særligt om Kirkeritualets side 317 og 325, ”som siger at Brudefolck tilladis vielse ved Højmesse”.⁶⁵¹ I denne forbindelse erindrede Barscher om, at det var ethvert sognebarns ret ”udi sin egen frihed at begiere enten Sogne Præsten eller Capellanen, hvilcken de lyster”.⁶⁵² Barscher skiftede dermed også sin argumentationslinje efter, hvad han fandt mest opportunt. For det første ses i dette argument nærmest en udviskning mellem forskellene på sognepræst og kapellan, når det kom til at udføre de konkrete ritualer. De var begge i stand til at udføre det. For det andet var det også det modsatte af hans argumentation mod tingsvidnet, hvor han netop havde hævdet, at 1685-kongebrevet trumfede sædvane. Derudover frembragte han ved et retsmøde sit eget tingsvidne som bevis på, at der fra 1640 og frem var forrettet brudevielser alle dage.⁶⁵³ Til det svarede Lauritzen, at han ikke anfægtede de nævnte vidner, men at ingen af de attesterede vielser var med ”tiennistepiger”.⁶⁵⁴

Jeg har i det foregående behandlet parternes indviklede argumentation på de vigtigste punkter på en måde, hvor deres ræsonnementer står isoleret fra det forløb i provsteretten, de blev fremsagt i løbet af. Argumenterne vidner om, hvor indviklet en forhandling om indbyrdes gejstlige relationer kunne tage sig ud. Argumenterne var ikke altid stringente men udtryk for, at parterne spillede på hele deres repertoire for at få ret. Hvorvidt de fik ret, og hvordan de agerede i retssystem, vil jeg undersøge i det følgende.

11.2 Konfliktens forløb i det gejstlige retssystem

⁶⁵⁰ RA: EC-424: PS 7.

⁶⁵¹ RA: EC-424: PS 28.

⁶⁵² RA: EC-424: PS 30.

⁶⁵³ RA: EC-424: PS 44.

⁶⁵⁴ RA: EC-424: PS 50.

Konflikten havde fået sin retslige begyndelse, da anklageren Oluf Lauritzen indgav sit søgsmål til herredsprovsten Lydick Lassen. Det var dermed ikke Lassen selv, der som herredsprovstiets gejstlige leder igangsatte processen, hvilket jeg læser sammen med retspraksis, hvor den akkusatoriske procesform på dette tidspunkt i begyndelsen af 1700-tallet var den fremtrædende, og som betød, at retterne ikke blev sat uden på parternes foranledning.⁶⁵⁵ På foranledning af søgsmålet, nedsatte Lassen, som beskrevet i kapitlets begyndelse, første retsmøde den 11. maj 1707 i Hemmeshøj kirkes sakristi i provstiet.⁶⁵⁶ Ved et senere retsmøde den 9. maj mødte de frem i provstens residens i Korsør.⁶⁵⁷ Forinden det første retsmøde havde Lydick Lassen indstævnet sagens parter til at møde ”udi egen person”.⁶⁵⁸ Det var under mulktering, altså bødestraf, hvis man ikke mødte op. Derudover indstævnes også relevante ”brefve, Attester, Documenter, og vidnesbyrd at høre læse” ved provsteretten samt kongebrevene. I forhold til bevisførelse, skulle skriftlige vidnesbyrd kunne dokumenteres og attesteres ved provsteretten.⁶⁵⁹ Provsten søgte dog i første omgang at få parterne til at indgå forlig.

Det var da også forligsvejen, Oluf Lauritzen i første omgang forsøgte sig med ved det første retsmøde, hvor han ville have ”et kierligt Forlig”.⁶⁶⁰ Det havde han dog ikke held med. Johan Barscher så ikke med milde øjne på indstævningen og Lauritzens anklager. Barscher omtalte hele forløbet som, at Lauritzen ”saaledis hafver sin plaisir af at stefne mig og forfølge mig for det som hand ingen rett hafver til”.⁶⁶¹ Forholdet mellem parterne måtte derfor siges at være meget køligt, som det også før er blevet beskrevet. Barscher gav løbende udtryk for sin irritation over Lauritzens ”proces-syge” mod ham og hans forgængere.⁶⁶² Lauritzens brug af retssystemet var ganske vist tilladt og meget udbredt, som jeg har redegjort for i kapitel 7 om

⁶⁵⁵ Jeg har beskrevet den akkusatoriske procesform før i Christen Worm-kapitlet. Provsterne var dog ikke helt frataget fra agens, som det blandt andet ses i et af Christen Worms monita fra Sankt Hans landemodet 1715, hvor han påbød provsterne at mulktare degnene, eller stede dem for provsteretten, hvis de røg eller drak, når de underviste; Appendiks 2: 1715, 1, monitum nummer 3.

⁶⁵⁶ RA: EC-424: PS 1.

⁶⁵⁷ RA: EC-424: PS 24.

⁶⁵⁸ RA: EC-424: PS 2.

⁶⁵⁹ Jf. Appendiks 1: landemodesag nr 10, som CW også afviste på grund af manglende dokumentation for procesforløbet jf. kapitel 7 punkt 7.4 i nærværende afhandling.

⁶⁶⁰ RA: EC-424: PS 37.

⁶⁶¹ RA: EC-424: PS 10.

⁶⁶² RA: EC-424: PS 20.

retssystemet som konflikthåndteringssystem, men ikke desto mindre var det en konfliktfyldt fremgangsmåde, som ikke fremmede godt kollegialt samliv.

Oluf Lauritzen fraveg da den forligssøgende fremgangsmåde, som nok i første omgang må siges at have været påtaget, og kaldte Johan Barschers fremgangsmåde for ”Jødisk ond og procuratisch og formeenes iche præsteligt”.⁶⁶³ Hårdere beskyldning kunne man formentlig ikke fremføre mellem datidens gejstlige. Hvis man som gejstlig ikke opførte sig præsteligt, modarbejdede man arbejdet med at ”bygge Guds Æris bolig og hans folks Salighed udi meenigheden”, som der stod i 1679-kongebrevet.⁶⁶⁴ Det var dermed selve embedets pligter, man ikke levede op til. Det havde gejstlige mistet deres embede på jævnfør en række af landemodesagerne i kapitel syv om Christen Worms embedstid. Det var da også en af grundene til, at Barscher senere tog sagen videre op til landemodet.⁶⁶⁵

Johan Barscher gik dog heller ikke af vejen for at stille sig på tværs, når det kom til forløbet i provsteretten. Barscher mødte nemlig aldrig selv op i retten og gik dermed mod provstens anvisninger. I stedet for sendte han stedfortrædere, som fortrinsvis kom fra andre dele af borgerskabet i Slagelse, end dem Lauritzen havde brugt i sit tingsvidne. De pågældende borgere mødte op på skift og læste Barschers indlæg op. Jeg ser Barschers alliance med enkelte af købstadens borgere som produkt af de sociale relationer, han havde med dem i hverdagen, og hvilket må tænkes med, når man forestiller sig konflikten mellem Barscher og Lauritzen.⁶⁶⁶ Disse relationer gav Barscher en betydelig fordel, da procesføring ellers var en betydelig arbejdsopgave ved siden af alle de andre forpligtelser i kaldet. Lauritzen mødte selv op ved samtlige retsmøder.

Johan Barscher forsøgte dog at imødegå provstens kritik for sit manglende fremmøde. I sit første indlæg undskyldte Barscher som det første, at han ikke mødte personligt op. Bag den formelle undskyldning kan dog læses en betydelig modstand mod Lauritzen samt en indirekte udfordring af provsteretten om sagens væsentlighed. Barscher skrev, at han havde set sig

⁶⁶³ RA: EC-424: PS 37.

⁶⁶⁴ RA: EC-424: PS 14.

⁶⁶⁵ RA: EC-424: PS 43.

⁶⁶⁶ Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har med sognepræsten Anders Pedersen Perlestikker fra 1600-tallets Nakskov bemærket, at det var borgerskabet, som fik ham forfremmet fra rektor ved købstadens latinskole til kaldet som sognets præst; Appel & Fink-Jensen, 2009: 62. Det var købstadens mest fremtrædende mænd, som sognepræsten havde mest omgang med, og dermed også disse sociale relationer, han kunne trække på; Appel & Fink-Jensen, 2009: 65.

nødsaget til at sende en repræsentant, fordi det ikke var første gang, at Oluf Lauritzen havde stævnet ham, og at de lange procesforløb afholdte ham ”særdelis forretninger”, altså at passe sit sognepræstelige embede.⁶⁶⁷ Derfor ville han også kun møde frem, hvis provsten og dennes assessorer, Barschers ”høye Ofverdommere”, pålagde ham det med grund i DL 1-9-17, som gav provsten hjemmel til at kræve Barschers fremmøde. Begge parter var ganske dygtige til at anvende love og tidligere beslutninger.

Barschers modstand mod sagen og følgende udfordring af provstens myndighed ses med anvendelsen af lovparagraffen. Ved at afkræve provsten og dennes assessorer en lovbegrundelse, udfordrede Barscher dem. Videre havde han nemlig skrevet i indlægget, at han påberåbte sig sin ”Appellations-Ræt, naar Hofvet-sagen er paakiendt”, såfremt det skulle gå ham imod at møde op for at blive underkastet ”min gode Medtienners examen og Spørsmål”.⁶⁶⁸ I kapitel 7, behandlede jeg spørgsmålet om appellationerne fra provsteretterne til landemodet som udtryk for en proceskultur i gejstligheden som væsentlig for at forstå, hvordan de gejstlige anvendte systemet. Barschers anmærkninger og udfordring af provsten og provsterettens autoritet i konflikten vidner i høj grad om dette aspekt. Hans anvendelse af truslen om appellation så tidligt i forløbet trækker dermed på et fælles repertoire i gejstligheden, men som i dette tilfælde også må ses som at være en betydelig udfordring af provstens autoritet som dommer. Således ansporet løb processen over et antal retsmøder, hvor parternes førhen beskrevne argumenter om kongebrevene, sædvaner om begravelsespraksisser og fortolkningen af politilovgivningen blev fremført og debatteret. Provsterettens behandling af argumenterne vil jeg redegøre nærmere for i det følgende.

I forhold til begravelserne og ringningen med de store messeklodder, lagde Lydick Lassens fortrinsvis vægt på kongebrevet fra 1685 i sin dom. Det var det brev, som Johan Barschers forgænger Peter Müller havde fået udfærdiget, men som ikke fandtes i original. Netop dette aspekt var afgørende i provstens øjne. Provsten anså spørgsmålet om kongebrevenes gyldighed som et tolkningsspørgsmål, han ikke var bemyndiget til at afgøre. Han fremkom dog alligevel med sine overvejelser. På den ene side hældte provsten mest til, at Barscher havde udøvet sin autoritet uretmæssigt over for kapellanen på baggrund af Lauritzens brug af 1679-brevet og tingsvidnet, hvori vidnerne attesterede, at messeklodderne

⁶⁶⁷ RA: EC-424: PS 10.

⁶⁶⁸ RA: EC-424: PS 10.

havde været i brug.⁶⁶⁹ På den anden side turde han ikke dømme mod 1685-brevet, hvilket skabte et paradoks i forholdet mellem kapellan og sognepræst. Provsten kunne derfor ikke afsige nogen positiv dom.⁶⁷⁰ I stedet henviste han til, at sagen ville blive taget op på landemodet, da han ville have stiftsøvrighedens svar på dilemmaet.

Hvad angik vielserne af tjenestefolkene, dømte provsten mod Johan Barscher. Provsten gav altså Lauritzen medhold i hans argumentation ud fra 1624-forordningen. Provsten henviste derfor ”saadanne ringe folks copulation” til ugedagene.⁶⁷¹ Lassen bemærkede i sin dom, at Barschers argument med grund i *Kirkeritualet* om, at man havde ret til selv at vælge vielsesdag måtte underkendes, da 1624-forordningen var ”Politien angaaende”.⁶⁷² I provstens opfattelse måtte politilovgivningen derfor opfattes som noget særligt og adskilt fra bestemmelserne i *Kirkeritualet*.

Med henvisning til Danske Lovs ”fortalis pag: 18”, slog provsten fast, at 1624-forordningen stadig gjaldt ”eftersom ingen anden forordning viides at være udgangen om de personers stand og vilkaar”.⁶⁷³ To aspekter af provstens dom må bemærkes her. Det første drejer sig om, at der med provstens formulering ses et stærkt vidnesbyrd om standstænkningen ved, at man ved borgerskab mente borgerstanden. Det andet aspekt vedrører henvisningen til *Danske Lovs* fortale. Fortalens 18. side omhandler, hvilke kriterier man har haft, når det drejede sig om, hvilke tidligere love skulle med i det nye lovværk og hvilke, som skulle udelades. Hvad udeladelserne angik, var det for det første dem, som stred mod ”voris Kongelig Souveraine Arve-Regæringsret”, for det andet de love, som før havde forårsaget både ”stor Guds Fortørnelse” og ”vitløftige og langvarige Processer”. Den tredje grund til, at man havde udeladt en lov var, at der med:

”denne Lovbog [altså DL] [var] udelat alt hvis Politien egentlig vedkommer, hvorom ingen saa stadige Love eller Anordninger kand giøris, som jo efter Tidernis Lejlighed een eller anden Forandring kunde behøve”.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ RA: EC-424: PS 58.

⁶⁷⁰ RA: EC-424: PS 59.

⁶⁷¹ RA: EC-424: PS 51.

⁶⁷² RA: EC-424: PS 52.

⁶⁷³ RA: EC-424: PS 52.

⁶⁷⁴ Secher, 1897.

Det er interessant, at enevælden for det første tillod en kattelem af denne karakter i sin centrale lovgivningstekst, hvilket dog nok skal ses som netop en anerkendelse af førnævnte legitimeringsgrundlag, og at en så højt placeret gejstlig som en herredsprovst her godt 40 år efter enevældens indførelse, og 20 år efter *Kirkeritualets*, underkendte statsmagtens stadige forsøg med at homogenisere og ensrette kirkelige praksisser. Det siger noget om, hvor stor en forpligtelse mod ”god politi”, som Lydick Lassen mente, gejstligheden havde, og hvordan det stadig på dette tidspunkt var et spørgsmål for øvrigheden om at etablerede enevældens juridiske rammer.

En sidste grund til, at provsten dømte til Oluf Lauritzens fordel, når det kom til at holde tjenestefolksvielser ude fra højmessen var, at provsten ville undgå en præcedens, hvor alt skulle efterleves ”udi det gemeene Folckis eget tycke”.⁶⁷⁵ Det ville ikke mindst gå ud over kapellanens indkomst, hvis tjenestefolk uden videre kunne vies ved de finere messer om fredagen og søndagen, som han her formulerer det:

”effter dens Beskaffenhed synes ikke Sognepræsten at vere berettiget at tage nogle af de Brudefolck til Højmessens eller Fredagens Copulation [...] saa lidet som Capellanen kand prætere at faa nogen af de Brudefolcks Copulation til froe- Prædiken, som til Højmessen med Billighed kan tillades og holdes”.⁶⁷⁶

Hensynet var ganske vist formuleret med udgangspunkt i en forordning, der skulle efterkomme borgerskabets krav om moral og god orden, men provsten fandt det ikke mindre vigtigt at slå det gensidige forhold mellem sognepræst og kapellan fast. Hvis sognepræsten skulle have sine tjenester for sig selv, måtte det samme gælde for kapellanen. Provsten ville sikre integriteten af begge embeder. Dog kunne provsten ikke afsige endelig dom til Lauritzens fordel på grund af manglende oversigt over vielser i regnskabsbøgerne, hvilket igen understreger, hvordan dokumentation var et aspekt, som de gejstlige løbende forholdt sig til. Således faldt Lydick Lassens dom fortrinsvis ud til kapellanens fordel, men dommen må dog også siges at være højst ufuldstændig i forhold til begge stridende parter hensigter med at føre sag. Johan Barscher indstævnedes derfor sagen for Sjællands stifts landemode på grund af dommens ufuldkommenhed, provstens egen henvisning til stiftsøvrigheden som instans til at

⁶⁷⁵ RA: EC-424: PS 52.

⁶⁷⁶ RA: EC-424: PS 53.

afgøre forholdene omkring kongebrevene, samt Oluf Lauritzens beskyldninger om, at Johan Barscher ikke opførte sig præsteligt.

Barscher afholdt sig dog fra at indstævne spørgsmålet, om han havde haft ret i at nægte ringningen med de store klokker på fattigkirkegården. På trods af, at han ved provsteretten havde ment sin ret beskyttet af 1685-kongebrevet, fraveg han dette punkt, da han ikke havde kunnet bevise kongebrevets gyldighed, som han kun havde fra en afskrift.⁶⁷⁷ Det var da heller ikke noget, som blev taget op igen siden ved landemodet. Stiftsøvrigheden forholdt sig ikke til det, hvilket understreger den akkusatoriske fremgangsmåde, man gik efter.

Ved efterårets Dionysii landemode 1707 blev sagen ført foran stiftsøvrigheden. I sagsreferatet nævnes stiftamtmanden Otto Krabbe først, dernæst biskop Henrik Bornemann og til sidst Christen Worm, som på dette tidspunkt var stiftsprovst, provst over Sokkelund herredsprovsti i København og sognepræst ved Vor Frue kirke i hovedstaden.⁶⁷⁸ Som det er blevet nævnt i de tidligere kapitler, var stiftamtmanden før biskoppen i rangforordningen, hvorfor denne blev nævnt først og sad som repræsentant for statsmagtens verdslige magt over gejstligheden.

Barschers hensigt med at indstævne dommen var at vinde ”fred og bestandig Rolighed” fra hans kapellan.⁶⁷⁹ Endnu engang fremlagde han konflikten som hindring for at have tid og ro nok til at udføre hvervet som præst, noget som de fleste gejstlige tilstedeværende nok har kunnet nikke genkendende til. Ved landemodet var det derfor hans intention, at dommen skulle være endelig, en anden holdning end han gav udtryk for at have til provsteretten, hvor han modsatte sig at møde op personligt op og hellere end gerne ville indstævne resultatet for landemodet. Barscher udtrykte, at han var fornærmet over provstens dom.⁶⁸⁰ Det var han blevet bl.a. på grund af provstens betragtninger om tjenestefolks vielser, hvor han ikke mente, at provsten overhovedet kunne dømme, når Lauritzen ikke var kommet med beviser i form af regnskaber.⁶⁸¹ Regnskabsføringen havde været et gennemgående element ved provsteretten, og manglen af ordentlige regnskaber havde bl.a. været grund til, at provsten nægtede at fælde endelig dom i vielsspørgsmålet.

⁶⁷⁷ RA: EC-424: LS 14.

⁶⁷⁸ RA: EC-424: lægget med landemodesagen 53. Herefter betegnet: RA: EC-424: LS.

⁶⁷⁹ RA: EC-424: LS 5.

⁶⁸⁰ RA: EC-424: LS 6.

⁶⁸¹ RA: EC-424: LS 7.

Derudover mente Barscher, at det bestyrkede Lauritzens argumenter, når provsten ikke havde afvist 1624-forordningens gyldighed men tværtimod på det nærmeste stadfæstet den. Uanset udfaldet af stiftsøvrighedens bedømmelse af sagen, lå det Barscher på sinde, at forordningen skulle endeligt be- eller afkræftes.⁶⁸² Helst ville han have dens gyldighed underkendt, så den ”nu ingen Brug og Følgelighed nogensteds meere at kunde have”.⁶⁸³ Derudover ville han have stiftsøvrigheden til at udspecificere, hvad man forstod ved de ”ringe og gemene folk”, som angiveligt ikke havde ret til at blive viet, når de havde lyst. Iblandt de par, som Lauritzen havde anklaget Barscher for uretmæssigt at have viet var medlemmer fra købstadens borgerskab, hvilket fik Barschers prokurator til retorisk at fremføre:

”Om Hænderværks-Mestere, som Borgere udi Slagelse mest bestaa af, saa som Muur Mestere, Smede, Tømmermænd, Skrædere, Skoemagere, Feldbereedere og Vognmænd, samt Møllere, og de som i byen være sig med Auling, saa og Bønder og Gaardmænd uden Byen, som ligger til St: Mikkels Sogn, der under skal være at forstå, saa og om tienneste-Piger, der af Honette Folcks Huuse bliver udgifte, ikke til Søndags eller Fredags Copulationer kunde blifve stedt og tilladt”.⁶⁸⁴

Det var altså ikke kun medlemmer af borgerskabet, han her refererede til, og hvis ret til at blive viet under ugens fine messer, han her tog i forsvar. Han ville have *Kirkeritualet* til at gælde, som stadfæstede alles ret. Omvendt mente Oluf Lauritzens prokurator, at 1624-forordningen var så stærkt et fundament, at man godt kunne have dømt endegyldigt til Lauritzens fordel.⁶⁸⁵

Derimod bragte Johan Barscher et nyt anklagepunkt frem. Nemlig det om, at Lauritzen havde beskyldt ham for at agere ”Jødisk, on[d] Procuratorisch, og upræstelig skumlerie, saa og for Sandheds Undertryckelse, samt Passioners Udgydelser ofver sine Medtienere”.⁶⁸⁶ Det handlede for Barscher om at beskytte sit ”gode Nafn og lempe”, hvorfor han ville have Lauritzen pådømt en mulkt ”til Gudelig brug” og have en erklæring fra ham.⁶⁸⁷ Til dette

⁶⁸² RA: EC-424: LS 10.

⁶⁸³ RA: EC-424: LS 9.

⁶⁸⁴ RA: EC-424: LS 10.

⁶⁸⁵ RA: EC-424: LS 24.

⁶⁸⁶ RA: EC-424: LS 15.

⁶⁸⁷ RA: EC-424: LS 16.

anklagepunkt medbragte han en stævning på anklagens rigtighed, som var attesteret af herredsprovsten, en anden sognepræst og to Slagelseborgere.⁶⁸⁸ Til forsvar forsøgte Oluf Lauritzens prokurator at affeje Lauritzens sprogbrug som ikke at være væsentligt og derudover anføre, at Barscher havde beskyldt Lauritzen for at være ”trettekie”.⁶⁸⁹

Således kom man frem til domsafsigelsen. Først, angående tjenestefolks vielser, hvor stiftsøvrigheden afviste 1624-forordningens gyldighed på det bestemteste. Den var ”ganske ophævet og magtesløs gjort”.⁶⁹⁰ Hvis man skulle anse 1624-forordningen for at være en politiforordning, så var den gjort ”magtesløs” af *Kirkeritualet*. Landemodet gjorde dermed provsterettens dom ugyldig. På denne måde stadfæstede stiftsøvrigheden over for hele stiftsgejstligheden, at det var *Kirkeritualet*, man havde at rette sig efter, også når det kom til politihenseender. Det var en ganske klar prioritering, særligt set i lyset af den tidligere beskrevne passage i *Danske Lovs* fortale. Hvad angik Lauritzens ”haarde Expressioner”, dømte landemodet ham til mulkt til præsteenkekassen og at det ikke skulle ”komme Sognepræsten til nogen præjudice paa sit Embede, og Ærlig Nafn og rygte i nogen maade”.⁶⁹¹ Barscher fik dermed ret i begge anklageforhold, han havde bragt for landemodet.

11.3 Afrunding

Retssagen mellem Johan Barscher og Oluf Lauritzen er blevet brugt til at belyse, hvordan forholdet mellem en sognepræst og en kapellan kunne være omstridt. I 1679-kongebrevet var det udtrykt, at parterne skulle omgås i fordragelighed for at sikre det gejstlige arbejde til guds ære og menighedens salighed. Dette krævede imidlertid en afklaring af, hvilke forestillinger om forholdet, som måtte være gældende. På den ene side udtrykte Barscher et krav om, at kapellanen skulle udvise mere lydighed. På den anden side argumenterede Lauritzen for, at han havde krav på at blive anset som ligemand, når det kom til fordelingen af de kirkelige handlinger og, at disse skulle beskyttes mod overgreb i kraft af sognepræstens beslutninger. Både parterne og provsten gik til problematikkerne med erklærede hensigter om at beskytte standens integritet. Parternes argumenter var sammenfildrede af forskellige hensyn til lovgivning og lokale sædvaner. Dog blev spørgsmålet om god gejstlig embedsførelse for alvor

⁶⁸⁸ RA: EC-424: LS 17f.

⁶⁸⁹ RA: EC-424: LS 128.

⁶⁹⁰ RA: EC-424: LS 133.

⁶⁹¹ RA: EC-424: LS 134.

sat på spidsen, da Lauritzen angreb Barscher for ikke at agere præsteligt. Det var den værste anklage, man kunne komme med.

Fordrageligheden var det derfor småt med, og derfor ses også i dette kapitel, hvordan det gejstlige retssystem blev anvendt som konflikthåndteringssystem med dertilhørende mulighed for at gøre brug af et fælles repertoire. Denne case bekræfter mange af de samme indtryk fra undersøgelserne af landemodesagerne af den rolle, som retssagerne spillede i gejstligheden i stiftet. Fra sagens begyndelse udfordrede Johan Barschers provstens autoritet. Der var aldrig tvivl om, at Barscher ville appellere provstens dom, hvis han var utilfreds med den, hvad han også gjorde. Provsten tog ikke let på enevældens beslutninger i kongebrevene og fandt sig ude af stand til at afgøre gyldigheden i dem. Derfor fandt sagen vej til landemodet. Derudover viser kapitlet også, hvordan gejstligheden i begyndelsen af 1700-tallet stadig var i gang med at rulle enevældens kanonlovgivning i *Danske Lov* og *Kirkeritualet* ud og få den prøvet mod anden lovgivning.

12. Skriftemål og kirketugt. Sognepræsten Hans Mahler, Olsker-Allinge, 1723-1759

I dette kapitel undersøger jeg, hvordan Olsker-Allinge-præsten Hans Mahler (1722-1757) kom i konflikt med både sognebørn og medgejstlige på Bornholm over hans kompromisløse tilgang til anvendelsen af kirketugt ved at nægte sognebørn, som i hans øjne ikke kunne deres kristendom godt nok, nadver. Med konfirmationsforordningen af 1736 og skoleloven fra 1739 fik de gejstlige ansvaret for at implementere tiltag, som skulle sikre, at deres sognebørns kundskabsniveau udi den kristne lære blev styrket, men de blev samtidig også anledninger til nye områder for konflikt mellem de gejstlige. Derfor blev sammenholdet i standen for alvor sat på prøve, hvilket gør, at diskussioner om ret gejstlig optræden for alvor kan iagttages.

I kapitlets første del undersøger jeg forholdet mellem Mahler og hans degn i lyset af ordningen af konfirmation og undervisning. Konflikten siger meget om det repertoire, en degn kunne bruge over for sin sognepræst. I anden del stiller jeg skarpt på Mahlers udøvelse af kirketugt. Her udfoldes Mahlers pietistiske synspunkter og hans kompromisløse forståelse af konfirmation og skriftemål, hvilket gav grundlag for hans konflikt med Bornholms skiftende landprovster.

12.1 Konflikten med degnen

Hans Mahler kom i konflikt med næsten alle, han var i berøring med i sit embedsvirke på grund af, at de i hans øjne ikke kunne leve op til Mahlers idealer for, hvordan gejstlige skulle opføre sig. Det gjaldt også degnen Nicolai Bistrup Jensen, som ”siunes meere Jordisk end himelsindet”.⁶⁹² Anledningen til konflikten var selve skoleforordningen af 23. januar 1739, som påbød oprettelse af skoler landet over. Det var umiddelbart også planen for Bornholm, men stiftsovrigheden erkendte dog at modstanden fra befolkningen var for stor. I stedet

⁶⁹² [RA] Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Indkomne sager (1617-1820)*, pk. B.3-417 (Bornholm 1724-1741): Brev 20. marts 1739. Fra nu af anvendes forkortelsen B.3-417 i henvisningerne til arkivpakken.

satsede man på at indsætte degnene som formelle skolemestre. Derfor skulle alle øens sognepræster indberette oplysninger om deres degnes egnethed.⁶⁹³

Som jeg vil vise i det følgende, inddrog Mahler en række forskellige aspekter, som alle drejede sig om forholdet mellem sognepræst og degn med særlig vægt på den myndighed, Mahler mente at have over degnen. Mahlers breve til biskoppen kan i den sammenhæng ses som Mahlers forsøg på at få biskoppen til at disciplinere degnen for sig, da han selv havde stort besvær med at gøre det. Han forsøgte at overtale biskoppen ved at påkalde sig fællesgejstlige normer om, hvad de gejstlige som samlet stand skulle, og hvad der var de enkelte typer gejstliges pligter i det samlede arbejde.

I det første brev fra 20. marts 1739 udtrykte Mahler betydelig utilfredshed med Nicolai Jensen Bistrup. Degnen havde været ”forsømmelig og magelig i sit Embede” og havde ”imod min Consentz taget substitut”.⁶⁹⁴ Derudover ville degnen ikke tage hen og undervise de steder, Mahler havde anvist ham, hvorfor det var ”de smaae børn u-mueligt” at komme til kirken om vinteren. På Bornholm foregik skoleundervisningen kun i vinterhalvåret fra Mikkelssdag (29. september) til påske pga., at børnene skulle hjælpe til derhjemme på gårdene.⁶⁹⁵ Det gik derfor ikke, at degnen ikke ville rejse ud på gårdene. Dog mente Mahler ikke, at dette ville være et problem fremover. Mahler havde vist Bistrup et af ”Deris Højærværdigheds [altså biskoppens] Monita Syn: Johan:”.⁶⁹⁶ Derefter var degnen begyndt at opføre sig bedre. Bispelovgivningen, i form af monita, spillede en afgørende rolle, og var noget de underordnede gejstlige brugte mod hinanden, ligesom tilfældet var med provsten Jacob Muus i kapitel 10.

For Hans Mahler var det dog et større problem, at degnen ikke orienterede sognefolket godt nok om, hvornår undervisningen skulle finde sted. Det skulle degnen ellers gøre som tillysning i kirken i forbindelsen med gudstjenesterne. Nicolai Bistrup havde dermed ikke levet op til sit ansvar for ”de mange dyre kiøbte Siæle det angik, saavel som den Regnskab hand hafde for Gud”.⁶⁹⁷ Det var ikke kun gud, som degnen brød sin forpligtelse til, men også den verdslige magt og hans gejstlige overordnede:

⁶⁹³ <https://bornholmske-samlinger.dk/stridslystne-praester-paa-bornholm/> (besøgt den 17. februar 2021).

⁶⁹⁴ B.3-417: Brev 20. marts 1739.

⁶⁹⁵ Hansen, 2015: 28.

⁶⁹⁶ Det må være 1738, 1, nummer 11 om indskærpelse af degnenes pligter, han henviser til; Appendiks 4.

⁶⁹⁷ B.3-417: Brev 5. februar 1740.

”Skal Kongens og Biskopens ordrer icke gielde meere end mand kand efterleve dem, om mand vil, hvorfor gives de da, og hvor er da deris Myndighed? Skal og de dyre købte Siæle formedelst magelighed gaae saa hen, og voxe op i den gamle Vankundighed, da vil det vist gaae ilde til paa den yderste dag.”⁶⁹⁸

Hans Mahler malede det helt store billede, hvor han ikke bare skabte direkte sammenhæng mellem Nicolai Bistrups slappe tillysningspraksis og menighedens frelse men også udfordrede biskoppen til at håndhæve sin myndighed og sit ansvar som kongens stedfortræder. Mahler gjorde dermed brug af forestillingen om, hvordan gejstligheden skulle virke som samlet stand, hvor hvert hierarkisk lag havde deres forpligtelser. Det var degnens pligt at læse sognepræstens tillysningssedler op, men Mahler anklagede Bistrup for gang på gang at undslå sig fra det, ved at ”aldrig kommer hand ned til mig og spørger hvad der skal tillyses”.⁶⁹⁹ Ved at undlade helt at konferere med Mahler under gudstjenesten kunne Bistrup undgå at læse tillysningerne om undervisningen op, hvorfor han dermed kunne sige sig fri for at efterleve Mahlers retningslinjer. Omvendt bragte Bistrup sine egne tillysningssedler op til Mahler på prædikestolen under gudstjenesten, som Mahler så sig nødsaget til at læse op ”for icke at opveke nogen u-fred og alarm”. Årsagen til, at Bistrup kunne slippe af sted med den fremgangsmåde var, at Mahler følte sig forhindret i at tage til genmæle under gudstjenesten. Gejstliges forstyrrelse af ro og orden under gudstjenesterne var en tilbagevendende årsag til domfældelse i landemoderetssagerne, som jeg har beskrevet i kapitel 7. Det var altså en grænse, som Mahler ikke fandt sig berettiget til at bryde.

Derfor var det også degnens forskrifter, som var styrende for undervisningen i sognene. De var i Mahlers øjne ganske utilstrækkelige med en halv times undervisning hvert sted en gang om ugen i landsbyen og en gang om ugen i kirken: ”nu kand Deris Velærværdighed vel betenke hvad læsning der kand skee i saa kort en tiid”. Særligt med tanke på, at skoleundervisning kun foregik et halvt år ad gangen gik dette ikke.⁷⁰⁰ Derudover kom de fleste fra ungdommen ikke til kirken efter degnens tillysninger, så det var ”alleniste en Skin, at Degnen gjør sit embede”.⁷⁰¹ Igen understregede Hans Mahler, at degnens ageren dermed

⁶⁹⁸ B.3-417: Brev 5. februar 1740.

⁶⁹⁹ B.3-417: Brev 5. februar 1740.

⁷⁰⁰ Hansen, 2015: 28.

⁷⁰¹ B.3-417: Brev 5. februar 1740.

bragte menighedens frelse i fare: ”at de mange dyrekiøbte Siæle under saadan magelighed af Degnen icke skal liide”.⁷⁰²

Hans Mahler stod dog ganske alene med sit forehavende. Degnen svarede biskoppen samme år med et brev dateret 9 maj 1740.⁷⁰³ I brevet skrev degnen, at han godt vidste, at det var dristigt at skrive direkte til biskoppen. Han vidste altså godt, at det kunne opfattes som opsætsigt at gå uden om sin umiddelbare foresatte. For at beskytte sig mod denne anklage, medsendte han dog en række erklæringer fra andre aktører, som skulle vise, at han varetog sit embede godt.

Den første erklæring var fra menighederne i pastoratet, som erklærede, at degnen på alle måder ”inden, og uden, Guds Huus” havde forrettet sit embede upåklageligt og også ført et kristeligt liv og levned selv.⁷⁰⁴ Erklæringen var underskrevet af 26 sognebørn, heriblandt bonden Jens Hansen, som Mahler var i konflikt med i stort set hele sin embedsperiode, og som havde været en af Allinge-bøndernes talsmænd ved landemoderne i 1730’erne.⁷⁰⁵ Georg Hansen har været inde på, at en attest fra menigheden var ”den bedste støtte en mand kunde faa, og for hvilken selv bisper bøjede af”.⁷⁰⁶ Det var vægtig stemme, som støttede degnen. Den anden var fra en sognepræst fra et andet sogn, der havde vikarieret i Mahlers sted, og som attesterede, at Nicolai Bistrup havde udført sit arbejde på en tilfredsstillende måde. Både sognefolk og andre af Mahlers kollegaer støttede derfor op om degnen.

Det gjaldt også for Bornholms viceprovst, som i et særskilt brev fandt anledning til at komme med nogle bemærkninger om Hans Mahlers uforsonlige linje: ”for om meenighed siunes det umulig, at hand kand blive til Opbyggelse, deris bitterhed mod hver andre, har været alt for lunge”.⁷⁰⁷ Omvendt havde Mahler generelt et meget anstrengt forhold til sine provster, som han klagede til biskoppen om i en sag fra 1753, hvor han forinden var gået til både sin ”Geistlige og Verslige Øfrighed her paa Landet, Men Hielp Gud, hvad assistance en

⁷⁰² Mahler medsendte undervisningsplan og tidligere pålæg til degnen om sognelæsning som bevis for, at det havde stået på i et stykke tid.

⁷⁰³ B.3-417: Brev 9. maj 1740.

⁷⁰⁴ B.3-417: Erklæring 11. maj 1740.

⁷⁰⁵ Se afsnit 7.7.3.

⁷⁰⁶ Hansen, 1944:165.

⁷⁰⁷ B.3-417: Rasmussens indberetning, 30. november 1740.

Præst faar i slige Sager, Naar Guds Ære lieder”.⁷⁰⁸ Netop forholdet mellem Mahler og provsterne var en rød tråd i de sager om kirketugt, jeg vil behandle nedenfor.

12.2 Konflikterne mellem Mahler og provsten om kirketugt

Mahlers embedstid var præget af gentagne konflikter med de skiftende provster om hans udøvelse af kirketugt. Konflikterne blev ligesom konflikten med degnen behandlet gennem korrespondance til biskoppen, og de viser ligeledes, hvordan Mahler forstod de nye tiltag med konfirmation og reformeringen af undervisningen i sammenhæng med sit øvrige virke, heriblandt de skriftemål, han havde med sine sognebørn. Således er konflikterne eksempler på, hvordan han som sognepræst på den ene side forstod sine kirketugtsforpligtelser i et nyt lys, men på den anden side anvendte kirketugten i en tid, hvor den var på kraftig tilbagegang. Med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737 havde man villet skabe en instans til at håndtere disse sager uden for retssystemet. Christen Worm havde også forinden i 1736 formået gejstligheden om at fare mere gelinde frem. I stedet for ”offentligt at beskjemme” genstridige sognebørn skulle præsterne i stedet undervise dem.⁷⁰⁹ Mahlers uforsonlighed kom dog til udtryk ved, at han tog undervisning, heriblandt konfirmationen som prøven på sognefolkets kundskab, som yderligere et anliggende, han skulle øve kirketugt ud fra, snarere end at udskifte kirketugt med undervisning.

I en konflikt fra 1753, altså 30 år inde i hans embedsperiode og knap 20 år efter konfirmationsforordningens indførelse i 1736, gives et indtryk af, hvordan Hans Mahler forstod sine pligter til at øve kirkedisciplin på baggrund af konfirmationen. Det drejede sig om sognebarnet Kirstina Persdatter, som han holdt fra at modtage nadver. Hun var i Mahlers øjne et ”fuld-vittig Menneske”, som tragisk nok havde så forkrøblede hænder, at hun ikke kunne arbejde.⁷¹⁰ Hun gik derfor omkring på gårdene og tiggede. Det var imidlertid ikke årsagen til konflikten eller til, hvorfor Mahler anså det som sin opgave at bringe sagen til biskoppen. Problemet var, at Kirstina Persdatter ikke ville ”lære at læse i Bog”, selvom både skolemesteren og medlemmer af Allinge-menigheden havde tilbudt hende at lære det. Provsten var også blevet inddraget i forbindelse med sine visitatser, men denne havde været

⁷⁰⁸ B.3-417: Brev 25. oktober 1753.

⁷⁰⁹ NKS 1175: upag. (Sankt Hans 1736).

⁷¹⁰ B.3-417: Brev 25. oktober 1753.

mere pragmatisk anlagt og ment, hun godt kunne tages til nadver. I Mahlers øjne ville dette dog være at bryde sin embedspligt, og derfor skrev han til biskoppen.

For Mahler var problemet, at han ikke anså det for at være rigtigt at konfirmere hende, da hun jo ikke havde de færdigheder og den kristendomskundskab, som krævedes. Han tog beslutningen med grund i ”den Kong: Ordre om Confirmation” og DL 2-5-15 og 2-5-16, der omhandlede, at sognepræsterne ganske vist måtte være mere overbærende med de uforstandige, som dog udviste vilje til at lære, men at de skulle holde de uberedte og modvillige fra nadver. Kirstina Persdatter var for det første ikke uforstandig, hvilket Mahler mente at være op til ham at dømme, og for det andet udviste hun modvilje mod at lære. Mahler ville ikke gøre konfirmationen til et proforma-ritual, meget lig hans biskops Peder Herslebs anvisninger i et af hans monita.⁷¹¹ Mahler erkendte selv, at han holdt sig ”temmelig stricte”, når det kom til konfirmationsforordningens krav om at læse i en bog. Ud over lovargumentet, bragte han også sin egen samvittighed i spil, hvilket understreger hans meningsfællesskab med andre pietistiske gejstlige i 1700-tallets første halvdel.⁷¹²

”Saa ieg forsikrer Min Hr. Fader i Herren [biskoppen], at det er icke af nogen Egensindighed eller af uloulige passioner, langt mindre af egen myndighed, ieg har holt disse Ovenmelte Personer fra Alt: Sac: [Kirstina Persdatter og andre sognefolk, han har holdt fra sakramentet]. Men i høyeste for Guds u-skattefulge Naade, at den icke skulde Misbrugis, og af Lydighed for min Allernaadigste Kongis Ordre, at den kan efterlevis, ja for min egen Samvittighed Skuld, at ieg icke skal kaste Perler for Svin eller Helligdom for Hunde, og derved gjøre mig Self deelagtig i andres Synder”.⁷¹³

Videre skrev han, at alterets sakramente jo ikke var et ”Medium conversionis” men et ”Medium Confirmationis paa Omvendelsen og den Naade, vi finder i voris Omvendelse og Retfærdiggørelse”. Sakramentet ville være betydningsløst, hvis ”u-Omvendte Mennisker” kom dertil. Derefter skrev han indforstået, at ”vi som ere Præster” skulle ”rense Guds kircke”. Her ses grunden til Mahlers radikale og uforsonlige forståelse af sine embedspligter. Han kobkede sakramentet og i den konkrete sag dermed også konfirmationen. Hvis gejstlige ikke satte deres

⁷¹¹ Appendiks 4:1755, 1: nr. 3.

⁷¹² Ligesom tilfældet var med 1710'ernes, 1720'ernes og 1730'ernes stridigheder i Norge med Syvstjernepræsterne jf. Amundsen, 2007.

⁷¹³ B.3-417: Brev 25. oktober 1753.

samvittighed i centrum og tog alle til alters ”uagtet hvorledis deris Lif og Lefnets forhold er”, så man stort på ”Guds Lov og Kongens Ordre”, ligesom gejstlighedens embeder udelukkende ville være ”et opus operatum”, som Mahler formulerede det.

Heri lå hans problem med provsten, hvis indstilling var af sådan en karakter, at Mahler spydigt bemærkede, at ”Jøder og Tørcker” kunne tages til alters. Mahler satte trumf på ved at skrive, at hvis dette skulle blive tilstandene, så ville man gå imod Luthers anvisninger i den lille katekismus om, ”at Christen skal alene æde og dricke dette hellige Sac:”. I sin beretning om egen gudfrygtighed førte Mahler sig meget polemisk frem, om end han også fremstår retorisk stærk, når han på denne vis formåede at koble sine synspunkter til både lovtekster og den lutherske arv.

Ud over konfirmationen gav skriftemålet også anledning til konflikter om Hans Mahlers brug af kirketugt, da han brugte skriftemålet til at prøve sognefolkenes kristendomskundskaber. Et eksempel på dette er en konflikt fra 1757 mellem Mahler og skriveren ved Hammershus, Jens Hansen Marker, og dennes hustru. Konflikten udsprang af, at Jens Hansen skrev til biskoppen og klagede over Mahler, som havde holdt parret fra nadver.⁷¹⁴ I første omgang havde man forsøgt at løse det med landprovsten Jens Jørgensen Thanchs hjælp (Rønne 1751-1758).⁷¹⁵ I sin indberetning til biskoppen skrev provsten, at Mahler havde nægtet parret sakramentet, fordi de var ”u-kyndige i Deris Christen Dom”.⁷¹⁶ Derfor skulle provsten eksaminere dem for at finde ud af, om der var hold i præstens anklager. Det mente provsten ikke, at der var. Dog ville Mahler ikke ”bringes fra sit Principia i denne Sag”. Derfor skulle biskoppen bringes ind i sagen.

Den næste skrivelse var fra Hans Mahler selv, hvor han forklarede om sin fremgangsmåde i forbindelse med skriftemålene. Hvis det blev ham bekendt, at nogle af hans sognebørn levede ”u-ordentligt og forargelig”, så foreholdt han dem det i skriftestolen og stillede dem ”en og anden Enfoldig Spørgsmaal i deris Christendom”.⁷¹⁷ Dette var for Mahler nødvendigt at gøre, da han anså livsførelsen for at være et produkt af, om de ”veed og forstaar, hvad der hører til deris Salighed”. Ved de efterfølgende skriftemål oplevede han ikke, at de blev bedre

⁷¹⁴ B.3-417: Brev 1. maj 1757.

⁷¹⁵ <https://wiberg-net.dk/969-71-Ronne-K.htm> (besøgt den 17. februar 2021).

⁷¹⁶ B.3-417: Brev 29. juni 1757.

⁷¹⁷ B.3-417: Brev 3. juli 1757.

kendte i det. Da han ville have dem til undervisning hos sig, ”at de skulde icke gaae saa ubereede og uværdige til the høye Alt: Sac:”, spottede de ham.

Efter gentagne forsøg bortviste han dem med grund i Matt 7:6, om bl.a. at kaste perler for svin, og DL 2-5-11 om at ungdommen ikke måtte tages til nadver, før de havde forstået børnelærdommen. Han berettede dernæst om, hvor meget det pinte ham i hans samvittighed at antage sådanne til skrifte og nadver, da det var Mahlers ”eniste Hensigt at tienne min Gud troe af et oprigtig hierte i det Embede hand har sat mig udi”. Herfra røg Mahler ud i en tirade mod provsten, som han bad biskoppen om ikke at dele med provsten, da det ville gå ud over Mahler.⁷¹⁸

Provsten Thanch var imidlertid ikke den eneste af Mahlers overordnede gennem tiden, som besværede sig over sognepræsten. Det gjorde snart sagt alle, og i det følgende vil jeg derfor undersøge parternes strid om, hvordan forholdet mellem sognepræst og provst skulle være. Denne kamp udkæmpede parterne løbende i en række forskellige arenaer i løbet af Mahlers embedstid. Parternes indberetninger til biskoppen gennem årene viser, hvordan de stridende aktører anvendte repertoiret knyttet til de enkelte arenaer i lyset af de nye krav til undervisning og konfirmation, som de skulle realisere.

Det gjaldt ikke mindst i forbindelse med visitatserne. I 1743 indberettede provst Buchhave, at Mahler havde talt mod Buchhaves lærdom ved visitatsen ved at sige, at den ikke var rigtig ”efter vor Kirckis Lærdom”.⁷¹⁹ Derudover havde Mahler været ”hidsig og hastig”, som provsten skrev i et senere brev.⁷²⁰ Provsten skrev til biskoppen, at han blandt andet visiterede for at se, hvor mange Mahler holdt fra sakramentet. Det var altså i høj grad for at kontrollere Mahlers kirketugtspraksis, at provsten fandt lejlighed til at besøge Olsker-Allinge, hvor der var opstået et skænderi mellem provsten og præsten, hvor sidstnævnte havde udfordret provsten. Omvendt, i en visitatskonflikt med Buchhaves efterfølger Jens Jørgensen Thanch skrev Hans Mahler, at denne provsts udfald mod Mahler havde nedbrudt det arbejde, han ”i mange aar ved Guds Naade” havde udført.

Interaktionerne ved provstevitatserne havde dermed på flere måder følgevirkninger på andre arenaer. For det første ved, at Mahler overhovedet klagede, og for det andet, at sognefolkene modtog nadver hos provsten. Det var det, fordi ”ieg som er deris Siælesørgere,

⁷¹⁸ B.3-417: Brev 3. juli 1757.

⁷¹⁹ B.3-417: Brev 27. november 1743.

⁷²⁰ B.3-417: Brev 19. marts 1744.

og skal gjøre Regnskab for deris Siæle”.⁷²¹ Ifm. landemodesagen i 1730’erne havde Allinge-bønderne fået lov til at søge andet nadverbord i løbet af konflikten. Denne praksis har øjensynligt fortsat, hvorfor Mahlers kirkedisciplin ikke havde samme virkning på de mest genstridige sognebørn. Når provsten tog Mahlers sognebørn til nadver, brød provsten sognebåndet mellem Mahler og sine sognebørn, hvilket umuliggjorde den kontrol med sognebørnene, som Mahler mente var nødvendig for hans arbejde.

Mahler henviste til sin samvittighed som afgørende for, hvorfor det var et problem. Mahler medgav, at han ganske vist var kendt for at være ”trætte-kiær”, men at det var et produkt af hans pligtopfyldende embedsførelse: ”Men den ledige Dievel vil ingen fred lade mig, fordi ieg ved Guds Naade og Kraft gjør ham en afbreck efter den anden paa hans Rige og de Siæle hand søger”. Dette var ikke mindst klart i sammenligningen med provsten, som ikke ville kunne have lavet det samme arbejde for at højne kristendomskundskaberne og fromheden i menigheden:

”Jeg forsikrer Deris Høyærværdighed, at skulde Prousten i hans Meenighed gjøre saadan en reformation, som ieg har gjort i de forvildede Meenigheder ieg kom til, skulde hanfd finde at det var ham baade u-muligt og u-taaligt”.

Hans Mahler får med dette citat illustreret, hvad der var på spil mellem ham og provsten Jens Jørgensen Thanch. For Mahler handlede det om, at kundskabsreformerne stillede nye krav til de gejstlige. I særligt konfliktfyldte tilfælde som forholdet mellem præsten og provsten gav kravene mulighed for ikke bare at kritisere men direkte anklage andre gejstlige. Konflikten handlede således om at afklare myndighedsforholdet mellem provst og præst, hvor Mahler mente, at hensynet til at realisere ambitionen om at hæve befolkningens kundskabsniveau skulle have forrang over hierarkiske forskelle. Det var vel at mærke Mahlers måde at realisere ambitionen, som var den rigtige.

Provsten kompromitterede Mahlers arbejde med dette på to måder. For det første ved at provsten antog Mahlers sognebørn til konfirmation. Provsten stillede færre krav til

⁷²¹ B.3-417: Brev 12. august 1757. Hans Mahler var ikke alene om at sætte lighedstegn mellem sognefolkenes kundskaber og frelse. Det havde Peder Hersleb også gjort: ”manglende færdighed i at læse fører til åndelig sløvhed og afstumpelse og dermed til fortabelse”; Lindhardt, 1939: 246.

sognebørnene, som dermed ”med mindre læsning kand komme til Confirmation”.⁷²²

Problemet for Mahler var, at de pågældende sognebørn hverken kunne ”læse ret i Bog eller forstaar det ringeste i deris Christendom”. Det samme gjorde sig gældende i en anden sag, der også handlede om Mahlers brug af kirketugt. Denne gang var det mod et par, som havde skriftet hos Mahler. De kunne ikke svare tilfredsstillende, når han spurgte ind til deres forståelse af forskellige kristne trossætninger, hvor de undskyldte sig med, at de ”har icke vor Catechismus med os, Vi ere overhørte af Prousten”.⁷²³ Igen nævnte Mahler i brevet til biskoppen, at provsten tillod mange at gå til konfirmation. Og hvis provstens overhøring havde været rigtig og god, så havde de vel også kunnet svare ham i skriftestolen. Skriftemålet blev dermed også en praksis, som Mahler inddrog i sin overordnede forståelse af arbejdet med at hæve sin menigheds kundskabsniveau.

Derfor kunne Mahler ”ikke troe ham [provsten] i denne Post”, altså konfirmationen.⁷²⁴ I et tidligere brev berettede Mahler om, at Provsten havde ”hiertens Græmmelse” virket på denne måde, siden denne kom ”her paa landet [Bornholm]” i 1751.⁷²⁵ Mahlers anklager mod provsten indeholdt grove anklager om misrøgt af provsteembedet og trak på forestillinger om, hvordan den enkelte gejstlige repræsenterede hele standen. Provstens opførsel var et problem, da det slet ikke var sådan, ”en Geistlig Øfrigheds Mand” skulle opføre sig.⁷²⁶ Konflikterne mellem Mahler, provsten Jens Jørgensen Thanch og forskellige sognebørn fandt sted løbende og tilsyneladende uden, at biskoppen kunne ændre meget ved det.

12.4 Afrunding

Casen med Hans Mahler viser, hvordan kundskabsreformerne kunne give anledning til betydelige konflikter inden for gejstligheden. Hans Mahler må ganske vist bedømmes til at være en meget stridbar herre, men hans eksplicitte ræsonnementer viser, hvordan der kunne skabes en tydelig sammenhæng mellem nye krav til undervisning/konfirmation og etablerede praksisser vedrørende skriftemål og kirketugt samt grundlæggende normer om, hvilke formål gejstligheden virkede til.

⁷²² B.3-417: Brev 3. juli 1757.

⁷²³ B.3-417: Brev 12. august 1757.

⁷²⁴ B.3-417: Brev 12. august 1757.

⁷²⁵ B.3-417: Brev 3. juli 1757.

⁷²⁶ B.3-417: Brev 12. august 1757.

I Mahlers forståelse var det selve arbejdet med at hjælpe de troende til deres frelse, som blev bragt i fare, når andre gejstlige ikke gjorde, som han mente. Han bragte i den sammenhæng hele standsforståelsen i spil, når han havde overordnede, der obstruerede hans arbejde. Mahlers egen samvittighed var hans ledetråd. Som jeg har vist med andre pietistiske gejstlige, var inddragelsen af samvittigheden i embedsforståelsen den klare markør på forskellen mellem pietistiske og andre gejstlige, som kunne tage skarpt afstand fra denne forståelse. Casen viser dermed ikke kun Mahlers ageren men også både hans degns og provsts.

Konflikterne viser derudover også den forhandling om autoritetsforhold, som løbende fandt sted, og hvordan aktørerne anvendte de forskellige arenaers repertoire. Det var ikke altid let for de overordnede at sætte sig igennem. Degnen viste, at han forstod at udnytte gudstjenestens arena til at modsætte sig Mahlers anvisninger om tillysning af undervisning. På samme måde var truslen om provsteret et middel, som provsten gjorde brug af, men som Mahler også kunne omgå ved at nægte at svare på stævningerne. Provstevisitatserne var også arenaer, hvor begge parter kunne udfordre hinanden.

13. En sognepræsts beskrivelser af sit pastorat.

Peder Lorents Hersleb, Brønshøj-Rødovre 1744-1768

Dette kapitel har som case, hvordan den pietistiske Brønshøj-Rødovre-præst Peder Lorents Hersleb (embedstid 1744-1768) beskrev og forklarede forholdene i sit pastorat over for andre gejstlige.⁷²⁷ Casen er en undersøgelse af to tekster fra Herslebs hånd. Teksterne henvendte sig på hver sin måde til andre gejstlige. Hans hensigt var for det første at forklare hvad der gjorde sig gældende af særlige forhold i menighederne i pastoratets hovedsogn Brønshøj og annekssogn Rødovre, og for det andet hvordan han havde grebet sit embede an.

Peder Lorents Herslebs indgående beskrivelser gør det muligt at undersøge forskellige perspektiver på hans myndighedsforståelse. Konkret er der tale om: 1) menighedernes kultur og deres indflydelse på hans myndighed, 2) hvilke embedsområder han selv lagde vægt på, og 3) hvordan han så sin plads som sognepræst i forhold til resten af den gejstlige organisation. De tre perspektiver udgør strukturen i kapitlet, hvor jeg i hvert afsnit også vil undersøge, hvordan han forstod sin myndighed i forhold til de arenaer, han beskrev, og det repertoire arenaerne tilbød. Først vil jeg kort gøre rede for teksterne.

13.1 De to tekster

De to tekster er henholdsvis en selvbiografi fra 1753 og en samling af instruktioner fra 1768 til efterfølgeren i kaldet. Selvbiografien kan ses som henvendt til andre gejstlige, da den skulle indgå i Slangstrup-præsten Detlev Gotthard Zwergius' store historiske værk *Det siellandske Cleresie* om gejstligheden i Sjællands stift fra reformationen og frem.⁷²⁸ Værket var ment til at

⁷²⁷ Jeg ser Peder Lorents Herslebs pietistiske ståsted i flere forhold bl.a. i hans beskrivelser af egen myndighed som sognepræst, som jeg senere vil komme ind på, og i, at han refererer til en af Halle-pietismens grundlæggere, Phillipp Jacob Spener (1635-1705), og dennes katekisationspraksis som et ideal for hans egen praksis; Rørdam, 1877-1880: 669.

⁷²⁸ Zwergius, 1754. Værkets fulde titel er: *Det Siellandske Cleresie eller Efterretning om De Biskopper, Provster, Præster og andre Geistlige, som fra Reformationens tid indtil vore Tider have levet og lært udi Kirker og Skoler i Siellands Stift og underliggende Provinser*. Desværre nåede Zwergius kun at lave 1. bind

blive købt af alle, men stiftamtmanden opfordrede særligt gejstligheden i stiftet til at købe det, som det kan læses i synodalakterne fra perioden.⁷²⁹ Den anden tekst er en håndskrift fra sognearkivet med titlen *Efterretninger til efterfølgeren*, som Hersleb skrev til sin efterfølger i 1769, altså 15 år efter selvbiografien, da han selv havde fået et kald i Tromsø.⁷³⁰ I *Efterretninger til efterfølgeren* skrev Hersleb omfattende om kaldets økonomiske forhold såvel som vedrørende embedspligterne. Jeg er ikke stødt på sådanne instruktioner fra andre kald, men de viser en anden relation, som gejstlige også indgik i, nemlig mellem den gejstlige og efterfølgeren i kaldet.⁷³¹

13.2 Menighedernes kultur og deres indflydelse på hans myndighed

Det første aspekt af s. L. Herslebs beskrivelser, jeg vil redegøre for, er hans topografiske opfattelse af variationerne inden for kaldet, og hvordan hans egen norske baggrund kom i spil over for sine sjællandske menigheder.⁷³² Hvad angik sognefolket, slog han temaet an i begyndelsen af sin selvbiografi:

”om andre ret skal kunne forstaa en anden Præsts Embedsførelse, udfordres en Slags Naturalbeskrivelse over ens Menighed, hvorpaa Præsteembedet maa føres anderledes ratione prudentiæ ecclesiasticæ i Norge end i Sjælland, og at en Malabarar ikke overtales paa samme Maade som en Grønlænder”.⁷³³

En sognepræsts virke var derfor afhængigt af det udsnit af befolkningen, hvis kristne ve og vel, han var sat til at varetage. Betragtningen er interessant, da den i nogen grad bryder med den stærke norm om uniformitet og enhed i embedsførelse, som mange gejstlige ellers gav udtryk for. Eksempelvis tog biskopperne ikke hensyn til dette i deres monita. s. L. Hersleb var

om bl.a. biskopperne i stiftet før han døde. 2. bind, som skulle have været om bl.a. provsterne og præsterne, nåede derfor ikke at blive udgivet.

⁷²⁹ Kall 490: upag.

⁷³⁰ Efterfølgeren var Hans Henrik Müller (embedsperiode 1768-1773); <https://wiberg-net.dk/161-Broendshoi.htm> (besøgt 26. april 2021).

⁷³¹ Biskoppen Peder Hersleb havde netop lagt vægt på dette med indstiftelsen af sognepræsternes og degnenes embedsbøger. Med *Efterretninger til efterfølgeren* bliver brorsønnen Peder Lorents Herslebs betragtninger grundlaget for at undersøge, hvordan en sognepræst så på dette aspekt.

⁷³² Det topografiske træk ved selvbiografien lader til at være tidstypisk for gejstlige selvbiografier omkring 1750; Henningsen, 2006: 454.

⁷³³ Rørdam, 1877-1880: 666.

dog af en anden overbevisning, hvilket er grunden til, at han rent faktisk kom med de fyldige beskrivelser af sine menigheder, som han gjorde. Pastoratet bestod af de mindre landsbyer i Vanløse, Rødovre og Utterslev såvel som de lidt større i Husum og Brønshøj.⁷³⁴ I Herslebs beskrivelser var den afgørende skillelinje dog mellem hovedsognet Brønshøj og annekssoget Rødovre. Han beskrev de to sognes menigheder ret forskelligt, henholdsvis overvejende positivt og negativt.

Først gælder det hans positive beskrivelser af Brønshøj sogn, og hvordan han satte det i relation til de sjællandske omgivelser. Peder Lorens Hersleb havde ellers ikke videre godt at sige om sjællændere. Det var ikke et folkefærd, som generelt ”plages af Ærlighed”.⁷³⁵ For en nordmand som Hersleb kunne det være en udfordring af være sognepræst på øen. Nordmænd, bar ærligheden som et ”Proprium Nationis” men blev derfor af sjællændere ”med al sin Ærlighed og Godhed [...] agtet for en Tosse”.⁷³⁶

Grundene til sjællændernes afstumpede karakter var for det første Københavns nærhed, som kunne have dårlig indflydelse. Ankommet til hovedstaden, kunne bønder, ”som hjemme agtes for velholdne og reputerlige Mænd, blive for smaat Tyveri udi Hørkræmmernes Boder med Tjære oversmurt paa Ryggen”.⁷³⁷ Hovedstadens fristelser og vildfarelser havde en negativ virkning på landbefolkningen. For det andet var ”alt for strængt Hoveri og anden haard og uretfærdig Medfart” også en grund til, at mange sjællændere ikke var til at regne med. Det fremgår af kontrasten til de herregårde, ”hvis Ejere ere indtagne af sunde Principiis”, og som optugtede deres bønder til ”Menneskelighed”.⁷³⁸ Netop forestillingen om, at bønderne skulle blive fornuftige og religiøst oplyste mennesker prægede Hersleb. Jeg vil komme tilbage til denne forestilling senere i kapitlet, men sjællænderne var altså generelt dårligt stillet i dette arbejde pga. nærheden til de københavnske fristelser og de hårde hoveriforpligtelser.

⁷³⁴ EC-805: A.1.A.2: s. 21.

⁷³⁵ Rørdam, 1877-1880: 666.

⁷³⁶ Dette ligger fint i tråd med den nationale selvfølelse, der var hos nordmænd – også i begyndelsen af 1700-tallet; Lindhardt, 1939: 43.

⁷³⁷ Rørdam, 1877-1880: 667.

⁷³⁸ Rørdam, 1877-1880: 667. Gejstlighedens kritik af hoveriet var ikke ny. Jeg har selv behandlet det i forbindelse med undersøgelsen af Peder Herslebs visitatser i kapitel 9. Johannes Pedersen har også, med 1720'ernes Viborg stift som reference, påpeget, at hoveriet var genstand for megen gejstlig kritik, da man så det føre til kirkelig sløvhed; Pedersen, 1951: 103.

P. L. Hersleb så dog positivt på sognefolket i Brønshøj, som han anså for at være blandt ”de nogenledes raffinerede Sjælandsfarer” og ”uformærkt humaniserede”.⁷³⁹ De positive egenskaber kom dels, fordi de var ”Kongens Bønder og ej plages med Hoveri”, og dels på grund af nærheden til hovedstadens borgerskab, hvad der umiddelbart forekommer en smule overraskende set i lyset af ovenstående negative beskrivelse af København. Det var dog ikke, fordi Brønshøj-menigheden tog til staden, men fordi de ofte fik besøg af det fine borgerskab fra København. På grund af bøndernes ”Dug og Disk, Seng, Brød og Melk”, tog borgerskabet ofte ud til Brønshøj og tilbragte nogle dage der ”uden Væmmelse”. Det gik også den anden vej, hvor borgerskabet, til gengæld for bøndernes gæstfrihed, kom med ”The, Kaffe og Chokolade”, som Hersleb selv nød godt af på sine husbesøg.⁷⁴⁰ Herslebs beskrivelse af forbrugsvanerne kan sættes i kontekst med en særlig materiel dimension af en oplysningskultur, som jeg vil vise florerede i Brønshøj-menigheden. Mikkell Venborg Pedersen har peget på, at disse materielle forbrugsvaner netop var forbundet med borgerskabet som en særlig social klasse, der fortrinsvis bestod af næringsdrivende og embedsmænd, de drivende samfundsgrupper inden for den sekulære del af ”oplysningen”, og at det ikke lå gejstlige fjernt at lave denne kobling med tanke på, at de gejstlige havde mødt denne kultur under deres studier i hovedstaden.⁷⁴¹

Ud over den materielle dimension havde det københavnske borgerskabs indflydelse på Brønshøj-bønderne også en intellektuel dimension i form af en særlig prægnant litterær kultur, som Peder Lorents Hersleb fandt at være et særdeles velegnet grundlag for sit gejstlige virke. Bønderne havde i hans øjne ganske omfattende bogsamlinger. Han var særligt imponeret over en Emdrup-bondes bibliotek, som han skønnede var ”20 Sldlr. og derover” værd.⁷⁴² Han opremsede herefter et udsnit af biblioteket, som både bestod af religiøse og verdslige tekster: ”Resenii og Svaningii Bibel [tidligere Sjællands-biskopper] vel conserveret, Saxonis Grammatici Krønike, Brochmandi [også en tidligere biskop] og Naschovii Huspostiller, Jersinii Scripta”. Derudover nævnte han, at ”Visebøger findes overalt temmelig tykke”.

Disse værker stod ikke og samlede støv, men var en del af sognefolkenes sædvane med at samles og ”disputere gemenlig i Selskaber om bibelske og historiske Ting”. Særlig agtelse,

⁷³⁹ Rørdam, 1877-1880: 667.

⁷⁴⁰ Rørdam, 1877-1880: 667.

⁷⁴¹ Pedersen, 2013: 269.

⁷⁴² Rørdam, 1877-1880: 668.

havde dem af ”de lærdeste Bønder”, som var blevet udråbt som boglærde og ”ansete iblandt de andre for Rabbiner”.⁷⁴³ Brønshøj-bøndernes traditioner med at mødes og disputere historiske og bibelske emner kan læses ind i en bredere oplysningskultur, som netop var defineret i kraft af diskussionerne.⁷⁴⁴ Bøndernes oplysningsprægede litterære kultur ses særligt med beskrivelserne af deres historiske interesse.

Teologen Tine Reeh har peget på, at den akademiske elite fra 1730’erne og frem blev særlig opmærksomme på de fordele, som var ved en styrket historisk interesse hos befolkningen, også når det gjaldt kirkehistorie. Blandt andet skulle Ludvig Holbergs *Almindelig Kirke-Historie* fra 1738, med Tine Reehs ord, styrke ”[almindelige borgeres] sunde og kritiske stillingtagen til kirken og udbrede forståelse for en tidssvarende reformatorsk kristendom”.⁷⁴⁵ Samme opmærksomhed på en mere videnskabelig fremgangsmåde i kirkehistorien ses også blandt datidens ledende gejstlige. Ludvig Harboe, Sjællands biskop (1747-)1757-1783, skrev i sin indledning til førnævnte Zwergius’ værk om den sjællandske gejstlige fra 1753 som Peder Lorents Herslebs selvbiografi var tænkt som en del af, at værket var vigtigt, da ”de Efterretninger man faaer om deres Person [=de gejstliges], deres Embedes Forretninger og deres Forhold derudi, være som et Speil, hvorudi man kan see Guds Kirkes Tilstand”.⁷⁴⁶ Zwergius’ værk var et væsentligt bidrag til en kirkehistorie, som ”har alle de Egenskaber som udkræves af et paalideligt Historisk Skrift”.⁷⁴⁷ s. L. Herslebs selvbiografi var tænkt som del af Zwergius’ værk, hvilket understreger den fælles norm med andre gejstlige om historieskrivningens opbyggelige karakter, Hersleb skrev sig ind i.

Disse traditioner var for Hersleb et godt grundlag at virke på. Han skriver stolt, at han siden han kom i kaldet i 1744 og frem til 1753 havde uddelt ”250 Ny Testamenter og 20 hele Bibler iblandt de unge konfirmerede”.⁷⁴⁸ Den litterære interesse var altså et godt grundlag, men for Hersleb var den ikke ensbetydende med, at sognefolket besad den rette religiøse lærdom. Den intellektuelle dimension kunne ikke stå alene. Der skulle også foregå en åndelig

⁷⁴³ Rørdam, 1877-1880: 668.

⁷⁴⁴ Pedersen, 2013: 237.

⁷⁴⁵ Reeh, 2017: 71.

⁷⁴⁶ Zwergius, 1754: 4.

⁷⁴⁷ Zwergius, 1754: 3.

⁷⁴⁸ Rørdam, 1877-1880: 668. Det er ikke utænkeligt, at s. L. Herslebs norske baggrund har spillet ind i dette tilfælde, da det før er blevet bemærket, at der var en stor interesse efter boguddelinger i Norge; Lindhardt, 1939: 263-265.

kultivering. Her skulle der en gejstlig til. Man kunne glædes nok så meget over den gode jord, men den var kun et grundlag og udgangspunkt. Til den videre vækst behøvedes en god gejstlig hyrde. Herslebs positive beskrivelser af Brønshøjmenigheden var derfor samtidig et forsvar for nødvendigheden af gode gejstlige. Sognebørnene behøvede stadig sognepræsten til at vejlede sig i arbejdet med troen, selvom de var nok så velbevandrede i litteraturen.

De positive beskrivelser er der dog ikke mange af, når det kommer til Herslebs betragtninger om Rødovre-menigheden. I *Efterretninger til Efterfølgeren* skrev han:

”Min Eftermand vil finde stor forskiæl paa disse to Meenigheder; thi det er som det var to Slags Folk in eruditione & Civilitate [i kundskab og høflighed], og derefter maa man rette sig”.⁷⁴⁹

Modsat Brønshøj-menigheden kastede nærheden til det københavnske borgerskab øjensynligt ingen fordele af sig, på trods af, at afstanden mellem sognet og hovedstaden ikke var nævneværdig større. Dermed var Rødovre-bønderne ikke udsat for samme positive påvirkning. Hersleb nævner intet om, at der forekom de samme litterære praksisser i annekssognet, men beskriver tværtimod, at der var væsentlig mere konflikt mellem Rødovre-menigheden og ham, og at hans myndighed til stadighed var udfordret.

Bl.a. beretter Hersleb i selvbiografien om en episode, hvor han havde betydelige udfordringer med at sætte sig igennem. En episode som Hersleb selv omtalte som ”et Stykke af Historia hæretica apud nos [kætterhistorie hos os]”.⁷⁵⁰ Det drejede sig om, at der i begge sognene på et tidspunkt blev spredt et ”Himmelbrev”, et produkt af en folkelig praksis, som havde floreret siden middelalderen, hvor man delte breve, som angiveligt var sendt fra gud eller Jesus,⁷⁵¹ hvis indhold angreb Herslebs autoritet. Brevet var underskrevet Jesus, og i det stod, at de husstande, som opbevarede et udskrift af brevet ville være velsignede og at de, der foragtede brevet ville være forbandede.⁷⁵² Brevet var ydermere problematisk, da fortalerne begyndte med at fastslå, at det ikke var umuligt, ”at Gud kunde og aabenbare sin Vilje udenfor Skriften”. Brevet cirkulerede i hele pastoratet og havde effekt i begge sogne, men det fik størst

⁷⁴⁹ EC-805: A.1.A.2: 16.

⁷⁵⁰ Rørdam, 1877-1880: 671.

⁷⁵¹ Berg, 2019. 211.

⁷⁵² Rørdam, 1877-1880: 670.

indflydelse i Rødovre: ”Ja dette gik i Annexet saa vidt, at de som taledede imod saadant himmelfaldent Guds Ord, bleve holdte for Antichristi”.⁷⁵³

Himmelbrevet medførte betydelige konflikter mellem både s. L. Hersleb og forskellige sognefolk men også indbyrdes i menighederne. Den interne strid i sognene, og at selv Brønshøj-bønderne var lette ofre for ”hvert Lærdoms Vejr”, brugte Hersleb til at understrege behovet for en gejstlig vejleder og hyrde. Det var dog ikke ligetil for Hersleb at overbevise menighederne om dette. Tværtimod blev han selv genstand for kritik, da han under gudstjenesterne talte imod himmelbrevet og blev anklaget for også at være Antikrist, hvilket fik ham til at stoppe med at tale mere om det ”offentlig”. Herslebs håndtering af sagen, og andre af hans betragtninger, vidner om, hvordan han opfattede grænserne for sin myndighed. Direkte fremturen med kirketugt var i hans øjne ikke en mulighed.

Kirketugten skulle i stedet komme fra tilforordnede sognemedhjælpere, ”duelige, edsvorne og lovlig beskikkede Medhjælpere”, hvis fravær s. L. Hersleb begræd⁷⁵⁴. Det var en gammel ordning fra kirketugtsforordningen fra 1629, som i Danmark siden hen var gået ud, som han henviste til.⁷⁵⁵ Biskoppen Peder Hersleb havde selv indført ordningen, da han var sognepræst i Hillerød.⁷⁵⁶ Det samme gjaldt s. L. Herslebs egen far, som med sine ”8 Medhjælpere kunde ofte med deres simple Overtalelser mere udrette end Præstens skriftmæssige, lange Forestillelse”.⁷⁵⁷ Peder Lorents Herslebs opfattelse af, hvad gejstliges øjemål burde være, var i overvejende grad vægtet mod, hvorvidt menigheden rent faktisk forstod det, som blev formidlet. Senere skrev han, at ”der behøves ikkun een Fader, men mange Tugtemestere, endog Tugtemesterinder”.⁷⁵⁸ Dette ser jeg ikke mindst i, at han afslutter beskrivelsen af dette synspunkt ved at henvise til, at det var i arbejdet med ”at give nøje Agt på [de fineste Hykleres] Levned og Forhold, hvilket af Medhjælpere bedst kan mærkes”.⁷⁵⁹ Det

⁷⁵³ Rørdam, 1877-1880: 670.

⁷⁵⁴ Rørdam, 1877-1880: 669.

⁷⁵⁵ Stenbæk, 1983: 60.

⁷⁵⁶ Kornerup, Bjørn: Peder Hersleb i Dansk Biografisk Leksikon på [lex.dk](https://biografiskeleksikon.lex.dk/Peder_Hersleb); https://biografiskeleksikon.lex.dk/Peder_Hersleb (besøgt 3. september 2021).

⁷⁵⁷ Rørdam, 1877-1880: 669.

⁷⁵⁸ Rørdam, 1877-1880: 670.

⁷⁵⁹ Rørdam, 1877-1880: 670.

var medhjælperne, der ville have kunnet meddelt ham om situationen med himmelbrevet ”førend det kom saa vidt”.⁷⁶⁰

Det var dog svært nok at få medhjælpere af den grund, at ”de mene, at de da skulle agere Sladrere og saledes drage sig Had paa Halsen”.⁷⁶¹ Hoveriet, som dermed igen kom i skudlinjen for Herslebs kritik, gjorde det ikke nemmere. I Herslebs øjne burde medhjælperne være ”fritaget for Hoveri og Arbejde” ligesom, at de norske medhjælpere var fritaget for ”Skytsfærd”.⁷⁶² I Norge havde man ikke hoveri pga. en anderledes brugs- og ejendomsstruktur men derimod en pligt til at fragte gejstligheden rundt inden for sit sogn, hvad der kunne være et tidskrævende arbejde, ikke mindst i de norske fjelde.⁷⁶³ I Herslebs øjne var det ikke ”ugjærligt at faa den Sag bedre sat paa Fode” med ny lovgivning.⁷⁶⁴

Fraværet af medhjælpere udgjorde en betydelig hæmsko for s. L. Herslebs bestræbelser med at komme himmelbrevs-uroen i hans sogne til livs. Dog lykkedes det ham til slut, og måden han gjorde det på viser en anden arena, som de gejstlige agerede i, nemlig i sognebørnenes huse ved husbesøg. Han oplevede betydelige begrænsninger på, hvad der var muligt for ham at gøre under gudstjenesterne, men husbesøgene gav ham et andet repertoire at spille på. Under besøgene gjorde han nar af ”disse Breviariis” (tilhængere af Himmelbrevet) og bad sine sognebørn holde nøje øje med, hvordan det gik tilhængerne og om de vitterligt var velsignede. Da en af disse kort efter blev sat fra sin gård, blev ”den ny Religion ganske omstødt”.

Husbesøgene var en væsentlig del af sognepræsternes virke. Det var også et embedsaspekt, som eksplicit var nævnt i Herslebs eget kaldsbrev, hvor han skulle ”flitteligen, efter Loven, besøge Menighedens Lemmer, den eene saavelsom den anden i deres Huuse”.⁷⁶⁵ s. G. Lindhardt har i sin Peder Hersleb-biografi anført, at denne i sin tid som biskop over Akershus stift havde udtrykt, at han gerne så sognepræsterne udføre husbesøg årligt, uden at loven dog udtrykte et fast interval: ”kan meget godt stiftes og meget ondt afvendes, når den

⁷⁶⁰ Rørdam, 1877-1880: 670.

⁷⁶¹ Rørdam, 1877-1880: 670.

⁷⁶² Rørdam, 1877-1880: 669.

⁷⁶³ Et tilbagevendende emne i Erik Pontoppidans brevbøger (biskop i Bergen stift 1747-1754); Dahl, 2019: 25.

⁷⁶⁴ Rørdam, 1877-1880: 669.

⁷⁶⁵ [RA] Sjællands Stifts Bispeembede: *Sager vedr. Brønshøj og Rødovre sognes kirker mm.*: dateret 12. november 1744.

rettelig og viselig i kærlighed bruges, og præsten aldrig kan have bedre lejlighed at kende sin hjord og forhøre ungdommens fremgang i deres kristendom”.⁷⁶⁶ Husbesøgene var med grund i *Danske Lov*, men det tyder på, at de pietistisk inspirerede gejstlige gjorde særlig brug af dem. Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har f.eks. peget på husbesøgenes centrale betydning for Stauning-præsten Peder Wedel som effektivt redskab til at sikre god tro og sand omvendelse.⁷⁶⁷

I håndteringen af sagen var Hersleb fraveget at udøve sin myndighed offentligt i det sognekirkelige rum, men havde i stedet flyttet arbejdet ud i de private husstandsarenaer i sognet, hvilket siger meget om, hvordan han opfattede sin myndighed og pligterne som gejstlig. Det skortede ellers ikke på muligheder for ham for at tage konflikten op i andre sammenhænge, som f.eks. at inddrage biskoppen, sådan som Hans Mahler ofte gjorde det i sidste kapitel, eller Generalkirkeinspektionskollegiet. Sagens alvorlige karakter taget i betragtning, ville det ikke have været iøjnefaldende, hvis han havde gjort det. I hans anden tekst anes det dog at afståelsen fra at gøre konflikten mere formel og retslig var udtryk for et mere grundlæggende synspunkt om gejstlig embedsførelse hos Hersleb. I forhold til ”at føre Processer for sine Indkomster”, var det farligt ”paa alle Maader”.⁷⁶⁸ I stedet skulle præsten være afventende og se, om ikke forholdene bedrede sig.

Der er ganske vist stor forskel på, om det handlede om indkomster eller at varetage sine forpligtelser med at sørge for menighedens kristne ve og vel, men jeg mener alligevel, at udsagnet kan bruges til at tegne et billede af Herslebs forståelse af gejstliges myndighed, hvor en retssag ville føre til en kløft mellem ham og sognefolket, som ville hindre ham i hans lærestandsarbejde. Peter Henningsen har gjort lignende observation, hvor han ser et skift i forholdet mellem præst og menighed omkring 1750. Fra at have været præget af mange konflikter, var der fra da af flere sognepræster som i højere grad søgte at finde deres sognemedlemmers ”rationalitet” på baggrund af en forståelse af, at sognepræsterne som bøndernes lærere skulle lede dem til ”fornuft”.⁷⁶⁹ Henningsens beskrivelser er særligt møntet på en oplysningsramme, men den ses også før som en af de gejstliges strategier, f.eks. hos en af de helt store 1500-tals reformatorer Philip Melancthon, som på et tidspunkt havde skrevet:

⁷⁶⁶ Lindhardt, 1939: 216.

⁷⁶⁷ Appel & Fink-Jensen, 2009: 296.

⁷⁶⁸ EC-805: A.1.A.2: 16.

⁷⁶⁹ Henningsen, 2006: 499 + 453.

”many pastors quarrel with their people over unnecessary and childish things ... In such matters the pastors may well show themselves as sensible and for the sake of peace yield to the people”.⁷⁷⁰

Sammen med Herslebs beskrivelser af behovet for medhjælpere som tugtemestre, viser det, at begrænsningerne af hans myndighed i vidt omfang var selvpålagte og udtryk for, hvad han så som rammer for sin embedsudøvelse. Indsnævringen af hans handlerum lå derfor i tråd med forståelsen af, hvordan han som sognepræst bedst opfyldte sine forpligtelser. På trods af de vidt forskellige bedømmelser af pastoratets to sognes menigheder følger Herslebs beskrivelser samme tråd, nemlig hvorvidt der var god grobund for at modtage hans undervisning i kristendommens læresætninger.

13.3 Peder Lorents Herslebs særlige fokusområder som sognepræst

Det var da også undervisningsaspektet af virket som sognepræst, som Peder Lorents Hersleb koncentrerede sig om, når han skulle beskrive sit eget embedsvirke. Til forskel fra sidste kapitel om Hans Mahler, en anden pietistisk præst, som havde fokus på de voksnes (manglende) kundskabsniveau, fokuserede Hersleb på ungdommen i pastoratet. Derfor er det andre områder af kundskabsreformernes betydning, som Herslebs beskrivelser giver mulighed for at undersøge. Forskellene viser derudover også, hvordan to pietistiske gejstlige kunne lægge vægt på helt forskellige områder. I dette afsnit redegør jeg først for Herslebs syn på undervisningen af ungdommen i Brønshøjskolen, herunder sognepræstens tilsynspligt, og afslutningsvis for hans tanker om katekisation.

Ungdommens lærdom stod centralt i Herslebs beskrivelser til efterfølgeren, hvor han skrev mere indgående om sine egne forestillinger om undervisningen. Det grundlæggende formål med undervisningen var at sørge for, at børnene blev opdraget til kristne medborgere: ”af Klodser til Børn, fra Børn til [Mennesker], fra [Mennesker] til Xtne”.⁷⁷¹ Børnene skulle altså formes, hvilket kan ses som udtryk for hans pietistiske orientering, hvor mennesket, til forskel fra i den humanistiske tradition, ikke blev set som naturligt godt men skulle erkende og arbejde med sin syndserkendelse. Det skulle ”ledes på den rette vej til saligheden så tidligt som muligt”.⁷⁷² Udviklingsbeskrivelsen af børnene stemmer overens med hans beskrivelse af

⁷⁷⁰ Goodale, 2003: 119.

⁷⁷¹ EC-805: A.1.A.2: 13.

⁷⁷² Appel & Fink-Jensen, 2013: 167.

Brønshøj-bønderne. Med indflydelsen fra borgerskabet var de ganske vist i højere grad at regne for voksne mennesker, men de var stadig afhængige af den videre vejledning i kristendommen.

På denne måde, ”udi saadant Seminario”, ville en sognepræst leve op til sine forpligtelser, så ”Xty faaer sine Troende, Kongen sine Under Saatter, landet sine Tienere, Jorden sine Arbeidere”.⁷⁷³ Undervisningen var altså både centralt for Herslebs egen opfattelse af, hvad hans pligter som sognepræst var, og samtidig udtryk for en bredere forankret forestilling i gejstligheden om, hvad der i denne periode midt i 1700-tallet var deres væsentligste opgave, nemlig også at sørge for nyttige og produktive indbyggere i staten.⁷⁷⁴ Derfor var undervisningen afgørende. Sognepræsten stod ikke for den daglige undervisning i sognet, det var degn og skoleholder, men det var ham, som skulle føre tilsyn med deres undervisning.

Peder Lorents Hersleb skrev i *Efterretninger til Efterfølgeren*: ”Den fornemstes opsyn, som Præsten har at iagttage er Plantningen i Skoelen, hvorved Xsti Rige allermeest forfremmes og det efterfølgende arbeide for Præsten lettes”.⁷⁷⁵ Hvis ikke der var orden i undervisningen, ville det hindre god katekisation og i sidste ende, at ungdommen vidste og forstod, hvad de skulle til konfirmationen i sidste ende. Jeg har før beskrevet, hvordan undervisning, katekisation og konfirmation blev tænkt sammen, og det var også udtalt hos Hersleb. Sognepræsten stod for katekisationen og konfirmationen, men i undervisningen havde han som sagt en tilsynsførende rolle.

For at udføre sit tilsyn tilfredsstillende skulle sognepræsten vide noget om didaktik. Hersleb fremstillede også her sognepræsten som en nøglefigur. Uagtet de gode forhold i Brønshøj var det ikke meget bevendt uden en god sognepræst. Ganske vist var ”Anstalterne gode nok, Skolemesterne ikke udygtige, men Methoden fattes her som andre Steder”.⁷⁷⁶ Ungdommen lærte deres passager fra ”den Lange Catechismi Forklaring”, altså Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* fra 1737, men de fik ikke ”den rigtige Lærdoms Form paa de sunde og salige Ord i ro og Kjærlighed”. *Sandhed til Gudfrygtighed* var meget omfattende med godt 750 spørgsmål, som den enkelte skulle kunne, og selvom den hvilede på pietistiske læresætninger, så var pietisten Peder Lorents Hersleb ikke videre glad for den. I *Efterretninger til*

⁷⁷³ EC-805: A.1.A.2: 14.

⁷⁷⁴ Henningsen, 2006: 462.

⁷⁷⁵ EC-805: A.1.A.2: 13.

⁷⁷⁶ Rørdam, 1877-1880: 671.

Efterfølgeren besværede Hersleb sig også over ”den Catechismi Forklaring, som ved kongelig forordning er indført”, og skrev, at den havde ingen præst ”magt at udføre”.⁷⁷⁷ Derfor måtte man gå fra de lange forklaringer og i stedet direkte til de 10 bud.

Der var altså brug for en sognepræst til at sørge for den rigtige didaktik, når han virkede som ”disse Meenigheders Over-Skoele Mæster”.⁷⁷⁸ Efterfølgeren skulle huske på, at der her var tale om ”Arbeids Folks Børn”. Man skulle derfor være opmærksom på ikke at gøre undervisningen til ”en Marter-Pine og Kiædsommelighed”. Ej heller at glæde sig for meget ”ved den stolte Udenadslæsning, som tit og ofte er kunds et oplæst Naturs Verk”. I stedet skulle man fremstå ”faderlig og evangelisk”. Dette var ikke mindst vigtigt, når det kom til sognepræstens særlige rolle over for børnene: ”thi vi have 10000 Tugte-Mestere, men faae fædre”. At møde børn var noget ganske andet end at håndtere den voksne menighed, hvor der jo undertiden kunne være behov for tugtemestre i menigheden, som Hersleb var inde på i selvbiografien.

Peder Lorents Hersleb blev derefter meget konkret, hvad angik fremgangsmåde, når sognepræsten skulle høre ungdommen under hans tilsyn. Det er i disse, at vi finder den særlige sammenhæng mellem fromhed og fornuft, som kendetegnede, hvad der senere er blevet kaldt ”religiøs oplysning”. Religionen, og fromhedsfølelsen var grundlaget. Den førnævnte ”Plantningen i Skoelen” skulle ikke så meget bestå af læsning, men af ”Andagts og Gudfrygts Indprentning udi Gemyttet”.⁷⁷⁹ Når man læste var stemningen næsten vigtigere end indholdet. I stedet for at være terpende, skulle læsningen være kort og ”bløde Gemyttet, gjøre det andægtigt, bedende, og ført det lidet, de har lært, til praxis et stille levnet, større Lydagtighed, Varsomhed”.⁷⁸⁰ I denne sammenhæng gjorde Hersleb sig nogle betragtninger om, hvordan de gejstlige havde forskellige krav. Nabsognets sognepræst havde meget strenge krav til børnenes lærdom og hvad børnene skulle for at blive antaget til konfirmationen, hvilket havde medført, at de var flygtet til nabsognet.⁷⁸¹ Det var den samme problematik som mellem Hans Mahler og hans provst i sidste kapitel og er derfor endnu et eksempel på, hvordan kundskabsreformerne kunne forårsage store uenigheder inden for gejstligheden. Peder Lorents

⁷⁷⁷ EC-805: A.1.A.2: 28.

⁷⁷⁸ EC-805: A.1.A.2: 14.

⁷⁷⁹ EC-805: A.1.A.2: 13.

⁷⁸⁰ EC-805: A.1.A.2: 28.

⁷⁸¹ EC-805: A.1.A.2: 29.

Hersleb selv havde dog ikke villet undergrave sin kollegas arbejde og havde derfor ”udlyst af Sognene alle disse Fløgtninge” og nægtet at antage disse til præparation.⁷⁸² Man ser dog tydeligt på hans egne didaktiske overvejelser, at han må have været uenig med kollegaen.

P. L. Hersleb benyttede sig af en fremgangsmåde, hvor han spurgte det enkelte barn samtidig med, at Luthers lille katekismus lå foran det: ”Bogen ligge for hvers øye for at see, om de ved Øyet kunde udpille Svaret af Ordene i Bogen”.⁷⁸³ Denne fremgangsmåde, medgav han, var ganske vist i begyndelsen svær for børnene, men efterhånden lærte de at orientere sig i bogen. Hersleb stod heller ikke i vejen for at anvende ”mangen verslig Tale”, som han relaterede til kristendommen gennem lignelser, og omtalte også mange ”nys passerte Ting og uddrog Lærdom deraf”.⁷⁸⁴ Det endte ofte med, at de ikke læste meget, men at ”vi tænkte og imaginerte”. Derudover belønnede han også de gode skolebørn med ”en Kristal sølv Knap på Hatten og en Pige ved et Liv-Spende”. Det var for Hersleb vigtigt at stimulere børnenes rationalitet og ikke lade det afhænge af, hvor meget de kunne læse.

Afståelsen fra at virke som tugtemester gjaldt også, når det kom til sognepræstens katekisation i kirken: ”som en Guds Engel maae en Præst være under Catechisationen, bort med Skoele Mesteren, bort med Ferlen!”.⁷⁸⁵ Det krævede et særligt sindelag at undervise børnene hensigtsmæssigt. En for hård fremfærd hos en lærer kunne have store konsekvenser for barnet, noget han havde oplevet selv med en reference til en umoden lærer:

”Saadan alt for streng Undervisning ej alene hindrede vores [Herslebs og hans søskendes] Forfremmelse, men haver endog efterladt sig i alle vores Sind en Gruen og Angst for alle offentlige Forretninger, som kjendelig ytrede sig hos en Del af os, da vi kom til offentlig Examen”.⁷⁸⁶

Advarslen mod at indgyde frygt i ungdommen spejlede biskoppen Peder Herslebs forestillinger. I dennes visitationer fra 1740’erne beskrev han flere tilfælde, hvor sognepræster katekiserede ungdommen for hårdt, hvorfor de blev ”frygtsomme”.⁷⁸⁷ For både farbror og

⁷⁸² EC-805: A.1.A.2: 29.

⁷⁸³ EC-805: A.1.A.2: 13.

⁷⁸⁴ EC-805: A.1.A.2: 13.

⁷⁸⁵ EC-805: A.1.A.2: 15.

⁷⁸⁶ Rørdam, 1877-1880: 654.

⁷⁸⁷ Larsen, 2003: 68.

nevø gjaldt det for undervisningen såvel som for katekisationen, at de betragtede den ud fra, hvorvidt den levede op til formålet med rent faktisk at få menighedens medlemmer til at forstå og føle, hvad kristendommen i hans øjne handlede om.

For Peder Hersleb stod sognepræsternes pligter – tilsyn og katekisation – omkring undervisningen af pastoratets ungdom centralt. I hans beskrivelser af Brønshøj-skolens ungdom anerkendte han ganske vist, at der var flere børn som kunne deres læresætninger, men at det ikke var nok, da de også skulle mærke vækkelsen i ordene. Heri var sognepræstens indsats som tilsynsførende afgørende, hvilket flugter med hans beskrivelser af de voksne sognefolk i forrige afsnit. En forskel på behandlingen af voksne og børn i menighed var dog at børnene ikke måtte mødes af tugt, hvor de voksne nok kunne bruge en mere kontant behandling. Herslebs efterretninger til efterfølgeren fik i denne sammenhæng karakter af formaninger. Det var ikke givet, at en sognepræst tænkte som Hersleb, men det var afgørende for ham, at efterfølgeren lod sig inspirere af hans didaktiske fremgangsmåder. På denne måde kan Herslebs forestillinger også ses som udtryk for et fællesgejstligt repertoire, som han forventede, at efterfølgeren både kunne forstå og anerkende.

13.4 Sognepræsten og resten af gejstligheden

Undervejs i Peder Lorents Herslebs to tekster giver han også udtryk for, hvordan han forstod sin rolle i forhold til andre gejstlige. Det er det tredje og sidste aspekt, jeg vil behandle med denne case. Betragtningerne om at indgå som del af en større gejstlighed faldt ligeledes i forbindelse med varetagelsen af de undervisningsrelaterede pligter og kom konkret til udtryk i beskrivelser af relationen til skoleholderen og skolen i annekssognet Rødovre. Eksemplet bidrager til argumentet om, at de forskellige gejstliges opgaver og perspektiver langt fra var de samme, men af bevæggrunde og motivationer kunne variere meget, hvilket havde en betydning for forståelsen af de gejstliges myndighed i forhold til hinanden.

Hvad Rødovreskolen og dets skoleholder angik, besværede Peder Lorents Hersleb sig meget over dem. Til efterfølgeren havde han ikke så meget andet at sige om skoleholderen end en hentydning til, hvilken betydning en dårlig skoleholder kunne have: ”det er ikke en ringe Tab for Guds Kirke, at en Skole Mester er saa ringe en Person in Repl: ecclesiastica”.⁷⁸⁸ Det kan rimeligt tænkes, at Herslebs dårlige bedømmelse af skoleholderen havde grund i, at

⁷⁸⁸ EC-805: A.1.A.2: 14.

Hersleb havde svært ved at udmønte sin autoritet over for ham. Jeg har før vist, at skoleholderne skulle indordnes i det gejstlige hierarki, som biskoppen Peder Hersleb havde sagt i et monitum.⁷⁸⁹ Dette var også en kilde til konflikt i 1768, hvor beretningen til efterfølgeren er fra. På den ene side var sognepræsten den overordnede, men skoleholderen kunne også påberåbe sig eget embedsintegritet meget lig kapellanen i kapitel 11. Denne integritet var sikret ved lov, for eksempel i reskriptet af 30. marts 1742 var det blevet slået fast, at sognepræsten end ikke måtte fremsætte forslag om kandidater til skoleholderembeder.⁷⁹⁰ Ikke desto mindre var selv biskop Hersleb ikke videre begejstret for de muligheden for at ustuderede kunne blive skoleholdere: ”nu har de faaet det saa viit, at Skindder og Skomager, naar de ere Pietister kan blifve Degne, skønt de ere ustuderede; med Tiden blifver vel og Præster uden studeringer”.⁷⁹¹ Herslebs beskrivelser giver os derfor mulighed for at undersøge, hvordan 1740’ernes implementering af skolereformerne udfordrede den etablerede gejstlighed, og hvordan gejstlige navigerede i dette.

Hvad angik skolebygningen, var den grundlagt og rejst i løbet af Herslebs embedstid ved kongeligt reskript.⁷⁹² Det var Rødovre-bønderne selv, som skulle holde skolehuset og aflønne skoleholderen, som også nød godt af ”Skillings offer paa Disken i Kirken”, altså indsamling. I et længere historisk perspektiv var dette ikke ualmindeligt, da meget skolevæsen siden reformationen havde været organiseret ”fra neden” og derfor defineret ud fra forældrenes prioriteringer, som Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har beskrevet det.⁷⁹³ Ikke desto mindre var det dog i Herslebs øjne en fejltagelse at lade Rødovre-bønderne have så meget ansvar: ”men da intet kand betroes Bonden selv at forvalte, der vandt til et Slaverie, skeer og meegen Fortræd udi denne Skoele”.⁷⁹⁴ Med den større økonomiske uafhængighed havde Hersleb svært ved at sætte sig igennem.

Det gjaldt også for hans overordnede, provsten, som heller ikke kunne gøre meget mod Rødovrebønderne. Derfor ønskede Hersleb for sin efterfølger, ”at Skoelen blev overleveret til Amtets Øvrighed”. Som jeg er kommet ind på nogle gange i løbet af afhandlingen, havde den

⁷⁸⁹ Appendiks 4: 1746, 1: nr. 5.

⁷⁹⁰ Appel & Fink-Jensen, 2013: 315.

⁷⁹¹ Markussen 1995: 21.

⁷⁹² EC-805: A.1.A.2: 12.

⁷⁹³ Appel & Fink-Jensen, 2013: 351.

⁷⁹⁴ EC-805: A.1.A.2: 12.

verdslige gren af øvrigheden betydeligt flere mulighed for at udøve fysisk magt, hvilket i Herslebs forståelse jo også hang sammen med, at han selv ikke kunne være mere fremturende uden at ødelægge grundlaget for sit egentlige arbejde som gejstlig. Rødovreskolen var dermed en arena, som tilbød Rødovre-bønderne og –skoleholderen et betydeligt repertoire mod de gejstligt overordnede. Historikeren Karsten Merrald Sørensen har fremført, at skolelovgivningen i 1739 var med til at gøre skolebygningerne til en et modrum til kirkerummet eller i hvert fald en differentiering af de eksisterende rum for gejstlig udøvelse.⁷⁹⁵ I tilfældet med Rødovre ses denne modstilling markant.

Der var altså væsentlig forskel på skoleforholdene i henholdsvis Brønshøj og Rødovre, hvilket i Herslebs forståelse havde meget at gøre med de muligheder, han som sognepræst havde for at styre skolen. Det kom også til udtryk på andre måder. I hans embedsbog er der en indførelse med et brev fra ham til stiftamtmanden dateret 29. november 1749. Brevet er en respons til, at nogle landboere i sognet ville have tilladelse til at søge Rødovre skole, da den lå tættere på dem end Brønshøj skole gjorde, hvilket Hersleb i brevet gav udtryk for var en dårlig ide.⁷⁹⁶ Sammenholdt med hans andre beskrivelser af forholdene omkring Rødovreskolen giver brevet indtrykket, at han netop søgte at begrænse tilstrømningen til skolen. Rødovreskolen var en arena, hvor Hersleb ikke kunne gøre sin indflydelse gældende på samme måde som i Brønshøj.

13.5 Afrunding

Undersøgelsen af den pietistiske sognepræst Peder Lorents Herslebs selvbiografi og instruktioner til efterfølgeren bidrager til forståelsen af, hvordan varetagelsen af et kald afhang af en række lokale forhold, hvilket var faktorer i at skabe den variation mellem embederne, som var et vilkår i den praktiske embedsudøvelse. Kulturen blandt menighederne i pastoratets sogne gav anledning til at undersøge forskellige sider på Herslebs embedsførelse, som var præget af en stor fokus på sognepræstens rolle som underviser og vejleder. Hans pietistiske orientering gav sig til kende i lange betragtninger til efterfølgeren om didaktik, og hvordan sognenes ungdom bedst muligt kunne vækkes. Der var dog store forskelle på sognene, som

⁷⁹⁵ Sørensen, 2016: 247.

⁷⁹⁶ [RA] Brønshøj pastorat: *Embedsbøger*. 18.

hver satte sit tydelige præg på Herslebs forståelse af sit arbejde. Hvor han i Brønshøj fandt gode muligheder for at arbejde med grund i sognets oplysningsprægede litterære kultur, var der i Rødovre både modstand blandt de voksne og skoleforhold, som gjorde arbejdet betydeligt mere besværligt. Hersleb understregede dog over for sine læsere, at der var kraftigt brug for en god sognepræst begge steder for at begge sognes bondebefolkning kunne blive gode kristne og dermed gode samfundsborgere. Særligt selvbiografien, som var tænkt at indgå i et større historisk værk om den sjællandske gejstlighed, fremstår i den forstand som et argument for gejstliges fortsatte berettigelse i samfundet som lærestand.

I Herslebs beskrivelser ses derudover en række betragtninger om hans myndighed i forhold til de forskellige kirkelige arenaer i sognet og de repertoarer, han fandt i de enkelte. I striden mod tilhængerne af himmelbrevet fandt han kirkerummet utilstrækkeligt til at bekæmpe den i hans øjne kætterske indflydelse. I stedet brugte han den mere private kontakt med sognebørnene under sine husbesøg til at modarbejde sine modstandere. Hans opfattelse af, at retssager og processer ville ødelægge tillidsforholdet mellem ham og menigheden gjorde, at han fraveg denne mulighed og dermed selv afgrænsede sit handlerum f.eks. i forhold til sidste kapitels Hans Mahler og de gejstlige parter i kirketugtssagerne under Christen Worms landemoder i kapitel 7. Han fandt også sin autoritet stækket i Rødovreskolen, hvis fundats gjorde det sværere for ham at sætte sig igennem, hvilket også var tilfældet med skoleholderen, som også var mere uafhængig af ham.

Del IV: Afslutning

14. Konklusioner

Formålet med denne afhandling har været at undersøge, hvordan gejstlige i Sjællands stift forstod og varetog deres embeder under enevælden i første halvdel af 1700-tallet – og ikke mindst hvordan de gjorde dette i interaktion med hinanden. Gejstligheden var en klassisk samfundsstand med privilegier og forpligtelser, som de fik i kraft af at være enevældens embedsmænd. Som embedsmænd spillede de en central rolle i at realisere enevældens legitimitetsgrundlag med at indrette samfundet efter trosforskrifterne i den Augsburgske konfession af 1530. Det betød bl.a. en varetagelse af forpligtelserne som lærestand i den lutherske trestandslære, en samfundsideologi som gennemsyrede lovgivningen. Min fokus har været at se på interaktioner og forhandlinger inden for den gejstlige stand om varetagelsen af de forskellige områder af varetagelsen af de gejstlige embeder. Første halvdel af 1700-tallet er i denne sammenhæng interessant for at forstå enevældens gejstlige, da der i denne periode forekom store uroligheder i kirkelivet i stat og samfund pga. pietismens indflydelse. Pietisterne anskuede troen på måder, som også blev brugt i forhandlingen, og som endog grundlæggende påvirkede en række områder af kirke og gejstlighed som f.eks. autoritetsforhold og bureaukratiske strukturer i gejstligheden.

Som jeg redegjorde for i kapitel 2 har gejstligheden og perioden traditionelt fået størst opmærksomhed fra kirkehistorikere, som fortrinsvis har beskæftiget sig med teologiske perspektiver på brydningerne. For faghistorikeres vedkommende har en markant del af tidligere forskning set på de gejstlige som dem, der sørgede for socialdisciplineringen af befolkningen med religion som redskab. Dette syn er dog blevet nuanceret i senere forskning ved at man har peget på, at de gejstlige i praksis skulle varetage deres forpligtelser i et broget landskab af forskellige aktører – gejstlige som lægmænd – som alle havde egne forestillinger og forventninger til, hvordan varetagelsen af de forskellige gejstlige embedsområder rent faktisk skulle administreres.

Med dette afsæt var ambitionen at undersøge gejstligheden som en samlet stand. For at gøre dette har jeg været særlig opmærksom på det gejstlige bureaukrati og de indbyrdes gejstlige forhandlinger. De gejstlige i Sjællands stift indgik i en større hierarkisk struktur, fra

biskoppen over provsterne til sognepræst og degn. De enkelte gejstlige havde forskellige opgaver med at realisere den samlede stands samfundsmæssige forpligtelser alt efter hvor i hierarkiet, de var placeret. Selvom idealet var en uniform og ensartet stand, bød varetagelsen af de enkelte gejstlige embeder derfor på store indbyrdes variationer, som også var pga. af lokale påvirkninger. For at indfange disse perspektiver, ville jeg se på det gejstlige bureaukrati samlet. Dette er grunden til, at valget faldt på Sjællands stift som genstandsfelt, den største af de regionale inddelinger i Danmark og Norge. Ved at følge gejstlige på forskellige niveauer og betragte de enkelte gejstlige som del af et større hele kunne jeg indfange den sammenfiltrering af forskellige normer, handlinger og dynamikker, som kendetegnede gejstlig praksis.

På baggrund af disse overvejelser opstillede jeg den overordnede problemstilling om, hvordan gejstlige embedsmænd forstod og varetog deres embede. Det uddybede jeg i kapitel 3 med tre centrale forskningsspørgsmål: 1) hvordan gejstlige forstod deres rolle som del af en samlet gruppe af embedsmænd, 2) hvilke repertoarer de forskellige gejstlige trak på, når de agerede i bureaukratiets arenaer, og 3) hvordan de gejstlige forhandlinger ændredes i perioden, hvor jeg har lagt særlig vægt på Christian 6.-regeringens statspietistiske lovgivning i 1730'erne, der står som skillelinje i undersøgelserne.

Som teoretisk-metodisk inspiration fandt jeg det særligt frugtbart at se på forholdet mellem den enkelte gejstlige og hele standen med inspiration i den franske filosof Etienne Balibars forståelse af transindividualitet, som han anvender til at beskrive, hvordan individet skabes i relation til en større gruppe i en kontinuerlig proces. For at undersøge processen nærmere inddrog jeg Bruno Latours aktør-netværk-teori for at konkretisere, hvad det var for situationer, de gejstlige virkede i. Jeg så i denne sammenhæng de gejstliges ytringer som handlinger, med inspiration i den britiske intellektuelle historiker Quentin Skinners begreb om ”speech acts”, og del af et samlet repertoire som de forskellige gejstlige gjorde brug af med inspiration fra den svenske historiker Karin Sennfelt. Et tredje og sidste greb for at åbne op for praksisperspektivet var forståelsen af arenaen som ramme for interaktion, sådan som politisk kultur-forskningen har arbejdet med den, hvor min interesse særligt lå i at arbejde med, hvordan arenaerne påvirkede de gejstliges repertoire. Formålet med inddragelsen af disse perspektiver var at inspirere og målrette mine undersøgelser af kerneaspekter af de gejstliges praksis.

Valget af disse greb mandede ud i beslutningen om at arbejde case-baseret, hvor udvælgelsen af materiale var centreret om enkelte gejstlige. Udvalget af casene var baseret på kriterier om, at de for det første skulle vise gejstliges ageren på forskellige niveauer i hierarkiet, og hvordan de brugte bureaukratiet. De forskellige cases skulle for det andet kunne siges at beskrive en praktisk udøvelse af embedet, så de gejstliges indbyrdes interaktioner med brug af arenaer og repertoire blev tydelige. Det tredje kriterium var, at casene skulle bygge på rigt kildemateriale, der gjorde det muligt at vise sammenfiltringen af forskellige gejstlige problematikker som et vilkår i den praktiske embedsførelse. Disse overvejelser førte til, at jeg strukturerede afhandlingen i to empiriske hoveddele om hhv. biskopper og gejstlige på de nedre niveauer. Med strukturen fokuseredes på konkrete gejstlige og specifikke aspekter af deres virke, men i alle cases optræder flere typer gejstlige, hvilket understreger det transindividualistiske perspektiv mellem den enkelte og standen som helhed. Der kunne være langt fra biskop til sognepræst og degn, men for alle gjaldt det, at deres roller i høj grad formedes af de forhandlinger der fandt sted, netop i mødet mellem forskellige gejstlige. Jeg vil i det følgende uddybe de vigtigste resultater af mine undersøgelser, som viser, hvordan gejstlige forhandlede på de forskellige hierarkiske niveauer og i de bureaukratiske arenaer, de agerede i.

Ift. biskopperne Christen Worm og Peder Hersleb, er et vigtigt resultat i undersøgelserne af, hvordan de administrerede deres stift, at de gik efter at skabe ensartethed og uniformitet i de gejstliges embedsudøvelse. Det kom til udtryk i deres opmærksomhed på standens integritet som embedsstand, hvor de enkelte gejstlige ikke måtte overskride deres myndighedsbeføjelser, og i, at biskopperne ville have det gejstlige embedsapparat til at fungere godt. Mht. embedsapparatet fandt jeg, at begge biskoppers arbejde for at sikre dette kom til udtryk i idealer om god kommunikation og dokumentation samt en varsom omgang med det gejstlige retssystem, der blev brugt som formaliseret konflikthåndteringssystem. For begge biskopper var efterlevelsen af disse idealer god gejstlig embedsførsel.

En systematisk undersøgelse af begge biskoppers monita, deres bispe Lovgivning, gjorde mig i stand til at pege på de roller og det ansvar for den samlede stand, som begge biskopper tildelte de forskellige typer gejstlige, men også på, hvad der var af forskelle imellem dem. I bureaukratisk henseende lagde Christen Worm afgørende vægt på provsterne, som både skulle virke som biskoppens stedfortræder i stiftet og bl.a. løbende sørge for, at embedsskrivelser og

beslutninger kom ud til sognenes gejstlige. For Peder Hersleb var provsterne også vigtige, men han lagde en helt anden vægt på præsternes og degnene, hvilket f.eks. ses med indstiftelsen af embedsbøger, som både skulle understøtte biskoppen i hans tilsynsføring under visitatserne og sikre, at efterfølgere i kaldet var bekendt med det lov- og beslutningsgrundlag, deres myndighed hvilede på. Når det kom til biskoppernes regulering af de gejstliges varetagelse af de religiøse praksisser og ritualer, som var deres egentlige kerneopgave, havde begge biskopper i højere grad opmærksomhed på de gejstlige ude i sognene, da det var dem, som varetog disse opgaver. Christen Worm og Peder Hersleb udtrykte også her forventninger til, at praksisserne blev udført ensartet, hvilket ofte krævede tilbagevendende formaninger, da de underordnede dels tog lokale hensyn og dels havde egne motivationer og opfattelser, som godt kunne gå imod biskoppernes.

Normen om integritet og ensartethed ses igennem hele perioden, men der forekom dog også store ændringer i, hvad der skulle gøres for at opretholde dette. Årsagerne til dette var i høj grad ny lovgivning i 1730'erne, hvor 1736-forordningen om indstiftelsen af konfirmation og skoleloven fra 1739-forordningen om oprettelsen af skoler på landet, som jeg samlet betegner ”kundskabsreformerne” og som var en del af Christian 6.’s statspietistiske reformlinje. Med det blev der sat stor fokus på de gejstliges undervisningsopgaver. Aftrykket fra kundskabsreformerne ses tydeligt i Peder Herslebs monita, hvor han brugte betydelig energi for at regulere bureaukrati og ritualer, som var forbundet med arbejdet med menighedernes kundskabsniveau. Konkret ses det i Herslebs stillingtagen til undervisnings-, katekisations- og skriftemålspraksisser, som han sammen med håndtering af det nye ritual i konfirmation brugte meget tid på, ikke bare ved landemoderne, men også når han var ude i sognene under visitatserne. Herslebs regulering af disse praksisser viste tydeligt, hvordan disse praksisser blev set i sammenhæng med hinanden.

Jeg undersøgte biskoppernes embedsvaretagelse gennem deres ageren ved netop landemoderne og visitatserne, to centrale arenaer i det gejstlige bureaukrati. Her viste jeg, hvordan deres udøvelse i begge sammenhænge var præget af interaktion med andre, som krævede forhandling gennem anvendelsen af det repertoire, aktørerne havde til rådighed de pågældende situationer. Interaktionselementet var til stede i alle de sammenhænge, jeg har undersøgt. I mindst grad i biskoppernes monitavirksomhed, hvor jeg dog kunne bemærke, at biskopperne undertiden reagerede på anvisninger oppefra og på løbende hændelser ’nedefra’. I

den forstand viste landemodet sig netop som et bureaukratisk knudepunkt, da biskoppen fik lejlighed til at adressere aktuelle problematikker.

Forhandlingen mellem de gejstlige var mere udtalt i landemoderne retssager, som viste en helt anden side af landemoderne som arena. Retssagerne var i vid udstrækning udtryk for de lavere gejstliges konflikter og motivationer, og biskoppen optrådte her ofte som den reaktive part. Dog var retssagerne også anledninger for biskopperne til at udmønte deres autoritet meget eksplicit. I Christen Worms periode 1711-1737 spillede retssagerne en stor rolle ved landemoderne, og derfor har jeg betragtet administrationen af landemodet som retsinstans som et væsentligt aspekt af hans myndigheds opgaver. Som dommer i sagerne skulle han både sørge for, at de foregik efter forskrifterne, og at konflikter om gejstlige embedsvaretagelse blev afklaret.

Christen Worm brugte gerne retssagerne til at slå de retslige normer i det gejstlige bureaukrati fast. Når de underordnede tog det gejstlige retssystem i brug, skulle de f.eks. sikre sig, at forholdet overhovedet var et gejstligt anliggende, og at bevisførelsen var ordentligt. Ikke sjældent måtte Worm formane sine underordnede om dette. Når det kom til behandlingen af de konkrete konfliktpunkter, var domsafsigelserne anledninger for Worm til at formidle, hvad der var tilladt og ikke tilladt, og dermed hvilket grundlag han dømte på. Det gjaldt ikke bare parternes konfliktpunkter. Han kunne også betone helt andre aspekter af embedsførelsen, end der umiddelbart blev lagt op til. Landemoderetssagerne var derfor udtryk for en stor grad af interaktion mellem stiftets gejstlige, hvor de udgjorde et reelt rum for forhandling om tidligere afsagte domme, men de gav også Worm yderligere et repertoire til at manifestere sin myndighed, hvilket ikke mindst var muligt pga. provsternes synodalakter, som i de retslige sammenhænge blev brugt som domprotokoller, som hele stiftets gejstlighed skulle læse.

Det var dog ifm. med landemodets funktion som retsinstans, at jeg har kunne se de tydeligste forandringer i biskoppernes handlerum ved periodens landemoder. Med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737, blev der i praksis gjort en ende på landemodets funktion som domstol for retssager, der drejede sig om gejstlig embedsvaretagelse. Kirkeinspektionen var yderligere en af de statspietistiske reformer, hvis oprettelse særligt tjente til at give Christian 6. og hans regering et stærkere greb om kirkelivet. I tidligere forskning er det blevet bemærket, hvordan initiativet særligt var på bekostning af biskoppernes autoritet. Med gennemgangen af Peder Herslebs administration af landemoderne kunne jeg vise, hvad

disse forandringer kom til at betyde i praksis. En anden af den enevældige konges intentioner med oprettelsen af kirkeinspektion var at lægge en dæmper på uroen og konflikterne i gejstligheden, men som jeg viste i løbet af afhandlingen, lykkedes det langt fra. Forhandlingen om uenigheder og konflikter blev i stedet rykket over i andre dele af bureaukratiet.

Netop undersøgelserne af en anden vigtig arena i bureaukratiet, visitatsen, har ført til yderligere vigtige betragtninger om biskoppernes administration af embederne. I undersøgelsen af Peder Herslebs visitatsindberetninger viste jeg, hvordan visitatsarenaen tilbød ham et repertoire, som både gav ham muligheder og lagde begrænsninger på hans udøvelse. Af muligheder var det klart vigtigste aspekt, at Hersleb kunne føre direkte kontrol med sine underordnede og med befolkningens kundskabsniveau. Ift. de underordnede gjaldt det både de bureaukratiske idealer om god dokumentation, som det kom til udtryk i hans tilsyn med de nyoprettede embedsbøger, og varetagelsen af praksisserne ifm. med implementeringen af kundskabsreformerne, hvor særligt katekisationen kom i fokus.

Under visitatserne kunne han anvise sine underordnede, hvordan katekisationen skulle foregå, hvilket samtidig gav menigheden et indtryk af, hvad de kunne kræve af sognets gejstlige. Min optælling af Peder Herslebs bedømmelser viste i den forbindelse, at sognepræsterne havde betydeligt vanskeligere ved at katekisere end degnene og skoleholderne, som generelt havde bedre pædagogiske færdigheder pga. deres undervisningserfaring. Min praksisorienterede fremgangsmåde var i den henseende med til at nuancere indtrykket af de lavere gejstlige fra biskoppernes monitavirksomhed.

Visitatserne lagde dog også tydelige begrænsninger for Peder Hersleb. De krævede for det første en høj grad af deltagelse fra de andre aktørers side, hvor det mest skadelige for Herslebs foretagende simpelthen var at blive væk. Selv en biskop som Hersleb var tvunget til at indgå i en form for forhandling med de andre aktører, som f.eks. kom til udtryk i, at det forekom ham nødvendigt at begrunde sine formaninger i forsøget på at få de andre til at anerkende den givne problematik. For det andet anså han det ikke som mulighed at mulktare sine underordnede, da der ikke var tid til at sørge for ordentlig bevisføring og redegørelse af påståede embedsbrud. Normerne om god retslig praksis, som især var tydelig under landemoderetssagerne, spillede også ind på Herslebs administration af visitatserne. Derudover viser Herslebs ageren, at forhandlingen var en særlig stærk norm ved visitatserne, som han

også anerkendte. Det gav sig udslag i, at han ofte gjorde sig umage med at begrunde og motivere i sine formaninger, når han ville have noget ændret.

Efter biskopperne var sognepræsterne den gruppe, som fyldte mest blandt mine cases, og som jeg behandlede i afhandlingens anden empiriske hoveddel. Sognepræsterne var da også den talrigeste gruppe og udgjorde kernen i standen. For at kaste lys over forskningsspørgsmålene, om forestillinger om den gejstlige stand, brug af arena og repertoire samt udviklinger i perioden, havde jeg valgt eksempler, hvor store dele af det gejstlige bureaukrati kom i spil, både landemodet (igen) og provsteretterne men også korrespondancen mellem gejstlige og dens betydning for forhandlingen. I de meget forskellige cases jeg gennemgik – centreret omkring hhv. Johan Barscher, Hans Mahler og Peder Lorents Hersleb – var det tydeligt, at præsterne også tænkte kollektivt eller transindividualistisk ligesom biskopperne. Præsterne henviste også til fælles normer og det fælles ansvar, og det er tydeligt, at de alle havde en stærk forestilling om, at de kommunikerede med andre gejstlige, som vurderede på samme måde. Forestillingen om det standsmæssige fællesskab var en stærk norm i det fællesgejstlige repertoire.

Samtidig har afhandlingens undersøgelser i høj grad dokumenteret, at mange konfliktsager verserede om, hvad der var korrekt gejstlig embedsførelse. Hvordan skal dette tilsyneladende paradoks mellem fællesskabsorientering og individuelle forståelser forklares? Hvad fik sognepræster til at gå ind i sager, ofte som anklager eller ”citant”? Der er sjældent enkle forklaringer, men en række mønstre har vist sig.

Først og fremmest gjorde modstridende interesser med bund i uklarhed eller forskellige traditioner og praksisser sig gældende som konfliktårsag. Også økonomiske forhold og interesse kunne spille ind, men ofte fik parterne drejet argumenterne over på gejstlig embedsførelse og standens integritet i spil. Det var konflikten mellem Johan Barscher og Oluf Lauritzen et godt eksempel på. Denne retssag drejede sig egentlig om økonomiske interesser, men parterne vendte det hurtigt hen på, hvordan forholdet mellem sognepræst og kapellan skulle forstås. Dette var ikke ligetil og krævede en del forhandling, hvor parterne hver især fremlagde juridiske beviser, og henviste til lokale sædvaner. Spørgsmålet om ære og gejstlig anseelse blev også bragt i spil, da Lauritzen angreb Barscher for ikke at agere præsteligt. Det var den værste anklage, man kunne komme med.

Et andet tydeligt mønster var stærke teologiske synspunkter, som kunne bringe sognepræsten på kollisionskurs med egen menighed og andre gejstlige, som jeg viste med Hans Mahler i Olsker-Allinge. Hans tilfælde viser derudover også en anden bevæggrund for konflikterne, som lå i usikkerhed om de nye krav, som kundskabsreformerne bragte på banen. Hans Mahler havde en meget kompromisløs indstilling. Med hans case viste jeg, hvordan hans egne pietistiske synspunkter kom til udtryk i hans forståelse af at skulle sikre et højt kundskabsniveau gennem hans administration af nøglemagten – skriftemål og nadver. Mahler havde i sin embedsperiode en markant anden opfattelse end flere af sine provster, hvilket gav anledning til betydelige konflikter. Casen viste i den forstand også, hvad de gejstlige gjorde efter 1737, hvor landemodet ikke længere var en retslig arena, hvor de kunne inddrage biskoppen, på samme måde som før. I stedet skrev de direkte til ham, hvilket igen viste, hvordan repertoarer var knyttet til den konkrete situation, i dette tilfælde den skrevne form for interaktion i korrespondance.

Mine undersøgelser viste dermed, at motivationerne for at forhandle om gejstlig embedsvaretagelse var mange og var dybt afhængige af den enkelte gejstliges temperament og sindelag. Det blev ikke mindst understreget i casen med Peder Lorents Hersleb. Han var af pietistisk observans ligesom Hans Mahler men han valgte at bruge en sognepræsts repertoire væsentligt anderledes og undgik åbne konflikter. En for hård fremturen offentligt i kirken og retssystemet ville ødelægge tilliden mellem ham og hans menigheder, og derfor tog han andre arenaer i anvendelse, som f.eks. sine husbesøg.

Mellem biskop og præster stod provsterne. Deres centrale rolle er fremgået løbende i denne afhandlings kapitler, men især med casen om Jacob Muus kunne jeg vise, hvordan en provst forstod sin forpligtelse til at forsvare standens integritet. I konflikten mellem ham og den møller, der optrådte som forsvarer for en lokal degneenke, understregede Muus gang på gang over for biskoppen, at det for Muus handlede om ikke at lade sig kue af mølleren, da det ville undergrave autoriteten for standen som helhed. Det kom særligt til udtryk i Muus' forsvar for bispelovgivningens betydning.

Degnene var de medlemmer af den lavere gejstlighed, som i mine cases oftest optrådte i forhandlinger med andre gejstlige. Gennem behandlingen af monita og retssagerne viste jeg, hvordan de gejstlige på de øvre hierarkiske niveauer også besværede sig meget over degnene, som de fandt uregerlige. Biskopperne så på degnenes angiveligt skændige opførsel som en klar

kompromittering af standen, og for at opretholde dens integritet var det nødvendigt med en løbende regulering af hierarkiets nedre grænser. Samme billede tegnedes i retssagerne, hvor langt de fleste konflikter med to gejstlige parter var mellem sognepræster og degne, ofte med degnene som den anklagede part. Dog nuanceredes billedet af degnene med Peder Herslebs ovennævnte beskrivelser af deres generelt gode pædagogiske evner og med Hans Mahler-casen, hvor Mahlers beklagelser over degnen blev mødt af opbakning til degnen fra både sognefolk og provst. Undersøgelserne pegede dermed på, at degnene ikke blot var de overordnede prygelknabe men aktører og aktive medforhandlere i interaktionerne inden for gejstligheden.

Samlet har afhandlingens resultater vist, hvor centralt forhandlingen om god gejstlig embedsførelse stod for de gejstlige på alle trin i kirkeorganisationens hierarki. De gejstlige forstod sig alle som del af en større stand, der skulle virke for det samme, men de udlagde normer, idealer, forestillinger og konkrete forløb på vidt forskellige måder alt efter hierarkisk position og forståelsen af lærestands- og embedsmandsrollen. Jeg har set på dette som en forhandling, hvor aktørernes ytringer blev forstået som i et retorisk skær som talehandlinger ("speech acts"), som bragte forhandlingerne videre ved at genfortolke den gejstlige embedsvaretagelse, der blev forhandlet om, inden for forestillingen om en samlet stand. Disse forhandlinger så jeg situeret i de forskellige arenaer af den organisation, og disse arenaer gav hver især de gejstlige forskelligt repertoire og handlerum. Dette var ikke mindst tilfældet, når pietismen anedes som inspiration hos både konge og gejstlige. Jeg har med min tilgang bidraget med at vise, hvordan pietismen i forskellige afskygninger gav sig til kende inden for det gejstlige system i stiftet, og hvordan pietismen påvirkede systemet og forståelsen af det at være gejstlig.

Afhandlingens undersøgelser og resultater peger selvfølgelig også på videre perspektiver, hvoraf flere hænger nært sammen med nogle af de foretagne afgrænsninger:

1. Inddragelsen af ikke kun kirkelige aspekter men også verdslige. Det gælder både for den enkelte gejstliges vedkommende men også ved i højere grad at se den gejstlige stand i relation til den verdslige øvrighed, som jeg kun har gjort i begrænset omfang i denne afhandling. Bl.a. fortjener forholdet mellem biskoppen og stiftamtmandene i stiftsøvrigheden yderligere undersøgelser. En stærkere stillingtagen til forholdet mellem de kirkelige og verdslige områder vil uden tvivl også bidrage til forståelsen af den

sammenfiltrering, som kendetegnede gejstlig praksis. Dertil kommer en større inddragelse af de verdslige domstole, hvor gejstlige også førte sager om lejemål og nøglemagtsrelaterede stridspunkter. Det kalder på videre undersøgelser for at forstå den retslige side af gejstligheden nærmere.

2. Andre typer kildemateriale: Således har fx korrespondance kun været inddraget i udvalgte sager. Bispernes brevbøger har potentiale. Ligeledes de gejstliges øvrige korrespondance, regnskaber m.m. Her kunne yderligere mikrohistorisk tilgang være mulig, såvel som de nye digitale metoder, hvor den omfangsrige korrespondance kunne undersøges over større perioder.
3. De lavere gejstlige niveauer. I mine undersøgelser står det klart, at lavere gejstlige for alvor gjorde sig gældende fra slutningen af 1730'erne, og deres plads i det gejstlige hierarki bør og kan følges op med yderligere undersøgelser. Endelig kan sognefolk i bredeste forstand inddrages noget mere.
4. Forholdet mellem de gejstlige og Generalkirkeinspektionskollegiet. I kraft af, at kirkeinspektionen i stort omfang overtog behandlingen af de konflikter, som før havde fundet sted som retssager ved landemoderne, har nærværende afhandling kun antydningssvis berørt det potentiale, der ligger heri.
5. Andre stifter. Jeg har behandlet flere centrale arenaer og aktører, men når det gælder gejstligheden i 1700-tallets Danmark og Norge, så var der mange andre arenaer og aktører. Et andet stift med sine egne specifikke forhold, ikke mindst de norske, ville være meget relevant at undersøge.

Ikke desto mindre har denne afhandling dog ydet sit hovedbidrag: en undersøgelse af den samlede gejstlighed i stiftet, og hvordan deres embedsvaretagelse i praksis var karakteriseret af interaktion med hinanden, hvilket hidtil har været overset. Samtlige cases vidner om, at den enkelte gejstlige som regel varetog sit embede i tæt relation med andre gejstlige på flere forskellige niveauer i hierarkiet. Derigennem har jeg vist, at for at forstå denne vigtige embedstand i enevældens politiske system – og denne vigtige gruppe i samfundet generelt – så skal man netop forstå den enkelte gejstlige som led i en større helhed, som del af den gejstlige stand. De gejstlige – hvad enten de var biskoper eller provster, præster eller degne – indgik i utallige relationer på kryds og tværs, og der forekom en stor sammenhængskraft inden for standen, ikke mindst ved det centrale knudepunkt: landemodet. Der var i det gejstlige system,

den enkelte gejstlige forhandlede retningslinjerne for sit virke, og det var også her, han blev sat på plads, hvis han gik over stregen og brød rammerne for god gejstlig embedsførelse, ligesom tilfældet var med Jochum Wolfburg ved Sankt Hans-landemodet i 1717.

Resumé (dansk)

Denne ph.d.-afhandling undersøger, hvordan gejstligheden i Sjællands stift forstod og varetog deres embeder under enevælden i første halvdel af 1700-tallet. Gejstligheden var en klassisk samfundsstand med privilegier og forpligtelser, som de fik i kraft af at være enevældens embedsmænd med en ganske særlig opgave: de skulle realisere enevældens religiøse og konfessionelle legitimitetsgrundlag i *Kongeloven* af 1665's krav om at indrette samfundet efter forskrifterne i Den augsburgske konfession af 1530. Konkret betød det, at gejstligheden var struktureret som en administrativ organisation defineret ved hierarkiske og bureaukratiske strukturer inden for det enkelte stift, en af statens regionale inddelinger. For at forstå, hvordan denne organisation virkede, og hvordan de enkelte gejstlige embedsmænd udøvede deres embeder i praksis inden for denne organisation, undersøger denne afhandling Sjællands stift gennem en række cases med gejstlige på forskellige niveauer af hierarkiet – biskopper, provster, sognepræster og den lavere gejstlighed.

Første halvdel af 1700-tallet er i denne sammenhæng interessant at tage udgangspunkt i, da der i denne periode forekom betydelig uro inden for kirken i stat og samfund, særligt foranlediget af pietistiske strømningers indflydelse. Medlemmer på alle lag i samfundet – konger, gejstlige og lægmænd – blev inspireret til nye måder at tænke tro og statens engagement i troen på. I denne afhandling redegøres for, hvordan særligt Christian 6.'s (1730-1746) statspietistiske reformprogram medførte ændringer i både stiftets gejstlige organisation og i de gejstliges embedsopgaver, hvilket igen rykkede ved etablerede autoritetsforhold, også inden for gejstligheden. Dette understregede i endnu højere grad, hvordan forhandling om god gejstlig embedsførelse var et vilkår, når man havde et gejstligt embede.

Afhandlingen bidrager ikke mindst med ny viden på området pga. ambitionen om at se på gejstligheden som samlet stand og ved at se på den praktiske embedsvaretagelse. Jeg påviser i forlængelse af dette, at de gejstlige havde en stærk forestilling om at virke som samlet stand, og at de gejstlige på de forskellige hierarkiske lag havde meget forskellige opgaver, som skulle varetages for at standen kunne fungere som et hele. Dog er det også tydeligt, at de gejstlige udtrykte til tider vidt forskellige meninger til, hvordan dette ideal skulle opnås, hvor både

embedernes lokale forhold og de enkelte gejstliges egne forestillinger om, hvad der var god gejstlig embedsvaretagelse, spillede ind. Et gennemgående tema i denne afhandling er, at det umiddelbare paradoks mellem idealet om at virke som samlet stand og de mange meninger om, hvordan den gjorde det, betød, at der forekom et betydeligt element af forhandling mellem de gejstlige, som prægede deres indbyrdes interaktioner. Jeg har undersøgt disse interaktioner ved at operationalisere forskellige greb til at åbne op for praksis, bl.a. ved at se på de gejstlige som aktører, der interagerede i kirkeorganisationens forskellige arenaer. Disse arenaer gav på forskellig vis de gejstlige repertoarer til at udtrykke sig. For at forstå, hvordan de forhandlede inden for den gejstlige organisation, undersøges derfor en række centrale steder i stiftets gejstlige organisation som arenaer: visitatser, provsteretter og de halvårslige landemoder. Kildematerialet er de protokoller og referater, som de gejstlige skrev under selve interaktionerne. Flere af disse typer kildemateriale har før kun været undersøgt i meget begrænset omfang, f.eks. de vigtige synodalakter fra landemoderne. Undersøgelserne er fordelt i afhandlingens to empiriske hoveddele, hhv. del II og del III, som samlet udgør kapitlerne 6-13, som hver især har en konkret gejstlig i hovedrollen.

I del II er omdrejningspunkterne periodens to markante biskopper, Christen Worm (1711-1737) og Peder Hersleb (1738-1757). Formålet er at undersøge, hvordan de administrerede deres pligter som stiftets øverste gejstlige. I kapitel 6 undersøges landemoderne under Christen Worm, og hvordan han brugte sin bispelovgivning i form af sine monita, som var påbud med retsbindende kraft. Kapitlet viser, hvordan han ville have de forskellige typer gejstlige til at varetage lige præcis deres opgaver. Ud af dette ses, hvordan Worm understregede opretholdelsen af standens integritet og uniformitet, når det kom til både bureaukratiske og religiøse opgaver. Hans monita var i høj grad envejskommunikation, der også gav ham et repertoire til at tage stilling til aktuelle problemstillinger.

I kapitel 7 behandles retssagerne, som blev afholdt ved landemoderne, og hvor Christen Worm optrådte som dommer, hvilket viser en anden side af landemoderne som arenaer. Med retssagerne kom et udpræget interaktionselement i spil. Landemodet var anden instans i det gejstlige retssystem, hvor både gejstlige og lægmænd bragte konflikter til. Det gejstlige retssystem ses som et formaliseret konflikthåndteringssystem, og gennem en nærmere undersøgelse af sager, der havde diskussioner om gejstlig embedsvaretagelse som omdrejningspunkt, belyses hvordan Christen Worm både skulle sørge for, at retsprocesserne

forløb som de skulle, og at de underordnede gejstliges embedsbrud blev håndteret og dømt. I forhold til hans monita kunne Worm i mindre grad styre, hvad der blev bragt for retten. Samtidig gav de ham dog lejlighed til at behandle særlige konfliktfyldte områder af gejstlig embedsvaretagelse og markere, hvad han fandt tilladeligt, og, endnu vigtigere, hvad han ikke gjorde.

Kapitel 8 drejer sig om Worms efterfølger, Peder Hersleb, og dennes administration af landemoderne 1738-1757. I hans periode forekom markante forandringer, både i landemodet som arena, og i hvad han skulle sørge for som biskop, hvilket ligeledes bliver undersøgt gennem hans monita. Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737 betød, at antallet af retssager, som blev ført ved landemoderne, faldt drastisk. Kirkeinspektion var et regeringskollegium, som Christian 6. havde oprettet som del af sit statspietistiske reformprogram bl.a. for at lægge en dæmper på uroen inden for kirken og gejstligheden. Den drastiske nedgang i sager viser, at det lykkedes, men det fratog samtidig Peder Hersleb et stort handlerum. Derudover ses, at Peder Hersleb i sine monita stadig lagde vægt på integritet og uniformitet, men at det kom til udtryk på andre områder, både bureaukratiske og ift. religiøse praksisser og ritualer. De statspietistiske reformer havde også en indflydelse på hans monita, hvilket særligt ses efter indstiftelsen af konfirmationen i 1736 og nyordningen af skoler på landet i 1739, som betød nye områder, han skulle regulere i.

Kapitel 9 afslutter afhandlingsdelen om biskopperne ved at undersøge en anden arena i kirkeorganisation, netop visitatsen under Peder Hersleb gennem hans visitatsindberetninger 1739-1745. I dette kapitel redegøres for, hvordan visitatsen tilbød Hersleb et andet repertoire i administrationen af sit stift. Der var både nye muligheder og nye begrænsninger. Ved visitatsen havde han mulighed for at se, hvordan hans underordnede konkret varetog deres opgaver med at undervise deres menigheder i den luthersk-evangeliske lære, hvilket i denne periode især skal ses med ovennævnte konfirmations- og skolereformer som bagtæppe. Visitatsindberetningerne giver i den forbindelse mulighed til at belyse, hvordan undervisningspraksisserne – undervisning, katekisation, konfirmation og skriftemål – hang sammen. Visitatsen havde dog også betydelige begrænsninger for Hersleb, hvor den vigtigste var, at han måtte begrunde sine formaninger for at få de andre aktører til at anerkende hans regulering. Forhandlingselementet er i denne sammenhæng tydeligt.

Afhandlingens del III undersøger cases med primært provster, præster og den lavere gejstlighed. I kapitel 10 behandles Ølstykke-provsten Jacob Muus' (1744-1766) administration af sin provsteret, førsteinstansen i det gejstlige retssystem. Ved at gennemgå justitsprotokollen vises det, at provsteretten ikke kun var en arena for retssager men også et ekspeditionskontor, hvor vigtige økonomiske anliggender mellem de forskellige gejstlige blev dokumenteret og bekræftet. Samtidig viser casen med Jacob Muus, at dobbeltembedet som provst og sognepræst i sig selv kunne føre til konflikter. Gennem en konflikt med sin degnns enke vises det, hvordan han påtog sig provstens pligt til at sørge for standens integritet og status.

I kapitel 11 følges en retssag fra 1707 mellem sognepræsten Johan Barscher og kapellanen Oluf Lauritzen fra Sankt Mikkel's sogn i Slagelse op gennem det gejstlige retssystem. Sagen viser nogle klare tegn på forhandlingsaspektet i gejstlighedens interaktioner. Konflikten er umiddelbart af økonomisk karakter, men undervejs inddrager parterne også forestillinger om deres indbyrdes hierarkiske forhold, lokale sædvaner og traditioner i sognet omkring begravelsespraksisser, og ældre lovgivning. Sagsforløbet viser tydeligt, hvordan gejstlige bragte mange forskellige aspekter af deres embeder ind i forhandlingerne. Derudover viser sagen også, hvordan at retssystemets forskellige instanser blev brugt til forhandling, og at der knyttede sig forskellige forestillinger til de enkelte arenaer. Søgsmålene måtte tilpasses, når forløbet skiftede fra en instans til en anden.

Hovedpersonen i kapitel 12 er Olsker-Allinge-præsten Hans Mahler (1722-1757), som havde gentagne konflikter med medlemmer fra sin menighed og de gejstlige i hans umiddelbare organisatoriske nærhed: hans degn og Bornholms landprovst. Hans Mahler var en streng pietist, som stillede høje krav til sognefolkenes kristendomsundskaber, hvilke bragte ham i ud i konflikterne. Kapitlet viser, hvordan de nye krav om konfirmation blev tænkt sammen med skriftemålet, og hvordan det blev et nyt område, hvor de gejstliges forskellige opfattelser af deres pligter og opgaver kom til udtryk.

Sidste case i afhandlingen er kapitel 13 om Brønshøj-Rødovre-præsten Peder Lorents Hersleb (1744-1768) gennem hans selvbiografi og en optegnelse om pastoratet, han havde lavet til efterfølgeren. Peder Lorents Hersleb, som også var pietist, beskrev vidt forskellige forhold i sine to sogne. I hovedsognet Brønshøj florerede en særlig litterær kultur mellem bønderne, der gav ham gode forhold for sit virke som menighedens lærer. I annekssognet Rødovre var forholdene dog nogle andre med betydelig mere mistillid mellem ham og

sognebørnene, som bl.a. kom til udtryk omkring den lokale skole og i en konflikt om overtro. På trods af dette afholdt Hersleb sig dog fra at gå i åben konflikt, hvilket er med til at understrege, at der forekom vidt forskellige gejstlige strategier inden for standen.

Samlet har afhandlingens cases vist, hvor centralt forhandlingen om god gejstlig embedsførelse stod for de gejstlige på alle trin i kirkeorganisationens hierarki. De gav alle udtryk for normer om ensartethed og uniformitet skulle gælde alle, men der var vidt forskellige forståelser, hvad der kendetegnede ordentlig gejstlig praksis. Det førte til kontinuerlige forhandlinger. Nye fokusområder, som f.eks. undervisning, katekisation og konfirmation, blev også nye områder for forhandling. Samtidig viser undersøgelsernes fremgangsmåde med at se på aktører, arenaer og repertoarer, at den gejstlige organisation var udgjort af mødesteder, som hver især gjorde det muligt at forhandle men også på vidt forskellige måder. Det bliver ikke mindst tydeligt med de organisatoriske skift, som forekom i perioden. Ikke desto mindre er det tydeligt, at gejstligheden blev opfattet som en stand med stor sammenhængskraft, og at den enkelte gejstliges udøvelse for det meste forekom i tæt forbindelse med andre gejstlige.

Summary (English)

This Ph.D. dissertation examines how the clergy in the diocese of Zealand understood and performed their duties during the Danish absolutist monarchy in the first half of the 18th century. The clergy was an estate with privileges and obligations, which they had by being the officials of the state with an exceptional task. They were to realize the religious and confessional legitimization of the monarchy in the *Royal Law* of 1665 to organize society according to The Augsburg Confession of 1530. The clergy did that within the framework of the state church, which specifically was an administrative organization defined by hierarchical and bureaucratic structures within each diocese, one of the regional divisions of the state. This dissertation investigates how this organization worked and how the individual clerical officials in reality exercised their offices. It does so through an examination of the diocese of Zealand and a series of case studies representing clergy members from the different layers of the hierarchy: bishops, rural deans, pastors, and the lower clergy.

The first half of the 18th-century is interesting in this context, as it offers some critical perspectives on how the faith of the subjects and the state's engagement in said faith were perceived. This period is characterized by considerable unrest in both state, society, and the church due to the influence from different currents of religious and philosophical thoughts, especially Pietism. This dissertation explains how King Christian VI's (1730-1746) pietistic state reform program in particular brought about changes in both the diocesan organization and the clergy's duties, which challenged established relationships of authority. The unrest also occurred within the clergy, which emphasizes how the negotiation of good clerical practice was integral to holding an office.

The dissertation provides new knowledge to the field, not least due to the ambition to look at the clergy as a unified estate and by looking at the practical management of official duties. I demonstrate that the clergy members expressed strong ideas of acting as a single entity. At the same time, the various hierarchical layers simultaneously had different tasks, which had to be taken care of for the estate to function as a whole. However, it is also clear that the clergy members sometimes expressed very different opinions on achieving this ideal.

Both local conditions of the individual office and the single clergy members' perceptions of good clerical practices were essential factors in this variation in opinion within the clergy. One of the central themes in this dissertation is the immediate paradox between the ideal of acting as a unified estate and the many ideas about how to do it. This meant a significant element of negotiation between the clergy characterized their mutual interactions.

I have investigated these interactions with various methods that operationalize different perspectives on clerical practice, i.e., by looking at the clergy as actors who interacted in the various areas of the church organization. These arenas gave the clergy members different venues to express themselves, which in this dissertation is characterized as “repertoire”. To understand better how they negotiated within the clergy organization, I examine some central places in the diocesan organization as arenas: the semi-annual diocesan meetings, visitations, and the local ecclesiastical courts (one in each deanery). The source material are the protocols and minutes the clergy produced during their interactions. Several of these types of source material have only rarely and narrow in scope of period been the subject of investigations hitherto this dissertation, e.g. the important synodal documents. The studies are divided into two empirical main parts of the dissertation, respectively part II and part III, which make up chapters 6-13, each of which has a specific clergyman as the primary focus.

In Part II, the focal points are the two prominent bishops, Christen Worm (1711-1737) and Peder Hersleb (1738-1757). The purpose is to examine how they administered their duties as the diocesan supreme clergymen. Chapter 6 examines the diocesan meetings under Christen Worm and how he used his episcopal legislation in the form of his legally binding *monita*, i.e. the bishop's admonitions. The chapter shows how he wanted the different types of clergy to carry out their various duties. Through all, Worm emphasized the integrity and uniformity of the estate when it came to both bureaucratic and religious tasks. His *monita* were largely one-way communication, which also gave him a repertoire to address current issues.

Chapter 7 deals with the trials at the diocesan meetings, in which Christen Worm acted as judge. With the judicial proceedings, a distinct element of interaction came into play in the diocesan meetings. The sessions served as the second tier in the clerical judicial system, where clergy and laypeople handled conflicts. The clerical judicial system is seen as a formalized conflict management system. Through examinations of litigations, where questions of clerical practice was the focal point, it is elucidated how Christen Worm had to ensure that the legal

proceedings proceeded as they should and that his subordinates' breaches of office were handled and convicted. Compared to his monita, Worm was less able to control what was brought to court by other actors. At the same time, however, they gave him ample opportunity to address particular conflict-ridden areas of clerical office and express what he found permissible and, more important, what he did not.

Chapter 8 is about Worm's successor, Peder Hersleb, and his diocesan meetings 1738-1757. In his time, profound changes occurred both in the diocesan meeting as an arena and in what he oversaw as a bishop, which is examined through his monita. The establishment of the General Church Inspectorate in 1737 meant that the number of legal processes brought to the diocesan meetings fell drastically. The Church Inspectorate was a governmental college that Christian VI had established as part of his pietistic state reform program to put a dampener on the unrest within the church and the clergy, among other things. The drastic decline in cases shows that it succeeded, but it thus deprived Peder Hersleb occasions to assert himself. In the chapter, it is further demonstrated that Peder Hersleb still emphasized integrity and uniformity in his monita but primarily concerned himself with other bureaucratic and religious areas. The influence of the pietistic state reforms meant that he had to regulate new areas in church organization and clerical practice, especially after the confirmation act in 1736 and the reorganization of schools in the countryside in 1739.

Chapter 9 concludes the section on the bishops by examining another arena in the diocesan church organization: the visitation under Peder Hersleb through his visitation reports 1739-1745. This chapter explains how the visitations offered Hersleb a different repertoire in the administration of his diocese. There were both new opportunities and new limitations. At the visitations, he had a chance to see how his subordinates concretely carried out their tasks of teaching their congregations the Lutheran-Evangelical doctrine, which in this period should be seen especially with the confirmation mentioned above and school reforms as a backdrop. In this connection, the visitation reports provide an opportunity to shed light on how the teaching practices - teaching, catechism, confirmation, and confession - were connected. However, the visitation also had significant limitations for Hersleb, the most important being that he had to justify his corrections to get the other actors to recognize his regulation. The element of negotiation in the culture of the clergy is evident in this context.

Part III of the dissertation examines cases primarily with rural deans, pastors, and the lower clergy. Chapter 10 deals with the Ølstykke dean Jacob Muus' (1744-1766) administration of his local ecclesiastical court, the first tier of the ecclesiastical judicial system. By reviewing the minutes of the judicial protocol, it is demonstrated that the court both was an arena for litigations and for handling more routine matters, e.g. where important economic matters between the various clergy members were documented and confirmed. At the same time, the case with Jacob Muus shows that the double office as rural dean and parish pastor could in itself lead to conflicts. Through a dispute with his schoolteachers' widow, it is shown how he stressed the rural dean's duty to ensure the integrity and status of the estate.

Chapter 11 follows a trial from 1707 between the pastor Johan Barscher and his chaplain Oluf Lauritzen from the parish of Sankt Mikkel in Slagelse up through the church's judicial system. The case shows clear examples of the negotiating aspect in the interactions of the clergy. The conflict is economical, but the parties also include arguments concerning their hierarchical relations, local customs, traditions in the parish, and older legislation. The case clearly shows how clergy brought many different aspects of their offices into the negotiations. In addition, the case also shows how the various bodies of the judicial system were used for negotiation and that different repertoires were linked to the respective arenas. The lawsuits had to be adjusted as the process shifted from one tier to another.

The main focus in chapter 12 is on the Olsker-Allinge pastor Hans Mahler (1722-1757), who repeatedly came into conflicts with both members of his congregation and the clergy in his immediate organizational surrounding: his schoolmaster and Bornholm's rural dean. The conflicts are investigated through correspondence from the different parties. Hans Mahler was a strict pietist who set high demands for his parishioners' Christian knowledge, which brought him into the conflicts. The chapter shows how the clergy perceived the new requirements for confirmation together with the confession. It became a new area where the clergy members expressed different perceptions of their duties and tasks.

The last case study in the dissertation is chapter 13 about the Brønshøj-Rødovre pastor Peder Lorents Hersleb (1744-1768) through his autobiography and a record of the pastorate he made for his successor. Peder Lorents Hersleb, who was also a pietist, described vastly different conditions in his two parishes. In the central parish of Brønshøj, a particular literary culture flourished among the peasants, which gave him beneficial conditions for his work as

the congregation's teacher. In the auxiliary parish of Rødovre, however, the conditions were somewhat different with significantly more distrust between him and the parishioners, e.g., expressed around the local school and in a conflict over superstition. Despite this, Hersleb refrained from engaging in open conflict, which helps to emphasize that there were widely differing clerical strategies within the estate.

Overall, the cases in the dissertation have shown how central the negotiation of good clerical office was to the clergy at all stages of the church organization's hierarchy. They all expressed norms about uniformity, and the same rules should apply to everyone, but there were widely differing understandings of what characterized proper clerical practice. The different interpretations led to continuous negotiations. New focus areas, such as teaching, catechism, and confirmation, also became new areas of negotiation. At the same time, the approach in the dissertation to look at actors, arenas, and repertoires shows that the clerical organization consisted of different meeting places, each of which made it possible to negotiate but in very different ways. This is also apparent with the organizational shifts that occurred during the period.

Litteratur

Utrykt materiale

Det Kongelige Bibliotek i København (KB)

Kall, 4., 490 [Kall 490]. *Synodalia Roskildensia 1615-1763.*

Ledreborg 367-368: *Brev fra Hersleb til J. L. Holstein 11/12 1741. Copi af Synodalia Roskildensia 1709-1742.*

Ny Kgl. Sml., 4., 1173 [NKS 1173]. *Acta Synodalia Siellandica A. 1682-1712.* NKS 1175: *Acta Synodalia Siellandica 1712-1738.*

Ny kgl. Sml., 4., 1175 [NKS 1175]. *Acta Synodalia Siellandica 1712-1737.*

Ny kgl. Sml. 4., 1175.b [NKS 1175b]. *Acta synodalia (Roskildensia) 1738-46.*

Thott, 4., 2037 [fremover Thott 2037]. *Monita Synodorum ecclesiae Siellandicae ab anno 1681 ad 1761.*

Rigsarkivet i København (RA)

Brønshøj Pastorat (EC-117): ”Efterretninger om embedet til brug for efterfølgeren 1768” i *Regulativer og takster for Brønshøj kirke 1935-1948.* Pakke A.1.A.2: 1935-1948

Sjællands Stifts Bispeembede (EA 001): *Optegnelsesbog af Hersleb, Harboe og Balle 1725-1808.* Pakke A.2-1: 1725-1808

Sjællands Stifts Bispeembede (EA 001): *Sager vedr. Brønshøj og Rødovre sognes kirker mm.* Pakke A.2-8: 1737-1820

Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Indkomne sager (1617-1820),* pk. B.3-417 (Bornholm 1724-1741)

Sjællands Stifts Bispeembede (EA-001): *Indkomne sager vedr. Ølstykke Herred (1729-1820),* pk. B.3-248

Skt. Mikkels pastorat, Slagelse (EC-427): *Provsteretssag mellem mag. Johan Barscher og kapellan Oluf Lauritzen ved Skt. Mikkels kirke mm.* Pakke A3.3

Stenløse-Veksø pastorat (EC-215): *Embedsbøger (1738-1902),* pk. A.2. (1738-1896)

Ølstykke Herreds Provsti [EB-153]: *Justitsprotokol* (1686-1788). Pakke 4.

Trykt materiale (kilder og forskningslitteratur)

- Amundsen, Arne Bugge, 2007: "Paucitas, simplicitas, gravitas: individ, samvittighet og orden i dansk-norsk ritualdebatt i første del av 1700-tallet" i *Sjuttonhundratal*, vol. 3-4 (2006/2007), s. 49-65
- Amundsen, Arne Bugge & Henning Laugerud, 2010: "Innledning" in Amundsen, Arne Bugge & Henning Laugerud (eds.), 2010: *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500-1814*. Bergen: Universitetet i Bergen, s. 5-11
- Apelseth, Arne, 2003: "Prestar, poteter og patriotisme. Nøkkelord til norsk opplysning?" i J. Peter Burgess: *Den norske pastorale opplysningen. Nye perspektiver på norsk nasjonsbygging på 1800-tallet*. Oslo: Abstrakt forlag
- Appel, Charlotte, 2001: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* [bind 1]. København: Det Kongelige Bibliotek/Museum Tusulanums forlag
- Appel, Charlotte, 2010: "Værdige gæster ved herrens bord. Sognepræsternes rolle i administratione af skriftemål og altergang efter reformationen" in Amundsen, Arne Bugge & Henning Laugerud (eds.), 2010: *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid ca. 1500-1814*. Bergen: Universitetet i Bergen, s. 15-48
- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen, 2009: *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1770*. København: Hovedland
- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen, 2013: *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*. Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (ed.), *Dansk skolehistorie, bind 1*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Appel, Hans Henrik, 1999: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense: Odense Universitetsforlag
- Arup, Erik, 1961-1967: *Danmarks Historie* (bind 1 og 3). København: Gyldendalske Boghandel Nyt Nordisk Forlag.
- Bach-Nielsen, Carsten og Niels Henrik Gregersen, 2017: "Fra enevælde til demokrati" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 9-33

- Balibar, Etienne, 1997: "Spinoza: From Individuality to Transindividuality" i *Mededelingen vanwege het Spinozabuis*, 71. Delft: Eburon, s. 3-36
- Bech, Svend Cedergreen, 1977: Oplysning og tolerance 1721-1784 i Danstrup, John, Hal Koch, Erik Kjersgaard & Svend Cedergreen Bech (red.), 1977: *Danmarks historie (bind 9)*. København: Politiken
- Berg, Siv Frøydis, 2019: "The proof of the original is in the copying: Heavenly chain letters" I Brenna, Brita, Hans Dam Christensen & Olav Hamran: *Museums as Cultures of Copies. The Crafting of Artefacts and Authenticity*. London & New York: Routledge, s. 211-224
- Bergan, Halvor, 1982: *Skriftemål og skriftestol, skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til i dag*. Oslo: disputats
- Bjerkås, Trond, 2016: *Fra tilskuer til deltager? Offentlig deltagelse i Norge i overgangen mellom enevælde og konstitusjonelt styre*. Trondheim: ph.d.-afhandling ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
- Blickle, Peter (ed.), 1997: *Resistance, Representation and Community*. Oxford: Oxford University Press
- Blickle, Peter, 1997b: "Conclusions" in Blickle, Peter (ed.), 1997: *Resistance, Representation and Community*. Oxford: Oxford University Press, s. 325-338
- Bojsen, Frede, 1923: *Af Møns Historie*. København: Akademisk Boghandel
- Bredsdorff, Thomas, 2003: *Den brogede oplysning*. København: Gyldendal
- Bregnsbo, Michael, 1997: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen, danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener, en politisk-idéhistorisk undersøgelse*. København: Museum Tusculanum
- Bregnsbo, Michael, 1998: "Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848" i *Kirkehistoriske samlinger*, 1998, s. 51-61
- Bregnsbo, Michael, 2017: "Præster som forvaltere af enevældens ideologi 1660-1818" i Bjerkås, Trond og Knut Dørum (eds.): *Enevældet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660-1814*. Oslo: Scandinavian Academic Press, s. 86-112
- Brilkman, Kajsa, 2016: "Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid" i *Scandia*, 2016, Vol.82(1), s.93-106
- Christiansen, Palle O., 2000: *Kulturb historie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*. Kbh.: Samleren

- Claesson, Urban, 2015: *Kris och kristnande. Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Store Kopparberget 1689-1713. Pietism, program og praktik*. Halmstad: Makadam förlag
- Claesson, Urban, 2017: "Olof Ekman (1639-1713) – An Ordinary Swedish Pastor as a Pioneer for Pietism. Perspectives on Writing Ecclesiastical Biographies in the Tension Between Local and International Contexts" in Jarlert, Anders [ed.]: *Spiritual and Ecclesiastical Biographies: Research, Results, and Reading*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2017, 1, s. 54-61
- Dahl, Gina, 2019: *Biskop Pontoppidans brevbok 1751-1753*. Bergen: Kapabel forlag AS
- Damsholt, Tine og Dorthe Gert Simonsen, 2009: "Materialiseringer. Processer, relationer og performativitet" in Damsholt, Tine, Dorthe Gert Simonsen og Camilla Mordhorst (red.), 2009: *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, s. 9-37
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985. Sabro: Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi
- Danske Kancellis brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag. Udgivet af Rigsarkivet 1885-2005: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17287765#214517,40529010>.
- Dixon, C. Scott & Luise Schorn-Schütte, 2003: "Introduction: The Protestant Clergy of Early Modern Europe" in Dixon, C. Scott & Luise Schorn-Schütte (eds.), 2003: *The Protestant Clergy of Early Modern Europe*. Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2016, s. 1-38
- Engelhardt, Juliane, 2016: "Pietisme og krise. Den halleske og radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6." i *Historisk Tidsskrift, Bind 116, Hæfte 2*. København, s. 281-307
- Feldbæk, Ole, 2000: "Vækst og reformer. Dansk Forvaltning 1720-1814" i Jespersen, Leon, Tim Knudsen, E. Ladewig Petersen og Ditlev Tamm (red.): *Danske Forvaltningshistorie. Stat, Forvaltning og Samfund, bind I. Fra Middelalderen til 1901*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. 227-340
- Feldbæk, Ole, 2003 [1990]: *Den lange fred: 1700-1800. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie (bind 9)*. København: Gyldendal og Politiken
- Fink-Jensen, Morten, 2019: "Reformationsbegrebet i dansk kirkehistorie og historieforskning" i Fink-Jensen, Morten, Brilkmann, Kajsa & Sanders, Hanne (red.), 2019: *Reformation i två*

- riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark*. Fink-Jensen, M., Brilkman, K. & Sanders, H. (red.). Göteborg: Makadam Förlag, s. 81-127
- Giessing, Christopher, 1781: *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere, med Slægt-Registrere og Stam-Tavler samt hosføjede Anmærkninger til vor Danske Histories Oplysning. Anden Deels første Bind*. København: Det Berlingske Bogtrykkerie
- Gigas, Emil, 1906: *Katalog over det Store Kongel. Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden*, bd. 2. København: Gyldendalske Boghandel.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen, 2002: *Tankeliv i den lutherske stat*. Oslo: Aschehoug
- Green, Ian, 2003: "Teaching the Reformation: The Clergy as Preachers, Catechists, Authors and Teachers" in Dixon, C. Scott & Luise Schorn-Schütte (eds.), 2003: *The Protestant Clergy of Early Modern Europe*. Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2016, s. 156-175
- Gustafsson, Harald, 1994: *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Lund: Studentlitteratur
- Gustafsson, Harald, 2000: "Præsten som velfærdsforvalter i tidligt moderne tid" in Knudsen, Tim (ed.), 2000: *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 87-97
- Gustafsson, Harald, 2010: *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franske revolutionen*. Göteborg-Stockholm: Makadam Förlag
- Hansen, Georg, 1944: *Degnen. Studie i det 18. aarhundredes kulturhistorie*. København: Schultz Forlag
- Hansen, Georg, 1947: *Præsten paa landet i Danmark i det 18. aarhundrede, en kulturhistorisk undersøgelse*. København: Det Danske Forlag
- Hansen, Dorthe Vejen, 2004: "Embedslivsform – om at navigere mellem civilsamfund og stat" in Andersen, Anna Wowk, Nina Koefoed & Rune Haahr Petersen (eds.), 2004: *Den Jyske Historiker 2004 nummer 104*, Aarhus, s. 13-27
- Henningsson, Peter, 2006: *I sansernes vold, bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. København: Landbohistorisk Selskab
- Hermansen, Karsten, 2001: *Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*. Odense: ph.d.-afhandling v/ SDU

- Hermansen, Karsten, 2005: *Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*. Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Holm, Bo Kristian, Nina Javette Koefoed & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red), 2018: *Religion som forklaring? Om kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Horstbøll, Henrik, 2003: "Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet" in *Fortid og Nutid*, juni 2003, s. 83-108.
- Imsen, Steinar, 1980: *Superintendenten. E. studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsudvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Trondheim.
- Ingesman, Per, 2000: "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv" in Knudsen, Tim (ed.), 2000: *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 65-86
- Ingesman, Per, 2015: "Introduction" in Ingesman, Per, 2015 (ed.): *Religion as an Agent of Change. Crusades – Reformation – Pietism*. Leiden/Boston: Brill, s. 1-30
- Ingesman, Per, 2016: "Visitations as an Instrument of Discipline in Early Modern Denmark" i S. Høgetveit Berg, R. H. Bergesen, & R. E. Kristiansen (red.), 2016: *The Protracted Reformation in Northern Norway: Towards a Protestant North* (Vol. 2). Wehrhahn Verlag.
- TROLL. Tromsøer Studien zur Kulturwissenschaft Vol. 14, s. 205-235
- Jacobsen, Anette Faye, 2007: "Parallele retsordener. En retspluralistisk tolkning af jura og retskultur i Danmark fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af det 20. århundrede" i *Historisk Tidsskrift*, 107, hæfte 1, 2007, s. 71-101
- Jensen, Mette Frisk, 2017: "Statebuilding, Establishing Rule of Law and Fighting Corruption in Denmark, 1660-1900" in Ronald Kroeze, André Vitória, and Guy Geltner (eds.), 2017: *Anti-corruption in History: From Antiquity to the Modern Era*. Oxford: Oxford University Press, s. 179-203
- Jespersen, Knud J. V., 1989: *Gyldendals Danmarkshistorie 3. Tiden 1648-1730*. København.
- Jespersen, Knud J. V., 2004: *A History of Denmark*. London: Palgrave Macmillan
- Johansen, Jens Chr. V., 1995: "Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden i 16.-18. århundrede" i *Fortid Og Nutid*, 1, s. 111-127
- Johansen, Jens Chr. V., 2006: "Absolutism and the 'Rule of Law' in Denmark 1660-c. 1750," i *The Journal of Legal History*, Volume 27, Issue 2, 2006, s. 153-173.

- Joyce, Patrick and Tony Bennett, 2010: "Material powers. Introduction" i (Tony Bennett and Patrick Joyce [eds.]): *Material Powers. Cultural studies, history and the material turn*. London and New York: Routledge
- Jørgensen, J. Bro, 1935: *Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. aarhundrede*. København: Forsikringsforeningen
- Jørgensen, H. G. A., 1937: *Sognepræst og præstegaard. Dansk præstegaardsliv gennem 1000 aar*. København: G.E.C. Gads Forlag
- Kaufmann, Thomas, 2015: "What is Lutheran Confessional Culture" in Ingesman, Per, 2015 (ed.): *Religion as an Agent of Change. Crusades – Reformation – Pietism*. Leiden/Boston: Brill, s. 127-148
- Knudsen, Pernille Ulla, 2000: "Fra bedsteborger til professionel. Byfogederne i Danmarks købstæder i 1700-tallet" in Stevnsborg, Henrik (ed.), 2000: *Retshistorie 2000*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. 43-54
- Koefoed, Nina Javette, 2017: "Emotions, obligations, and identities within the Lutheran household. From Luther's Small Catechism to cultural and social responsibilities in the 18th century household in Denmark" in H. Assel; J.A. Steiger; A. Walter (eds.): *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*. De Gruyter, 2017. s. 751-768
- Koefoed, Nina Javette, 2018: "Den gode kristne og den gode borger" i Koefoed, Nina Javette, Bo Kristian Holm & Sasja E. M. Stopa (eds.), 2018: *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Koefoed, Nina Javette, 2018b: "Regulating Eighteenth Century Households: Offences against the fourth and the six commandment as criminal behaviour" i Krogh, Tyge, Louise Nyholm Kallestrup, Claus Bundgård Christensen (red.), 2017: *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*. New York: Routledge, s. 57-74
- Koefoed, Nina Javette, 2019: "Authorities who care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism" in *Scandinavian Journal of History*, 2019:1, s. 1-24
- Kong Christian den Femtis Danske Lov. Ved Justitsministeriets Foranstaltning Udgiven paa Grundlag af den af Dr. Jur. V. A. Secher med Kildehenvisninger forsynede Udgave af 1911. København: Gads Forlag 1929. Digital udgave (excl. noter) ved Bjørn Andersen – <http://bjoerna.dk> –

- Søborg 2003 [hentet som pdf-fil fra <http://bjoerna.dk/DL-1683-internet.pdf>. Besøgt den 30. oktober 2019]
- Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve ..., 1699-1710. København: Kongel. Majest. og Univers. privilegerede Bogtrykkerie i Studii Stræde 17??
- Kornerup, Bjørn, 1937: *J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853*, 1. bind. København
- Kornerup, Bjørn, 1951: "Oplysningstiden 1746-1799" i Koch, Hal & Bjørn Kornerup (eds.), 1951: *Den danske kirkes historie*. København: Gyldendalske boghandel, nordisk forlag, s. 231-505
- Krogh, Tyge, 1997: "Rationalismens syndebuk. Christian 6. og pietismen i dansk historieskrivning" i (de Coninck-Smith; Mogens Rüdiger og Morten Thing [red.]): *Historiens kultur. Fortælling. Kritik. Metode*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Krogh, Tyge, 2000: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Viborg: Samleren
- Larner, Anette, 2018: *The Good Household Gone Bad: Tracing the Good Household in early modern Denmark through crime and incarceration*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet
- Larsen, Christian, 1997: "Med biskopperne på visitats: biskopperne Peder Herslebs og Ludvig Harboes indberetninger om visitats i Merløse og Tuse herreder 1741-1751" in *Fra Holbæk Amt*, s. 29-50
- Larsen, Christian, 2003: *Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges - sjælen kan have, hvem der vil: Biskop Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie/Selskabet for Danmarks Kirkehistorie
- Larsen, Christian, 2004: "En tro Hs. K. Maj.s Tjener og retsindig Superintenden: enevældens biskopper 1660-1848", *Kirkehistoriske samlinger*, 2004, ss. 7-21
- Larsen, Christian, 2007: *Registre til Kirkehistoriske Samlinger 1848-2006*. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie
- Larsson, Olle, 1999: *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760*. Växjö: Växjö Stiftshistoriska Sällskap
- Latour, Bruno, 2008 [2005]: *En ny sociologi for et nyt samfund*. København: Akademisk Forlag
- Lausten, Martin Schwarz, 2004 [1987]: *Danmarks kirkehistorie*. København: Gyldendal

- Lausten, Martin Schwarz, 2017: "Kongemagt og rigets vel" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700*, bind 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 121-160.
- Lausten, Martin Schwarz, 2017b: "Kirkens nye ordninger" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700*, bind 1. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 161-206.
- Lind, Gunner, 2000: "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720" i Jespersen, Leon, Tim Knudsen, E. Ladewig Petersen og Ditlev Tamm, 2000: *Dansk Forvaltningshistorie. Stat, Forvaltning og Samfund, bind I. Fra Middelalderen til 1901*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. 159-226.
- Lindhardt, s. G., 1936: *Konfirmationens Historie i Danmark*. København: O. Lohse
- Lindhardt, s. G., 1939: *Peder Hersleb I. (1689-1737). Studier over dansk-norsk kirke- og kulturhistorie i første halvdel af det 18. århundrede*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Malmstedt, Göran, 2007 [2002]: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Falun: Nordic Academic Press.
- Markussen, Ingrid, 1995: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Markussen, Ingrid, 2017: "Skole og undervisning som del af den evangelisk-lutherske opdragelse I 1700-tallet" in Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 351-369.
- Maschuch, Michael, Rudolf Dekker, Arianne Backermann, 2016: "Egodocuments and History: A short account of the *Longue Durée*" in *Historian*, 78-1, s. 11 – 56.
- Matzen, Henning & Johannes Timm, 1889: *Haandbog i den danske Kirkeret*. København: G. E. C. Gad/J. H. Schultz.
- Mejrup, Kristian, 2016: *Grand Prospects of Halle Pietism. The Acrobat, the Project-maker and the Shepherd*. København: Det Teologiske Fakultet. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 64.
- Melton, James Van Horn, 1988: *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Mikkelsen, Jørgen, 2013: Mellem reformation og folkestyre ca. 1530-1850" i (Hansen, Gitte Strange; Stella Borne Mikkelsen; Børge Riis Larsen [red.]): *Slagelse bys historie*. Slagelse.
- Mikkelsen, Jørgen, 2015: "Præstens embedsbog – en kilde til mange slags historie" i *Frederiksberg gennem tiderne*, bd. 38 (2015), s. 37-52.
- Mührmann-Lund, Jørgen, 2014: ""Efter ethvert steds særdeles omstændigheder". Politi og lokalsamfund under den danske enevælde" i *Temp. Tidsskrift for Historie*, nr. 9, 2014. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 68-92.
- Mührmann-Lund, Jørgen, 2019: *Borgerligt regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Neiiendam, Michael, 1930-1933: *Erik Pontoppidan. Studier og Bidrag til Pietismens Historie. bd. 1 & 2*. København: Gads Forlag.
- Neveux, Hugues & Eva Österberg, 1997: "Norms and Values of the Peasantry in the Period of State Formation: a Comparative Interpretation" in Blickle, Peter (ed.), 1997: *Resistance, Representation and Community*. Oxford: Oxford University Press, s. 155-184.
- Pedersen, Anders, 1899: *Sjællands stifts degnehistorie: Et bidrag til de svundne aarhundredes personal- og kulturhistorie*. Præstø.
- Pedersen, Johannes, 1945-1948: *Fra brydningen mellem orthodoxi og pietisme*. København.
- Pedersen, Johannes, 1951: "Pietismens Tid 1699-1746" i *Den Danske Kirkes Historie*. København: Nordisk Forlag.
- Pedersen, Ove Korsgaard, 2017: "Europæiske perspektiver 1700-1914" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 33-61.
- Pedersen, Ove Korsgaard, 2017b: "Individets og statens historie: Fra forsørgelse til velfærd" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 119-153.
- Pohlig, Matthias, 2018: "Harter Kern und *longue durée*. Überlegungen zum Begriff der (lutherischen) Konfessionskultur" in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 109 (2018), s. 389-401.
- Rasmussen, Jens, 2017: "Kulturcentre og medier i den lutherske fælleskultur" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 87-115.

- Rasmussen, Jens, 2017b: "Vækkelser og andagtslitteratur i en luthersk kultur" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Rasmussen, Tarald, 2019: *Å minnes de døde. Døden og de døde i Norge etter reformatjonen*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Rasmussen, Tarald & Ola Tjørnholm, 2017: *Reformatjonen i nytt lys*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Reeh, Niels, 2006: *Religion and the State of Denmark. State religious politics in the elementary school system from 1721 to 1975: An alternative approach to secularization*. Ph.D.-dissertation, Faculty of Humanities, University of Copenhagen.
- Reeh, Tine, 2017: "Reformations- og Lutherbilleder 1700-1914" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 65-83.
- Reeh, Tine, 2017b: "Gud ud af retssalen: Fromme ønsker om sekularisering af dansk retspraksis i 1700-tallet" i Bredsdorff, Thomas & Søren Peter Hansen (red.), 2017: *Det lange lys: 2000-tals spørgsmål, 1700-tals svar*. København: U Press, s. 107-131.
- Reeh, Tine, 2017c: "Forord" i Reeh, Tine (red.), 2017: *Religiøs oplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge*. vol. 2017/III. Viborg: Kirkehistoriske Samlinger, no. III, vol. 2017, s. 7-9.
- Reeh, Tine Ravnsted-Larsen & Ralf Peter Arnfred Hemmingsen, 2019: "Common Sense, No Magic: A Case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century" in *Sjuttonhundratalet: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*, bind 15, s. 110-134.
- Reuterswärd, Elisabeth, 2001: *Ett massmedium för folket. Studier i de almmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. Lund: Studia Historica Lundensia.
- Rothe, Casper Peter, 1754: *Casper Peter Rothes fuldstændige Udtog og Samling af hidindtil utrykte kongelige Rescripter, Resolutioner, Cancelli-Breve og Cammer-ordres hvilke Tid efter anden ere udfærdigede til de kongelige Embeds-Mænd i begge Kongerigerne, henførte til den Danske Lovs bekvemteste Capitler og Artikler* (4 bind). København.
- Rørdam, Holger Frederik, 1877-1880: "Fem præstebioграфier" i *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. række, 2. bind. København: G. E. C. Gad., s. 621-688.

- Sanders, Hanne, 2018: "At vælge et nordisk perspektiv. En udfordring til en nationalstatslig historieskrivning" i Bodensten, E., Brilkman, K., Larsson Heidenblad, D., & Sanders, H. (red.), 2018: *Nordens historiker: En vänbok till Harald Gustafsson* (Studia historica lundensia; Vol. 28). Lund: Historiska institutionen, Lunds Universitet, s. 17-30.
- Schou, Jacob Henric, 1795: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne: tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge: forsynet med et alphabetisk Register. 3: Som indeholder K. Christian VI Frr. fra 1730 til 1746*. København: Gyldendal.
- Scocozza, Benito, 2003 [1989]: *Ved afgrundens rand: 1600-1700. Gyldendal og Politikens Danmarks historie (bind 8)*.
- Secher, V. A., 1897: *Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660. 4. Bind. 1622-1638*. København: Gads Forlag/Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Sennefelt, Karin, 2001: *Den politiske sjukan. Dalupprøret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Uppsala: Gidlunds förlag.
- Skinner, Quentin, 2002: "Interpretation and the understanding of speech acts" i *Vision of Politics*, bd. 1. Cambridge: Cambridge University Press, s. 103-127.
- Skinner, Quentin, 2002b: "Moral principles and social change" i *Vision of Politics*, bd. 1. Cambridge: Cambridge University Press, s. 145-157.
- Skinner, Quentin, 2009 [2002]: "Moralske principper og social forandring" in Lassen, Frank Beck & Mikkel Thorup (eds.), 2009: *Quentin Skinner. Politik og historie, en tekstsamling*. København: Hans Reitzels forlag, s. 97-116.
- Stenbæk, Jørgen, 1983: "Religion og politik i den unge danske enevældes selvforståelse" in *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift, nr. 3 (1983)*, s. 51-63.
- Sunde, Jørn Øyrehagen, 2000: *"Igjennem den juridiske Labyrinth". Rettskjelde lærer og rettskjelde bruk på fyrste halvdel av 1700-talet*. Det juridiske fakultets skriftserie nr. 82. Bergen: Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen.
- Sunde, Jørn Øyrehagen, 2005: *Speculum legale – rettspegelen*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Sunde, Jørn Øyrehagen, 2014: "Gud, religion og grunnlova av 1814" i Ekroll, Øystein, Søren Hjorth, Einar Vegge (red): *Vor kristne og humanistiske arv: betraktninger ved 200-årsjubileet for Grunnloven*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders forlag, s. 35-50.
- Sunde, Jørn Øyrehagen, 2015: "'For Borger Samfundet". Frå Gud og neste til staten og medborgarar ca. 1640 til grunnlova av 1814" i Bull, Kirsti Strøm (red.): *Borgerrolle og borgerrett*. Oslo Akademisk Publisering, s. 29-52.
- Sunde, Jørn Øyrehagen, 2017: "Managing the Unmanageable - An Essay Concerning Legal Culture as an Analytical Tool" i Koch, Søren, Knut Einar Skodvin, Jørn Øyrehagen Sunde (red.): *Comparing Legal Cultures*. Oslo: Fagbokforlaget, s. 13-25.
- Supphellen, Steinar, 1989: *Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730*. Trondheim og Oslo: Tapir Forlag.
- Sørensen, Karsten Merrald, 2016: *Kirkebrug gennem 250 år*. Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Tamm, Ditlev, 2000: "Stat, forvaltning og samfund" i Jespersen, Leon, Tim Knudsen, E. Ladewig Petersen og Ditlev Tamm (red.): *Dansk Forvaltningshistorie. Stat, Forvaltning og Samfund, bind I. Fra Middelalderen til 1901*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. xix-xxi.
- Tamm, Ditlev, 2006: *Dansk Retshistorie*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Tamm, Ditlev, 2017: "Fra maskinen til demokratiet: Kirkens ordning 1700-1901" i Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bind 2. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 157-182.
- Thomassen, Jesper, 1996: *Sognepræsten som statstjener 1536-1660*. Odense: ph.d.-afhandling v/ SDU.
- Hansen, Jesper Vang, 2015: "Lærdommens historie på Bornholm i 1700-tallet" i *Bornholmske Samlinger, IV. Række, bind 9*, s. 22-39.
- Viken, Øystein Lydik Idsø, 2017: "Den eineveldige talarstolen" in Bjerkås, Trond og Knut Dørum (red.): *Enevældet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660-1814*. Oslo: Scandinavian Academic Press, s. 153-167.
- Witoszek, Nina, 2003: "Den norske pastorale opplysning: Nytt blikk på det åndsforladte landliv" i J. Peter Burgess (red.): *Den norske pastorale opplysningen. Nye perspektiver på norsk nasjonsbygging på 1800-tallet*. Oslo: Abstrakt forlag.

Wittendorff, Alex, 2003 [1989]: *På Guds og Herskabs nåde: 1500-1600. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (Bind 7)*. København: Gyldendal/Politiken.

Österberg, Eva & Erling Sandmo, 2000: "Introduction" in Österberg, Eva & Sølvi Bauge Sogner (red.): *People meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 9-26.

Web-ressourcer

Danske herregårde, "Svanholm": <https://www.danskeherregaarde.dk/nutid/svanholm>.

Den augsburgske konfession af 1530:

www.folkekirken.dk/2F_Resources%2FPersistent%2Fc%2F5%2F0%2F0%2Fc5006c22676a446f3a2d8ed5b7827e2acd3cc9af%2FDen%2520augsburgske%2520bekendelse.pdf&usg=AOvVaw0my-XpEawA1g7M4jWHSwh.

Hansen, Jesper Vang, 2015: "Stridslystne præster på Bornholm!": <https://bornholmske-samlinger.dk/stridslystne-praester-paa-bornholm/>.

Kongeloven af 1665: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/kongeloven-1665/>.

Kornerup, Bjørn: "Christen Worm" i *Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk*: https://biografiskeksikon.lex.dk/Christen_Worm.

Kornerup, Bjørn: "Peder Hersleb" i *Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk*: https://biografiskeksikon.lex.dk/Peder_Hersleb.

Løgstrup, Birgit, 2011: "Lokaladministrationen 1660-1849": <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/lokaladministrationen-1660-1849/>.

Moths ordbog, "Borgerskab": <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=borgerskab>.

Moths ordbog, "Politi": <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=politi>.

Nørgaard-Højen, Peder: "nøglemagt" i *Den Store Danske på lex.dk*: <https://denstoredanske.lex.dk/n%C3%B8glemagt>.

Ordbog over det danske sprog, "løbedegn": <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=l%C3%B8bedegn>.

Rangforordningen af 25. maj 1671: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/rangforordningen-25-maj-1671/>.

Skovgaard-Petersen, Vagn: ”katekisation” i *Den Store Danske på lex.dk*:

<https://denstoredanske.lex.dk/katekisation>.

Wibergs præstehistorie, ”Brønshøj”: <https://wiberg-net.dk/161-Broendshoi.htm>.

Wibergs præstehistorie, ”Slagelse, Sankt Mikkels sogn”: <https://wiberg-net.dk/1054-55-Slagelse.Mik.htm>.

Wibergs præstehistorie, ”Rønne”: <https://wiberg-net.dk/969-71-Ronne-K.htm>.

Wibergs præstehistorie, ”Ølstykke”: <https://wiberg-net.dk/1390-Oelstykke.htm>.

Appendiks 1: Landemodesager under Christen Worm, 1711-1737

N r.	Tidspunkt ⁷⁹⁷	Klassifikation ⁷⁹⁸	Vej til landemoder	Sagens parter	Sagen kort	Udfald
1	1711, 1; 1711, 2	Ø, d	Landemod et første instans pga., at det er to provster, som er sagens parter.	- Morten Lipper, provst i Alsted herred (citant). - Jørgen Leth, provst i Stevns Herred.	Vedr. nådsensår og kredit ifm. dødsbo.	Oversigt over dødsbos værdier skal udfærdiges korrekt.
2	1712, 2; 1713, 1; 1713, 2	Ø, uafsluttet.	Indstævning af provsterets dom.	- Kgl. jægermester Carl Friederich Barnevitz (citant). - Gudman Pohscholan, provst i Ars herred.	Ang. opgør af dødsbo.	Stiftsøvrigheden søger forlig.
3	1712, 2;	Ø, d	Landemod et første instans pga. at det vedrører en part uden for stiftet	- Trondhjem hospitalsfors tander Holger Birch (citant). - Peder Cappel, provst for	Ang. opgør af dødsbo og dertilhørende pant.	Provsten frifindes.

⁷⁹⁷ *Årstal*, 1 = Sankt Hans landemode. *Årstal*, 2 = Dionysii landemode.

⁷⁹⁸ Klassifikation af konflikt: G = *Geistlig embedsvaretagelse*. Ø = *Økonomiske årsager*. K = *kirkelige forhold uden gejstlig deltagelse*. D = *dom*. F = *forlig*.

				Merløse Herred		
4	1713, 2	G, ender med monitum	Indstævning af provsterets dom til indskærpelse.	- Bertel Frandsen Bruun, sognepræst i Vallensved, Øster Flakkebjerg (citant).	Skærpelse af dom mod præsteenken Bodil Pedersen på grund af angivelig opsætsighed og halstarrighed mod Guds ord.	Ved 1715, 2 prøver CW ved et monitum at få Bodil Petersen til bodfærdighed gennem provsten.
5	1714, 1	K, f	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Peder Stub, byskriver i Slagelse (citant). - en Anders Landrup fra Slagelse	Ang. konflikt mellem parternes hustruer om stolestader i Slagelse kirke.	Konflikten forliges af to provster på stiftsovrighedens befaling.
6	1714, 2; 1715, 1	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Hans Mossin, sognepræst i Skuldelev og Feldsø (citant). - Christian von Arrentstorph til Svanholm	Sognepræsten vil have ret i sin håndtering af et åbenbart skriftemål.	Sognepræsten får medhold.
7	1716, 1; 1716, 2	G, f	Indstævning af provsterets dom til indskærpelse.	- Jørgen Huulbeck, sognepræst i Stege og provst på Møn (citant). - Johannes Bondal (Bondæus), hans kapellan.	Sagen omhandler kapellanens påstående uordentligheder i embedet. Kapellanen beder om forlig uden proces.	Forlig.
8	1716, 1; 1716, 2; 1717, 1	Ø, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Bendix Lyster, sognepræst i Gørlev og Dråby (citant).	Ang. dødsbo. Sagen opsættes, så provsten kan indgive	Dom ved kgl. resolution fra Rentekammeret.

				- Mikkel Fastorph, provst i Horns herred.	kontrastævning.	
9	1716, 1	Ø, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Lorentz Bras, borgmester i Kalundborg (citant).	Ang. dødsbo og udeståender ifm. fattigvæsen.	Borgmesteren taber sagen.
10	1716, 2; 1717, 1	G, afvist	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Rasmus Jensen, sognepræst i Vestermarie, Bornholm (citant). - Henrik Hjorth, Bornholms landprovst.	Der foreligger ikke en gyldig provsteretsdom, kun en notarunderskrivet slutning.	Stiftsoverigheden kan ikke behandle en provsteretsdom, som ikke er der.
11	1716, 2; 1717, 1	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Edvard Olufsen Sonne, løjtnant fra Bornholm (citant). - Claus Flyng, sognepræst i Aakirke menighed.	Flyng havde nægtet at antage Sonne til skriftemål og nadver på grund af påstået lyveri om kirkeregnskab.	Sonne får medhold i, at sognepræsten har handlet uberettiget og i ond tro.
12	1716, 2; 1717, 1	Ø, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Jesper Skade og Steen Lind, hhv. rektor og konrektor i Roskilde (citanter).	Vedrørende pensioner ifm. med et sognepræstekald.	Sagen i første omgang opsat med håb om forlig. Forlig afvist. Citanter får medhold.
13	1717, 1	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Peter Ladorph, sognepræst i Gyrringe og Flinterup (citant). - Jochum Wolfburg,	Citanten vil have Wolfburg dømt for forseelser i den gejstlige embedsudøvelse.	Citanten får medhold, og Wolfburg mister sit embede med grund i DL 2-17-8.

				sognepræst i Alsted.		
14	1717, 2; 1718, 1; 1718, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Rasmus Jensen, sognepræst i Vestermarie, Bornholm (citant).	Citanten er blevet beskyldt af sognefolk for at have kopieret supplikken og er blevet suspenderet.	Sagen hører ikke til i det gejstlige retssystem jf. 1-2-15.
15	1717, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Laurids Friis, degn (citant).	På kongelig ordre havde provsten dømt degnen til at få frataget sit embede.	Stiftsøvrigheden bifalder provstens dom.
16	1718, 1; 1718, 2	Ø, d	Indstævning af gejstlig.	- Poul Olsen, tømrermester i København (citant). - Mads Holm, provst i Øster Flakkebjerg herred.	Vedrørende sag i skifteretten. Udsættes i første omgang pga. håb om forlig.	Fordeling af formue.
17	1719, 1; 1719, 2; 1720, 1	Ø, uafsluttet ved landemodet	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Peder Bischof, borger i Slagelse (citant). - Holger Olivarius, viceprovst i Vester Flakkebjerg herred.	Indstævning af skifteretsdom efter afdød gejstlig. Undervejs falder der grove ord fra citanten mod viceprovsten	Sagen udsættes, da den bliver ført sideløbende i landstinget.
18	1719, 1; 1719, 2	Ø, f	Indstævning af provsterets dom til omstødelse .	- Maren Christensen, præsteenke fra Udby (citant).	Citant vil have ændret i pensionstakst.	Forlig

19	1719, 2; 1720, 1; 1720, 2	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- To præsteenker og en tredje person (citant). - Jochum Wolfburgs enke.	Citanterne vil have større del i Jochum Wolfburgs (landemodesag nr. 13) dødsbo.	Ender med dom med en del nuancer.
20	1719, 2	G, d	Indstævning af provsteretsdom til konfirmering.	- Jens Vindekilde, sognepræst i Torup (citant). - Lars Bentzen Rolfsberg, hans degn.	Citanten vil have konfirmeret en dom på, at degnen havde misrøgtet sit embede.	Provsteretsdommen konfirmeret, og degnen mister sit embede.
21	1720, 1	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- Niels Lynge, præst i Asminderup (citant).		
22	1720, 1; 1720, 2	G, afklaret inden dom	Indstævning af sognebarn, landemodet som første instans.	- Ejler Hagerup, sognepræst i Kalundborg (citant). - Niels Murermeister fra Kalundborg.	Citanten anklager sognebarnet for at have unddraget sig kirkedisciplin.	Den anklagede underkaster sig kirkens disciplin.
23	1720, 1; 1720, 2	G, d	Indstævning af provsteretsdom til omstødelse.	- Christopher Lynow, kapellan i Slagelse Sankt Mikkel (citant).	Vil have omgjort provsteretsdommen, som i første omgang var foranlediget af kgl. befaling.	Provsteretsdommen stadfæstes men mildnes.
24	1720, 2	Ø, d	Sag om formynderskab over børn af afdød gejstlig.	Forskellige parter fra Vester Flakkebjerg herred.	Ang. midler fra dødsbo.	Formynderskabet tildeles.

25	1721, 1; 1721, 2; 1722, 1	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- præsteenke fra Møn (citant).	Handler i første omgang om skifte. Dog kommer det frem, at degnen Frederik Rask har misrøgtet sit embede.	Degnen får embedet forbrudt. Dom i skiftesagen.
26	1722, 1	Ø, dom ikke anført	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- præsteenke fra Nykøbing S. (citant). - Hans Madsen Bruun, nytilkommet præst i sognet.		
27	1722, 1; 1722, 2	Ø, f	Direkte indstævnet, økonomiske forhold	- Anders Kock, sognepræst i Blidstrup (citant). - Niels Fritz, provst i Holbo herred.	Vedr. præstegårds taksation. Stiftsovrigheden søger forlig.	Parterne forligede sig mellem landemoderne.
28	1723, 1	Ø, afvises	Indstævning af skifteforretning.	- Henrik Høj, borger i København (citant). - Peder Paulin, provst i Ringsted herred.	Citanterne er som kreditorer blevet forbigået.	Søgsmålet afvises på grund af manglende beviser.
29	1724, 1; 1724, 2; 1725, 1;	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Christian von Arrentstorph til Svanholm (citant, se også landemodesag nr. 6). - Bertel Mathias Lime,	Citanten vil have præsten til at tage et sognebarn til privat absolution.	Citantens søgsmål afvises, provsteretsdommen fastholdes.

				sognepræst i Ferslev og Vellerup.		
30	1724, 1	G, d	Indstævning af provsteretsdom til konfirmation og skærpelse.	- Knud Gramborg, sognepræst i Greve (citant). - dennes degn.	Degnen havde begået adskillige forbrydelser i embedet.	Provsteretsdommen blev konfirmeret men ikke skærpet pga. degnens fattigdom.
31	1724, 1	Ø, f	Behandling af provsteretsdom.	- Lars Hendriksen og Mogens Hansen, borgere i Østerlars, Bornholm (citanter). - Oluf Toksværd, sognepræst i Østerlars.	Ingen umiddelbar omtale af sagen.	Sagen forliges.
32	1724, 2; 1725, 1	G, f	Behandling af provsteretsdom til omstødelse.	- Andersen Jensen, sognepræst i Rødsogn, Bornholm (citant). - Hans Anker, landprovst på Bornholm.	Noget om landprovstens forvisning af sognebørn fra sognet.	Parterne når til forlig.
33	1725, 1	G, d	Indstævning af provsteretsdom til svækkelse og omstødelse.	- Johannes Veiner, ”collega” i Vordingborg skole (citant). - Johan Krejer, klokker i Vordingborg.	I forbindelse med provsteretssagen havde Krejer kaldt en af citantens vidners udsagn for urigtig, hvilket citanten mente var ærerørige ord, som	Søgsmålet underkendes.

					fornærmede ham.	
34	1725, 1	G, f	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Christian Rømer Aagaard, sognepræst i Bringstrup og Vigersted (citant). - Lars Poulsen, sognebarn.	Ingen umiddelbar omtale af sagen.	Sagen forliges.
35	1725, 1; 1725, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Rasmus Christophersen og Johanne Marcusdatter, sognefolk fra Agersø (citanter) - Christian Albye, sognepræst.	Citanterne anklager sognepræsten for at have hindret dem i at komme sammen i ægteskab.	Bøder til begge parter.
36	1725, 1; 1725, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Peder Hansen + andre sognebørn i Agersø (citanter). - Christian Albye, sognepræst (jf. sag 35).	Ang. manglende vidneudsagn fra bøndernes side i løbet af provsteretssagen.	Provsteretsdommen og sognepræstens fremfærd underkendes.
37	1725, 1	Ø, uafsluttet	Skifteforretning.	- enke til sognepræst (citant). - Peder Cappel sognepræst i Asmindrup.	Sognepræsten foretager kontrastævning.	
38	1725, 1	Ø, f	Indstævning af provsterets dom.	- præsteenke i Skamstrup (citant). - Nicolai von Essen, sognepræst.	Fordeling af indtægter	Parterne opnår forlig.

39	1726, 1	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Peter Rosenbek, degn i Herlufmagle og Tybjerg (citant). - Jens Jancke, hans sognepræst.	Om citantens embedsførelse. Indgivet kontrastævning.	Dommen står ved magt, degnen har brudt sin embedsed jf. KR pag. 383. og fradømmes embedet som velfortjent straf og til eksempel for andre.
40	1726, 1; 1726, 2; 1727, 2; 1728, 1; 1728, 2	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- Lars Fog, rådmand i København (citant). - Niels Hansen, provst.	Forsvarer indgiver kontrastævning, som retten ikke finder at kunne nægte. Sagen udsættes.	Sagen breder sig til Højesteret og kommer senere tilbage til landemodet.
41	1726, 1	Ø, f	Indstævning af skifteforretning.	- Jacob Krag, sognepræst i Osted (citant).	Fordeling af arveparter.	Der opnås forlig.
42	1727, 1; 1727, ekstra; 1727, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til indskærpelse.	- Hans Skade, sognepræst i "stærbori meenighed i Hammer Herred" (citant). - Christian Achtonius, sognepræst i Rønnebæk og Olstrup.	Citanten anklager modparten for kriminel opførsel, hvor denne har villet hyre andre til at gøre fysisk skade på citanten. Sagen er så alvorlig, at der bliver afholdt ekstraordinært landemode.	Dommen over Achtonius er hård: et ugudeligt og forargeligt menneske, som CW gør sig ekstra umage med at lade stiftsgejstligheden vide, at de aldrig må benytte ham til hjælp.
43	1728, 2	G, f	Indstævning af provsterets dom.	- Frants Olsen Dorph, degn i Krummerup og Fuglebjerg (citant).	Angående ærerørige ord.	Parterne opnår forlig.

				- Johannes Nicolai From (sognepræst)		
44	1728, 2; 1729, 1; 1729, 2	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- Behrens Schnabel, rektor i Roskilde (citant).	-	Fordeling af midler.
45	1728, 2; 1729, 1	Ø, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse	- Peder Stillinge, degn i Bårse (citant). - Axel Bekman, sognepræst.	Ang. pension. Kontrastævning.	Fordeling af midler.
46	1728, 2; 1729, 1	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- Christen Nielsen Jensen, studiosis (citant).	Stiftsøvrighed en håber på forlig.	Fordeling af midler.
47	1731, 2; 1732, 1; 1732, 2	Ø, d	Indstævning af skifteforretning.	- Matthias Vith, borger i Rudkøbing (citant).	Ang. provsten i Tudse herreds skifte. Derfor var sagen henlagt til landemodet i Sjællands stift.	Det er stiftsbefalingsmanden, som dømmer her.
48	1731, 1	Ø, f	Oplæsning af forlig.	Mellem to kapellaner ved domkirken.		Forlig opnået uden for landemodet, som blev oplæst på landemodet.
49	1732, 1; 1732, 2	Ø, d	Indstævning, om dødsbo og indeståender.	- Tabita Flejsker, præsteenke (citant). - Hans Buk, domprovst	Ang. indeståender i dødsboet.	Citanten får medhold.
50	1732, 2; 1733, 1	Ø, d	Indstævning af provsterets dom.	- Christine Dalhof, præsteenke i Slangerup (citant).	Om indkomster i nådsensåret og kreditorers ret.	Citanten underkendes.

				- Lambert Vindekilde, provst i Lyng-Frederiksborg herred.		
51	1732, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse	- Hans Næstved, sognepræst i Karise og Alslev (citant). - hans degn.	Citanten vil ikke tage degnen til nadver.	Citanten underkendes, da appellationen har været for lang tid efter provsteretssagen.
52	1733, 1; 1734, 1	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse	- Lützwow, amtmand på Møn og etatsråd (citant). - Nicolaj Jæger, sognepræst i Elmelunde.	Præsten kræver kirketugt og vil ikke bøje sig for provstens dom om lønligt skriftemål, amtmanden forsvare sine bønder.	Præsten underkendes.
53	1733, 2; 1734, 1.	G, d	Indstævning af provsterets dom til omstødelse	- Rasmus Hertz, degn i Næstelsø og Mogenstrup (citant). Oluf Brøndby, sognepræst.	Citanten vil have omstødt provsteretsdom, hvor han har mistet sit embede på grund af drukkenskab.	Citanten underkendes.
54	1733, 2; 1734, 1; 1734, 2; 1735, 1	G, f	Provstens henvisning sdom.	- Jens Næstved, sognepræst i Karise og Alslev (citant, jf. landemodesag nr. 51). - Hans Møller, degn.	Citanten anklager degnen for forseelser mod citanten. Degnen har fået Beneficium Paupertatis. Dette dog ikke ved videre appel, hvis han taber	Sagen mellem degnen og Næstved forliges, og degnen erkender sine forseelser mod sin sognepræst. Biskoppen lovede degnen det næst ledige degnekald.

					ved landemodet.	
55	1734, 1; 1734, 2; 1735, 1; 1735, 2; 1736, 1	G, sagen ender i kommission.	Provstens henvisning sdom.	- Jesper Hansen og andre bønder, Allinge, Bornholm (citanter). - Hans Mahler, sognepræst i Olsker og Allinge.	Konflikter vedrørende kirketugt. Citanterne vil have pådømt sognepræsten at tage dem til nadver.	Til kommission.
56	1734, 2; 1735, 1; 1735, 2	Ø, d	Skifteforretning, dog med fornærmelser mellem parterne.	- Toftegård, en forpagter på Assendrup (citant). - Peter Dalhof, sognepræst i Slangerup.	Om fornærmelser. Også om kirkesalg.	Dom.
57	1734, 2; 1735, 1; 1735, 2	Ø, d	Sideløbende sag fra samme konflikt.	- Toftegård, en forpagter på Assendrup (citant). - Peter Dalhof, sognepræst i Slangerup.	Om at sognepræsten har været for længe undervejs med skiftebrevet.	Dom.
58	1736, 1; 1736, 2	G, d	Indstævning af provsterets dom til underkendelse.	- Thaddæus Hjort, degn i Vigersted og Kværkeby(citant). - Holger Rørdam, sognepræst.	Citanten har mistet sit embede og vil have det igen. Rørdam tager kontrastævning på grund af fornærmelser.	CW underkender Rørdam og genindsætter degnen.
59	1736, 2	Ø, uafsluttet	Skifteforretning	- en forpagter (citant). - Johan Lyne, sognepræst i Roskilde jomfrukloste		

				r og Himmelev.		
--	--	--	--	-------------------	--	--

Appendiks 2: Christen Worms monita, 1711-1737

Nr.	Landemode ⁷⁹⁹	Emne ⁸⁰⁰
1	1711, 1	1. (G) Præster skal sikre sig, at dokumenter er i orden ved vielse nr. 2 af medlemmer af menigheden. 2. (G) Provster skal orientere biskoppen om præste- og degnedødsfald i sogne med Jus Patronatus. 3. (G) Ved præstedødsfald: præster, hvis annekssogne ligger i samme herred som den afdøde, skal hjælpe til med at udfylde embedet indtil afløser er fundet. 4. (G) Degne skal vise lydighed mod deres sognepræster og provster, som der står i DL og KR. NB! Kommer af, at en navngiven degns ulydighed pga. betjening af sognebørn på tværs af herredsgrænser. 5. (Ø) Om præsters pligt til at udrede pension i rette tid.
2	1711, 2 (afholdtes 8. februar 1712 pga. pest)	1. (B) Provsterne skal årligt indsende oversigter over fødte og døde i deres herreder. 2. (Ø) Angående økonomiske forhold ved ukøbte præstegårde og studieskat. 3. (Ø) En række præster har klaget over mistede indkomster, som går imod frd. af 1. august 1710. Provsterne skal undersøge, om der er nogle, som mister sine indkomster. 4. (G) Jf. frd. af 1. august 1710 skal provsterne tilholde præsterne ikke at rejse til København eller ud af herredet uden tilladelse. 5. (G) Præster skriver ikke med passende ærbødighed til provsterne på deres omsendelsesbreve. Det går mod deres ed. Mulkt på 10 rdlr. til præsteenkekassen. 6. (B) De dokumenter fra stiftskisten, som gejstligheden finder ofte at behøve, foreslår CW, at provsterne skal skrive af og indbinde i en bog. Det drejer sig om sager angående præster, degne, skoler, kirker og fattiglemmer i de pågældende herreder.
3	1712, 2 (1712, 1 aflyst pga. sen 1711, 2).	1. (G) En indskærpelse af provsternes ansvar for befolkningens kristne kundskabsniveau (Luthers lille katekismus). 2. (G) At degnene ikke skal lære ungdommen færdige svar på katekismusspørgsmålene.

⁷⁹⁹ *Årstal*, 1 = Sankt Hans landemode. *Årstal*, 2 = Dionysii landemode.

⁸⁰⁰ B = *bureaukratiske opgaver*. G = *Gejstlig embedsvaretagelse*. Ø = *Økonomiske årsager*. K = *kirkelige forhold uden gejstlig deltagelse*.

		3. (G) Provsterne skal formane degnene om, at de ikke må gå ud af kirken under gudstjeneste. Heller ikke, hvis lys eller døbevand kræver det, da disse skal bringes ind før gudstjenesten (hvis vinter så kogende vand). 4. (Ø) Præster må ikke bortforpagte deres præstegård eller bedrift uden, at provst og biskop er orienteret. 5. (G) Præster må ikke bryde DL 2-11-6 og komme til tinge og påbegynde proces uden tilladelse fra provst og biskop. Især ikke proces mod menighedsmedlemmer. 6. (G) Præsterne må kun vie ægtepar, hvis bruden er fra deres egne sogne.
4	1713, 1	1. (G) Nye præster som lige har fået magistergrad, må ikke opføre sig nedværdigende over for sine medbrødre. 2. (Ø) Afklaring af økonomiske forhold mellem degne og lærere. 3. (Ø) Gentagelse af studieskatsspørgsmålet fra 1711, 2. 4. (G) Gentagelse af kravene ifm. præsternes rejse ud af herredet. 5. (Ø) Præsteenernes regnskaber revideres ved næstkommende landemode. 6. (Ø) Om en konkret sag mellem præsteenke og nytilkommet præst om deling af indtægter i nådsensåret. 7. (B) Om forhold i Alsted herred.
5	1713, 2	1. (K) Påbud mod kørsel, arbejde o.lign. i købstæderne på søn- og helligdage. Det er provster og præster, som skal få rettet op på dette. 2. (G) Degne i landsogne har for vane at rejse uden for sogn og herred. Sognepræsterne skal pålægge mulkt hver gang, det sker. 3. (G) Degnene skal før og efter prædiken læse den forordnede bøn fra KR uden deres egen tillæg. 4. (G) Degnene må ikke udvælge de bedste blandt ungdommen ved bispevisitation. 5. (G) Feltpræster i Sjællands stift må ikke vie uden videre. 6. (Ø) Ang. endnu uafsluttede degnepensioner. 7. (Ø) Ang. præsteenkekassen. 8. (Ø) Igen om studieskat og restancer. 9. (B) At provsterne skal sørge for at sende kollektbøger hurtigere rundt og beseglede.
6	1714, 1	1. (G) Kollektbøgerne bliver påtegnet med en masse fornærmelser. Præsterne skulle eftertjekke dem. Henvielse til monitum ved foregående landemode. 2. (G) Præsterne må ikke stille hø og halm til tørring på kirkegården.
7	1714, 2	1. (Ø) CW foreslår oprettelsen af en brandkasse, da mange præstegårde er brændt i de seneste år. 2. (B) Provsterne må kun efterlyse bortstjålne ting, når de har fået biskoppens tilladelse.

		3. (G) Ang. bispevisitatser, må præster ikke holde for akademiske prædikener, når bispem er på besøg. Prædikerne er for menighedens skyld. 4. (B) Præsterne skal føre bedre kollektregnskab. 5. (G) Degnene skal holde kirkerne ordentlige.
8	1715, 1	1. (Ø) Videre om brandkassen, at den nu er kongeligt approberet. 2. (G) Præster må ikke efterlyse bestjålne genstande fra prædikestolen uden bispens skriftlige tilladelse. Grundlaget er DL pag. 228, art. 8. 3. (G) Ved bispevisitatser skal præster udelukkende tage udgangspunkt i tekster, som enten angår prædikeembedet, Guds ords hørelse, ungdommens undervisning el.lign. De må slet ikke læse over svære tekster, de ikke selv forstår. 4. (Ø) Præsterne skal indlevere midler som studieskat, kollekter o. lign. til provsten i god tid inden landemodet. 5. (G) Ang. degnenes pligt til at holde kirkerne ordentlige. Og om deres indbetaling til pension. <i>En anden omgang monita:</i> 6. (Ø) Ang. brandkassen. Præster i tre herreder skal indsende bidrag. 7. (G) En gentagelse af forrige punkt 2. om ikke at lyse fra prædikestolen uden biskoppens skriftlige tilladelse. 8. (G) For at sikre, at efterlysningerne foregår på en ordentlig måde, skal degnene føre oversigt over, hvad præsten efterlyser fra prædikestolen. 9. (K) Der må ikke ringes over en time med klokkerne ved begravelserne jf. DL pag. 391, art. 40. 10. (K) Provsten i Øster Flakkebjerg herred skal få præsteenken Bodil Petersen (jf. landemodesag nr. 4 i appendiks 1) overtalt til bodfærdighed. 11. (Ø) Ang. præsteenkekassens regnskaber
9	1715, 2	1. (G) Pga. mange omstørfende folk i stiftet, som udgiver sig for at være "tartere", er der meget tyveri. Præsterne skal være ekstra opmærksomme på, hvem de tager til nadver og tilholde deres menigheder at angive mistænkte til de verdslige myndigheder. 2. (G) Præsterne skal sørge ekstra for kirkernes værdifulde genstande og gemme dem væk. 3. (G) Degnene må ikke ryge eller drikke, når de underviser. Provsten kan udstede mulkt eller henvise sagen til provsteretten. 4. (G) Degnene skal sikre regelmæssig undervisning. 5. (Ø) Ang. udsættelse af bækkener. 6. (B) Gentagelse af, at provster skal sørge for oversigt over døde og fødte i sit sogn og indsende det hvert år 1. januar (gentagelse af monitum nr. 1; 1711, 2).
10	1716, 1	1. (G) Ang. bise- og provstevitatser: forældre og husbonder har for vane at gå ud, når ungdommen skal høres. Det må de

		ikke. De skal blive, så de kan svare for deres børns og tyendes kundskaber, når disse findes forsømmelige. Degnene skal stå ved kirkedørene. 2. (G) Degne skal stå i kirken under prædiken samt synge salmerne, som der står i KR. Sognepræsten må dog bære over med gamle degne. 3. (Ø) Ang. kirker i Ramsø herred.
11	1716, 2	1. (K) Ang. kollekt for danske fanger i Tyrkiet. 2. (Ø) Angående auktioner over gejstlige dødsboer. 3. (G) Degnene må ikke kræve bestemte priser for ligprædikener, men nøjes med hvad sognebørnene kan betale. 4. (Ø) Om en adelig, som har doneret til en kirke i Merløse herred for at blive begravet i sakristiet. 5. (B) Kollektbøger uddelt.
12	1717, 1	1. (G) Provsterne skal syne kirkerne. 2. (Ø) Om midler til dem, som er værger for gejstliges umyndige efterladte. 3. (Ø) Om navngiven præsts restancer. 4. (Ø) Afdøde præsters biblioteker må gerne sælges i Kbh., da priserne dér er højere. Biskoppen skal have katalog over bibliotekernes indhold. 5. (K) Hvis kvinder, som mener at deres forsvundne ægtemænd er døde i krig, vil giftes igen, skal de forevise tamperettens dom over, at mændene vitterligt er forsvundet. 6. (K) Der må ikke opsættes tavler og indsamlingsbøsser, hvor sognefolkene går til skrifte, som det er CW's indtryk, at der gør. 7. (G) Om en navngiven degns uordentligheder.
13	1717, 2	1. (G) Ang. gejstlighedens håndtering af en kollektbog, hvor det bliver indskærpet, at degnene har pligt til hurtigt at sende kollektbogen videre til det næste sogn. 2. (G) Degnene går rundt i farverige klæder, hvilket de ikke må. Provsterne skal erindre for degnene, at de skal gå klædt passende til embedet.
14	1718, 1	1. (G) Gejstligheden skal erindre befolkningen om at observere helligdage jf. fdr. af 17. december 1717. Eksemplarer af fdr. sendes rundt således, at gejstlige kan læse dem fra prædikestolen. 2. (Ø) Ang. legater til fattige skoleelever. 3. (G) Degne og substitutter må ikke sædvanligvis prædike i stedet for præsterne.
15	1718, 2	1. (G) Præster må ikke tage ind i fremmede sogne og vie folk. 2. (Ø) Ang. degnes arv.
16	1719, 1	1. (G) Provsterne skal alvorlig formane præster om, at de ikke må lyse menigheden i band ved kalds fortabelse.

		2. (G) præster skal selv afløse dem, som står offentligt skriftemål i den kirke, hvor forargelsen har fundet sted.
17	1719, 2	1. (G) Med grund i DL 1-11-4 må præster ikke give nogen brandstøtte. 2. (G) Præster skal orientere øvrigheden om uægte børns dåb og udlæggelse af barnefader. 3. (Ø) Ang. præstegårde. 4. (G) Degnene skal holde opsyn med, at ingen bliver begravet i egekister jf. mangel på egetræ ifm. Store Nordiske Krig. 5. (G) Provster skal benytte viceprovster ved eget fravær 6. (Ø) Ang. degnenes betaling til skolepension.
18	1720, 1	1. (G) Præsterne skal overholde tidspunkt og længde for gudstjenesterne. 2. (K) Provsterne skal optælle papister i deres herredsprovsti. Særligt i forhold til interkonfessionelle ægteskaber. Det begrundes særligt med opdragelsen af parrenes børn. 3. (K) Ligeledes, når det kommer til calvinister. 4. (K) Yderligere om børn i interkonfessionelle forhold. 5. (K) Ang. to kvinder, som har forstyrret andagt i en navngiven kirke. De skal stå offentligt skriftemål. 6. (B) Provsterne skal indsende lotteriopgørelser. 7. (K) Overtro forbundet ved at to drenge har kvalt en tredje ved at komme jord i munden på ham for at få storm 8. (Ø) At der skal oprettes kasse for umyndige børn af afdøde gejstlige. 9. (Ø) Konventhuset skal sættes i stand, blandt andet med en kakkelovn.
19	1720, 2	1. (K) Provsterne skal indsende deres bemærkninger om alterbogens indhold. 2. (G) Degnene skal undervise ud fra katekismen.
20	1721, 1	1. (Ø) Ang. præsteenkekassen. 2. (K) Ang. omstrejfende folk (jf. monitum nr. 1; 1715, 2). 3. (K) Ang. at vielser, barnedåb og kvinders introduktion skal ske efter KR. 4. (Ø) Om kirkernes vedligeholdelse. 5. (G) Stevns herreds provst skal indstævne en navngiven degn og tiltale ham på sit embede. Evt. omkostninger betales af stiftskassen.
21	1721, 2	1. (G) Med henvisning til kgl. befaling oplæst på samme landemode, formaner biskoppen om, at ingen gejstlige må føre proces uden, at pågældende orienterer biskoppen. 2. (G) Ingen gejstlige, som har mistet kald, må bistå i kirkelige handlinger. 3. (K) Ang. uddeling af bibler.

22	1722, 1	1. (Ø) At mange præsteenker ikke får deres pension i rette tid. 2. (G) Præster må ikke vie fremmede personer. 3. (B) Præster og provster sender ikke cirkulærer hurtigt nok rundt. 4. (K) Et navngivet sognebarn efterlyses. 5. (G) Degnene skal både om sommeren og vinteren ugentligt holde undervisning i byerne, hvis de ikke vil straffes. 6. (B) Ang. efterlysninger på landemoderne, hvor man skal indlevere 30 eksemplarer af sådanne begæringer til omdeling i stiftet.
23	1722, 2	1. (Ø) Der er flere, der har klaget over, at de gejstlige tiendetagere opholder bønderne med tækningen over den tid, den kongelige forordning tillader. 2. (Ø) Ang. præsteenkers pension. Gentagelse af monitum nr. 1, 1722, 1. 3. (G) Biskoppen skal straks orienteres ved degnedødsfald.
24	1723, 1	1. (Ø) Patroner skal undersøge standen af deres patronatskirker og indberette det til stiftsovrigheden. 2. (K) Der må ikke afholdes gæstebud og bryllupper under fasten og på bededage. Eneste undtagelse er dåb af svage børn. 3. (G) Præster, som har to sogne, skal skifte mellem dem ift. tjenester. 4. (G) Uddeling af bibler.
25	1723, 2	1. (B) Degnene formanens ikke at behandle post skødesløst, hvor de skriver på brevene. Brevne skal bringes rundt i låst taske.
26	1724, 1	1. (G) Provsterne må ikke lade herredets præster betjene prædikestol og skriftestol mm. i stedet for sig. 2. (B) Sognepræster i landsogne skal opbevare kirkebøgerne passende. 3. (G) Degnene skal straffes, hvis de ikke vil bære vin, kalk, fad og brød fra anneks ind i kirken og tilbage igen. 4. (G) Der skal være katekisation ved bededagenes aftensang eller efter den sidst afholdte prædiken før bededagen. 5. (K) Soldater må kun giftes efter forudgående tilladelse. 6. (Ø) Angående en pensioneret præsts ulykke ved ildsvåde. 7. (Ø) Om en præsteenkes donation. 8. (Ø) Om en adeligs fundats. 9. (Ø) Regnskabsrevision til næstkommende landemode.
27	1724, 2	1. (G) Det tilkommer provsten at kaste jord på sognepræsternes pårørendes begravelser. 2. (G) Ang. annekterede sognekald.
28	1725, 1	1. (Ø) Provsterne skal orientere biskoppen, når præsteenker modtager midler.

		2. (G) Præster må ikke lyse ægteskab fra prædikestolen, da trolovede kan have sager på sig, som gør, at trolovelsen burde ophøre. 3. (G) Degne og klokkere skal sørge for, at mænd og kvinder ikke sidder blandet til nadver.
29	1725, 2	<i>Ingen monita.</i>
30	1726, 1	1. (Ø) Hvis en præst ikke har indsat i brandkassen kan han heller ikke nyde af den, også selvom formanden har indbetalt. 2. (Ø) Biskoppen skal orienteres om tyverier i kirken. 3. (Ø) Præsteenker kan indsætte i enkeassen efter præstens død efter bevilling. 4. (G) Præster må ikke udsætte jordpåkastelse.
31	1726, 2	1. (G) Som er erindret adskillige gange på landemoder, skal præster skrifte og lade sig betjene af den samme kollega. 2. (Ø) Ang. de gejstlige, som bliver værger.
32 + 33	1727, 1 (+ ekstraordinært)	1. (G) Præster må ikke vie familiære trolovede uden tilladelse. 2. (G) Heller ikke åbenbare skriftemål uden tilladelse. 3. (G) Med grund i DL 2-11-6, pag. 287 er præsterne før blevet advaret mod at tage på tinge uden provsten og biskoppens viden (jf., monitum nr. 5; 1712, 2). 4. (G) Herredsgejstligheden skal dække for provsterne, når denne er til landemode. 5. (G) Det samme gælder tilsvarende situationer. 6. (Ø) Ang. provstesyn på en kirke. 7. (Ø) Ang. provstesyn på en kirke. 8. (Ø) Ang. provstesyn på alle kirker. 9. (Ø) Vedrørende udbetaling af en præsteenkes pension. 10. (Ø) Det samme.
34	1727, 2	1. (B) Provster skal indsende oversigt over kirker. 2. (Ø) Om indsættelse af midler. 3. (Ø) Det samme. 4. (G) Præsterne skal sørge for, at klokkere og degne ikke aftvinger skriftemålssøgende penge (jr, monitum nr. 6; 1717, 1).
35	1728, 1	1. (G) Latinskolegejstligheden (rektorer mv.) skal også søge kirken for at være kristelige eksempler for deres elever ligesom, at de dermed skal hjælpe med at holde ro og orden blandt ungdommen. 2. (G) Præsterne skal være meget varsomme med at uddele attester til betlere og tiggere. 3. (Ø) Endnu engang formaner, at der bruges rigtig lang tid på indsættelserne til præsteenkekassen på landemodet. Derfor indskrænkes mulighederne for forrentning til 10 år eller ”a

		tempore ordinationis”. Man skal straks betale det, man vil indsatte. 4. (Ø) Man kan kun få udbetalinger fra brandkassen, hvis man har provsteattest på det. 5. (G) Købstadskapellanerne må ikke vie eller begrave lig uden sognepræsternes viden og samtykke. Det er for at sikre ordentlig kirkebogsførelse. 6. (Ø) Ang. kirkeejere.
36	1728, 2	1. (G) Det blev formanet stiftets gejstlige at hjælpe ”Amtets verdslige” i løsningen af sager, siden de gejstlige også selv kunne have behov for hjælp. 2. (Ø) Ang. indbrud i kirkerne. 3. (G) Der er mange degne, som bliver borte fra undervisningen. 4. (G) Ang. nøgler til kirken.
37	1729, 1	1. (B) CW bemærker, at en del stiftspapirer er forsvundet i forbindelse med branden – brændte eller bortstjålne. Derfor skal provsterne udskrive hver herredsbog og væsentlige dokumenter og sende til biskoppen. 2. (Ø) Ang. brandkassens uformående ifm. branden. 3. (G) Påbud om ikke at antage folk uden for ens menighed til lønligt skriftemål. 4. (Ø) Ang. gejstlige værger.
38	1729, 2	1. (Ø) Om jordskyld i de brændte grunde. 2. (Ø) Ang. præsteenkeudbetalinger. 3. (Ø) Ang. forhold mellem præst og præsteenke. 4. (Ø) Ang. kompensation efter branden.
39	1730, 1	1. (Ø) Gejstlig gæld til Christianshavns børnehus skal inddrives.
40	1731, 1 (1730, 2 afholdtes ikke pga. F4's død).	1. (G) At præsterne skal forestå katekisation og ikke overlade det til degnen. 2. (G) Degnene modsætter sig, at præsterne hører de enfoldige inden, de tager dem til lønligt skriftemål, men det er imod degnenes embedsed. 3. (G) Latinskolerektorerne må ikke afholde provsterne fra at besøge skolerne og høre disciplene, da det er provsternes arbejde. 4. (K) Hvis præsterne erfarer, at nogle fra købstadsmenighederne laver lukke stolestader eller ændrer på dem, skal præsterne meddele det til stiftamtmanden og biskoppen, da det er imod loven.
41	1731, 2	1. (K) Om omstørfende betlere. 2. (Ø) Ang. kirkernes økonomi.
42 + 43	1732, 1 (+ ekstraordinært)	1. (Ø) Om provsternes kirkesyn. 2. (Ø) Om beneficerede kirker.

		3. (G) Om provsternes fattigoptegnelser.
44	1732, 2	1. (B) Når provsteretsdomme forlanges af begge parter, skal genparterne være lige godt gengivet. 2. (G) Degne skal synge de anordnede salmer og ikke springe dem over eller vælge andre for at gøre gudstjenesten kortere. 3. (B) Degne må ikke lade deres elever bringe breve ud.
45	1733, 1	1. (Ø) Angående provsternes syn af kirken. 2. (Ø) Videre om provsternes kirkesyn. 3. (G) Der må ikke ringes med klokker til begravelse uden ligprædiken, da det er imod DL. 4. (Ø) Præsterne må ikke bortforpagte deres ejendom (jf. monitum nr. 4; 1712, 2).
46	1733, 2	1. (G) Præsterne må ikke rejse ud af herredet pga., at provstebreve ligger for længe og, at provsterne ikke har nogle til at modtage dem og til at stå til ansvar for overhøring af ungdommen. Dette er efter DL. Biskoppen vil tiltale dem, som overtræder. 2. (G) Ang. sognepræsternes pligter ifm. betlere.
47	1734, 1	1. (G) Præsterne skal indsende oversigt over betlere. 2. (G) Det samme med sognenes fattige. 3. (K) Yderligere om, at omkringfarende betleri skal afskaffes og de fattige derimod have kristelig forsorg. 4. (G) Præsterne skal indberette om der findes blokke til at modtage almisser i sognene. 5. (Ø) Provsterne skal indsende opgørelse over bondejord, som er givet til fundatser og hospitaler. 6. (Ø) Ang. indsendelse af regnskaber. 7. (Ø) Ang. Jus Patronatus.
48	1734, 2	1. (Ø) Ang. kirkeregnskaber. 2. (Ø) Provsterne skal indsende oversigt over købstadsjord, som bruges til tobak og korn. 3. (G) Igen om, at præster rejser langt omkring i stiftet mod DL 2-11-6. Det handler særligt om, hvis de er bortrejst, når de ellers skulle prædike. Når provsterne skal meddele samtlige herredspræster noget, skal det ske ved et møde i provstens kirke jf. DL 2-16-12, pag. 329.
49	1735, 1	1. (G) Ang. sognepræsternes fattigmandtaller. 2. (G) Præsterne skal sørge for, at degnene underviser en gang om ugen og også hjælper præsten med at katekisere i kirken. Ved forsømmelse skal det meddeles.
50	1735, 2	1. (B) En model til fattigregnskaber blev uddelt til alle provster for at sikre uniformitet. 2. (Ø) Fattigregnskaberne skal indsendes.

		3. (Ø) Om renovation af gejstlig ejendom i Benløse. 4. (G) Sognepræsterne skal være til stede i kirkerne ved provstevisitatser og ikke sende kapellanerne i stedet.
51	1736, 1	1. (Ø) Præsterne må ikke forhindre fattigopgørelserne. 2. (G) Præster må ikke begynde proces mod nogen degn eller andre uden biskoppens tilladelse (jf. monitum nr. 5, 1712, 2; monitum nr. 1, 1721, 2). Det er formanet som reaktion på landemodesag nr. 58, appendiks 1. 3. (G) Reaktion på samme sag nr. 58, hvor ingen gejstlig må indgå forlig uden om biskoppen, når de har gjort mange embedsforseelser selvom, at de har erkendt i provsteretten.
52	1736, 2	1. (G) Præsterne varsomme med at afvise folk fra lønligt skriftemål og nadver og offentligt beskæmme den pågældende for den ganske menighed. Undervisning vejen frem. 2. (B) Præsterne skal idømmes mulkt, hvis de nægter at møde hos provsten for at høre, hvad der er sket ved landemoderne. 3. (B) Præster og degne skal vedlægge erklæring på, at breve til biskoppen udelukkende omhandler embedet.
53	1737, 1	1. (Ø) Beneficerede kirkers regnskaber skal gennemgås af stiftsskriveren. 2. (Ø) Om gejstliges regnskaber. 3. (Ø) Om indsamlingsbøsserne til de fattige. 4. (G) Præster, som rejser uden tilladelse skal straffes, som der også er blevet påmindet før (nr. 1, 1711, 2; nr., 4, 1713, 1; nr., 2, 1713, 2; nr., 1, 1733, 2; nr. 3, 1734, 2).

Appendiks 3: Landemodesager under Peder Hersleb, 1738-1757

Num mer	Tidspun kt ⁸⁰¹	Klassifikati on ⁸⁰²	Vej til landemod e	Sagens parter	Sagen kort	Udfald
1	1738, 1; 1738, 2; 1739, 1; 1739, 2	Ø, d	Ang. skifteforret ning.	- Anders Toftgaard, forvalter på Gisselfelt (citant). - Ludvig Herfordt, provst i Ringsted herred.	-	Citanten underkendes.
2	1738, 1; 1738, 2	Ø, afvist	Ang. skifteforret ning.	- Marta Svane, degneenk e (citant). - Ludvig Herfordt, provst.	Degneenke n død, og prokurator en har ikke fuldmagt fra arvingerne.	Afvist.
3	1738, 1; 1738, 2	Ø, d	Ang. skifteforret ning	- Albert Hofman, degn til Snesere (citant). - Lars Terpager, provst	Degnen har ikke ville afstå indkomster til formanden s enke. Ej heller ville indgå forlig.	Citanten underkendes.

⁸⁰¹ *Årstal*, 1 = Sankt Hans landemode. *Årstal*, 2 = Dionysii landemode.

⁸⁰² Klassifikation af konflikt: G = *Gejstlig embedsvaretagelse*. Ø = *Økonomiske årsager*. K = *kirkelige forhold uden gejstlig deltagelse*. D = *dom*. F = *forlig*.

4	1738, 2; 1739, 1	Ø, d	Ang. skifteforret ning.	- Diderich Lundager , præst (citant) - Niels Heininge, provst i Løve herred.	Skifteforho ld vedr. citantens formand mellem citanten og præsteenke n.	Citanten får medhold.
5	1739, 1; 1739, 2	Ø, d	Indstævnin g af provsterets dom ang. levering af dårlig vin.	- Niels Vinding Dorph, klokker i Næstved, Skt., Peder (citant). - Jonas Vulf, kirkeværg e i Næstved, Skt. Peder.	Det kan ikke bevises, at kirkeværg e har leveret dårlig vin.	Citanten underkendes.
6	1740, 1	Ø	Ang. skifteforret ning.	- Ellen Kathrine Bybjerg, præsteen ke (citant).	-	-
7	1740, 2; 1741, 2	Ø	Indstævnin g af provsterets dom til konfirmatio n og skærpelse.	- Tord Borring, landfiskal (citant). - Rasmus Other, kapellan i Vordingb org.	-	-
8	1741, 2; 1742, 1; 1742, 2;	G, d	Indstævnin g af provsterets dom.	- Henrik Schub Vegerlev, degn (citant) - Sognepræ st Lars	-	Provsteretsdo mmen hvilede på 1739- forordningens artikel 2 som grundlag for at tiltale degneren ved retten. Dog er

				Terpager, Mern.		beviserne ikke tilstrækkelige og heller ikke stærke nok til, at han kan miste sit embede.
9	1743, 1	G, f	Indstævning af provsterets dom	- en Anders Dorsager	-	Parterne opnår forlig.
10	1745, 2	G, d	Sagen ikke nedskrevet før et yderst summarisk referat af domsafsigelsen.	- en Nimb, sognepræst (anklaget).	-	Nimb får frikendelse fra bøder men skal betale sagsomkostninger.
11	1747, 1; 1747, 2	Ø, fortsat uden for landemodet.	Ang. skifteforretning	- Andreas Knudsberg, ridefoged i Alstrup (citant).	Citanten på herskabs vegne (Justitsråd Bartholin).	Dommen faldt uden for landemodet, men parterne mødte efterfølgende op for at for at kommentere på dommen. De havde dog intet at erindre.
12	1748, 2; 1749, 1; 1749, 2	Ø, d	Arvesag	- Vedr. Hans Mahler, sognepræst i Olsker og Allinge, Bornholm. Dennes børn.	-	-
13	1749, 1; 1749, 2	Ø, d	Ang. skifteforretning	- Laurids Jæger, sognepræst i Vallensbæk (citant).	-	Skiftet fordeles og stadfæstes, men da præsten har gjort udfald mod provsten,

				- Peder Dorscheus, provst.		i dømmes citanten mulkt.
14	1751, 1; 1752, 2	G, f	Indstævning af provsterets dom til omstødelse.	- Laurids Jæger, sognepræst i Vallensbæk (citant). - Peder Dorscheus, provst.	Ang. at provsten har dømt præsten for at have hjemmedøbt sit barn og fordi, han havde ladet en student prædike for sig ved et herredskonvent.	Sagen opsat til forlig.
15	1753, 1; 1753, 2	Ø, f	Ang. skifteforretning	- Otte Ruud, rektor i Slagelse (citant).	-	Forlig ved biskoppen.
16	1756, 2; 1757, 1	Ø, f	Ang. præsteenkes pension.	-	-	Forlig.
17	1757, 1	G, behandles færdig efter PH's død-	Står ikke.	-	Degnen Maj Gielders, Gadstrup har givet falsk pas og skudsmål.	-
18	1757, 1; 1757, 2	Ø, behandles færdig efter PH's død-	Ang. nådsensår.	- Peder Dankel, sognepræst i Bringstrup	-	-

Appendiks 4: Peder Herslebs monita, 1738-1757

Nr.	Landemode ⁸⁰³	Emne ⁸⁰⁴
1	1738, 1	1. (B) Om at provsterne skal indsende informationer om provstiernes kirkers geografiske beliggenhed til brug for PH's visitatser. 2. (G) Provsterne skal indsende fortegnelser over skoler ("Kongens skoler eller Ryttergodsets") og skoleholderes formåen ang. livsførelse, embedstid, uddannelsesbaggrund og evner udi katekisation, undervisning og sang. 3. (B) Pga. at stiftskisten stadig er præget af mangel oven på 1728-branden, skal hver præst indsende oversigt over kaldet og dets menighed, kaldsretten, kaldets indkomster, kirkerne, præsten selv, om degnen og degnekaldet, om der er skolehus, om der er præsteenke, om der er stiftelser eller fundatser, om præstegårds og evt. anneksgårds størrelse, om der er breve eller dokumenter "som hører kaldet til" og andet nyttigt. Det er provsterne, som skal samle dem sammen. 4. (B) At hver kald skal have en embedsbog. 5. (B) Med henvisning til 1729, 1 anmoder PH om, at provsterne skal sende kopi af deres herredsbøger. 6. (B) Standardisering af formular til oversigt over fødte og døde. 7. (G) Provsterne skal visitere flittigt hvert år i deres provstier. Dernæst anvisninger på, hvordan de skal indberette det til biskoppen. I indberetningerne skal der stå forhold om kirkernes stand, lejemål, præstegård, andre økonomiske forhold, præsternes bedømmelse af degne og skoleholdere, og hvorvidt der er studerende i sognet. 8. (B) At breve til biskoppen skal vedlægges attest om, at det drejer sig om embedet. 9. (B) At breve til biskoppen skal vedlægges attest på "aparte papir" om, hvor de evt. skal sendes videre til "enten Stiftsbefalingsmanden eller Kirke-Inspectionen, eller Cancelliet". 10. (B) PH bemærker, at degnene skriver til ham. Det må de ikke, før de har konfereret med provst og præst. 11. (G) Indskærpelse af degnenes pligter. 12. (G) Præsterne skal straks meddele vakancer i degnekald.

⁸⁰³ *Årstal*, 1 = Sankt Hans landemode. *Årstal*, 2 = Dionysii landemode.

⁸⁰⁴ B = bureaukratiske opgaver. G = Gejstlig embedsvaretagelse. Ø = Økonomiske årsager. K = kirkelige forhold uden gejstlig deltagelse.

		13. (G) Om skoleholderes fortrinsret til degnekald. 14. (G) Om at vilkårlige ikke må prædike fra prædikestolen. Det er præsternes ansvar at sikre sig dette. 15. (G) Der skal jævnlig katekiseres, og gejstligheden skal ofte på husbesøg. 16. (B) Om efterlysning af personer i stiftet. 17. (Ø) Ang. provsternes kirkesyn. 18. (G) Provsterne skal indberette til stiftamtmanden, ”hvad til Justice-Cassen kan være falden”.
2	1738, 2	1. (B) Om regulering af praksis vedr. provsteret. 2. (K) Ang. vielse. 3. (K) Om, at bønder, der skifter tjenestested og gård ikke skal undgå konfirmation. 4. (B) På ugifte folks skudsmål skal der udtrykkelig stå, hvornår de er blevet konfirmeret. Præster skal på en eller anden måde føre fortegnelse over konfirmerede i deres kald. 5. (B) Om provsternes indberetningspligter. 6. (B) Præsterne skal indberette om forholdene vedrørende deres kalds klokkere og andre betjente, om de er studerede osv.
3	1739, 1	1. (G) Om at præster skal være mere årvågne med dokumentation ifm. vielser. 2. (K) Om hvornår konfirmation skal holdes på landet. 3. (K) Om, at dem der får ægteskabsdispensation skal sende en formueoversigt til biskoppen for, at han kan se, hvad de kan donere til hospitalerne. 4. (G) Med reference til 1721, 2-monitum om, at degnene ikke må gå ud af kirken. Det gentages, og PH begrundet det med, at ”de saavel som andre skal blive inde og høre prædiken”. 5. (B) Om at degnene skal holde en embedsbog også. 6. (Ø) Ifm. latinskoleforordningen: provster skal i konvent med deres præster afklare, hvad der kan skæres af degnekaldet og lægges til skolerne. 7. (B) PH anmoder om årlig oversigt over skoleholdere med baggrund i 1739-forordningen. 8. (Ø) Ang. provsternes kirkesyn.
4	1739, 2	1. (G) For at overholde kirkeskikken, må præster ikke mere lade deres børn hjemmedøbe. De må heller ikke foregive nød eller svagt barn. Og præstehustruerne må ikke introduceres på sognedage, ”når ingen offentlige Guds tjeneste holdis” men i menighedens nærværelse, ”at de kand gå dem for med got Eksempel”. 2. (G) Det samme gælder den ”alt for meget indsnegne private Communion”. Præsterne skal modtage nadver i menighedens overværelse.

		3. (G) Præster må heller ikke lade fremmede præster skrifte menigheden, hvis førstnævnte ikke er bortrejst. 4. (B) Klokkere og degne skal føre skriftemålsoversigt. 5. (G) Jf. fdr. 23. maj 1696 må præster ikke lade sig assistere af afsatte præster. 6. (G) Jf. KR skal præsterne selv holde kirkebog.
5	1740, 1	1. (G) Præster må ikke efterlyse fra prædikestolen mod betaling. Som rettesnor angiver PH, at det tilladte er kongelige befalinger og forordninger og, jf. fdr. 21 april 1683, det, som er blevet tilsendt af biskoppen. 2. (G) Ifm. med præsternes skoletilsyn skal de sikre sig, at de små børn begynder med <i>Sandheed til Gudfrygtighed</i> ("Hands Majestæt allernaadigst forordnede Forklaring") og ikke andre. 3. (G) At der katekiseres i alle menighederne "med flid og uden forsømmelse". Det er provsternes ansvar, at konfirmationsforberedelserne er omhyggelige. 4. (G) Skoleholdere skal koncentrere sig om undervisningen og må derfor ikke bruges til at prædike uden i nødstilfælde.
6	1740, 2	1. (Ø) Holstein: provsterne skal indsende opgørelse over justitskasseregnskab. 2. (Ø) Landsdommer begærer erindring om kirkeopgørelse. 3. (B) Jf. 1739, 1, monitum nr. 4 skal klokkerne og degnene også holde optegnelse over, af hvem og hvornår, der katekiseres og repeteres. 4. (G) Ellers var der ikke mere andet end at gentage, at katekisationerne skal være ofte "og det med mildhed og belevenhed, med mange Spørsmaal men ingen uden til Nødvendighed og Opbyggelse".
7	1741, 1	1. (B) Det ventes, at alle skoler står klar nytår, derfor skal provsterne indsende opgørelse over skoleholderne. 2. (G) Om præsternes opgørelse over kaldets studenter. 3. (Ø) Om provsternes kirkesyn. 4. (Ø) Stiftsøvrigheden erindrer om, at alle, som har "Publique regnskaber", skal sende dem til stiftsøvrigheden.
8	1741, 2	1. (K) Studerende ved Halle skal holde sig til "Langen og Francken" og få deres attester. 2. (B) Provster skal indsende relevant materiale om deres herreds skoler senest 1744. 3. (B) Provsterne skal tillige melde skole- og skoleholdermangler, hvis de findes.
9	1741, 1	<i>Ingen monita</i>
10	1742, 2	1. (K) Om at gudstjenester på landet skal begynde til en fastsat tid. 2. (G) Hvis man har to kirker, skal den ene begynde før middag.

		3. (K) Ang. vielser og dåb. 4. (G) Degnene må ikke undlade at møde op, når kirkeinspektørerne kommer for at høre, hvordan tingene står.
11	1743, 1	<i>Ingen monita</i>
12	1743, 2	1. (G) Studenter skal føre bevis for deres levned, når de søger nadver et nyt sted. 2. (G) Degne, som ikke holder skole, skal hjælpe med at læse i byerne.
13	1744, 1	1. (Ø) Om provsternes indberetning af kirkerne. 2. (G) Når landdegne skal have substitutter pga. alderdom, skal biskop, provst og præst godkende kandidatens duelighed. PH indprenter, at dueligheden skal forstås i forhold til undervisning af menigheden og ikke pligter som klokkringning mm. 3. (G) Degnene skal erindre skoleholderne i kongens skoler om monitum nr. 13, 1738, 1 om skoleholderes fortrinsret til degnekald ”i det synes at være glemt”.
14	1744, 2	1. (G) PH henviser til 1740, 1, nr., 2 og formaner, at man ikke må gå videre til egne katekismusforklaringer med <i>Sandhed til Gudfrygtighed</i> , når Luthers lille katekismus er lært [vel rettet mod skoleholdere].
15	1745, 1	<i>Ingen monita.</i>
16	1745, 2	1. (G) Den kongelige befaling om ikke at prædike over en time skal overholdes. PH formaner, at det ikke mindst gælder landemodeprædiken, som skal tjene til ”Lydheds eksempel”. Overtrædelser mulkeres med 2 rigsdaler.
17	1746, 1	1. (Ø) Stiftamtmanden om provsternes attester over provsteretternes justitskasser. 2. (G) At forældre sender deres børn ud af sognene i konfirmationstiden for at blive undervist af andre gejstlige og derfor kommer tilbage til konfirmation slet underviste. Ingen gejstlige må antage udensogns børn til undervisning. Hvis det sker, skal hjemsoignets gejstlige anmelde det til biskoppen. 3. (G) Man må ikke antage udensogns folk til nadver, da man ikke kan være sikker på, at de har fulgt katekisation og, at man ikke ved noget om ”deris forhold”. 4. (G) Skoleholdere i de ”funderede scholer” skal anerkende provst og præst som deres overordnede. 5. (G) Det erindres jf. kgl. fdr., at skoleholdere står under gejstlig jurisdiktion ”og agtes for geistlige personer”. Derfor skal de, ligesom ”præster, rectores og degne” ikke påbegynde processer uden provstens vidende med tanke på at få sagen ”mindelig afgjort”.
18	1746, 2	1. (G) Provsterne må ikke forsømme deres visitatser. 2. (G) De lovgrundede bededage må ikke forsømmes.

		3. (G) Det erindres, at repetition og katekisation glemmes en del steder, hvilket ikke må ske. 4. (G) Flere tager mange ad gangen til skrifte og absolverer dem for alt på grund af ”en skammelig ladhed”. Det er i mod DL, KR og kongelige anordninger. Derfor skal provsterne forhøre sig om det i menigheden, og hvis det er tilfældet, skal biskoppen orienteres, og præsten tildales for provsteretten. Provsterne har ansvar, ”saafremt det tager overhånd”. 5. (G) Ift. repetitionen er der forskel på alterbogen og KR, hvor sidstnævnte også modsiger sig selv nogle steder. Alterbogen skal følges, da den ”egentlig er gjort til brugen i Kircken”. Det understreges, ”Nogen, uden for begge vil forbedre det”, hvilket ikke må ske.
19	1747, 1	1. (G) Degnene må vogte sig for at forskrive, hvad de vil have ifm. begravelser. 2. (G) Degnene skal gå præsterne til hånd med mandtal over ungdommen.
20	1747, 2	<i>Ingen monita.</i>
21	1748, 1	1. (Ø) Ang. kirkeregnskaber. 2. (B) Jf. fdr. 13. maj 1720 og 18. juni 1746, må præster indsende oversigt over, om der er papister, der er gift og har børn med lutheranere, i deres sogne og hvor mange, der i så fald er ”saa og for Samvittigheds skyld og at være uden Ansvar baade for Gud og Msker”. 3. (G) Præster må se efter, at ”slige Børn” ikke sendes ud af landet. 4. (G) Man må ikke vie papister før, de ”reverserer sig”, at børnene skal oplæres luthersk. 5. (B) Man skal adressere biskoppen ordentligt i skrivelser til ham.
22	1748, 2	1. (G) Det erindres, at repetition og katekisation nogle steder ”tracteres luncken, andre Steder gandske glemmes”. Provsterne skal forhøre sig, om det er så og også formane præsterne. 2. (B) Kapellaner skal også have acta synodalia mm. at vide. 3. (G) Jf. rskpt. 9. februar 1748 skal kapellanerne, hvor de er, læse højtids offer efter DL. 4. (G) Jf. mange monita: degnene skal selv bære kalk ”og ikke holde sig for Gode noget af det, som deris Embede tilkommer”.
23	1749, 1	1. (Ø) Stiftamtmanden erindrer om provsternes pligt. ifm. justitskasserne. 2. (B) Om provsternes årlige indberetningspligt med deres visitatsers indhold. 3. (G) Det forundrer PH, at unge, som ikke kan læse, bliver antaget til konfirmation. Dette er imod kgl. fdr. 4. (G) Ang. gejstlighedens pligter ved henrettelser.

		5. (G) "De fattiges Taule" skal ombæres i købstæderne om fredagen, når der er nadver. 6. (Ø) Ang. degnepension. 7. (K) Om at kirkeklokkerne ikke må bruges til bøndernes sommeridning. 8. (B) Degnene skal mulkteres, hvis de forsømmer deres postforpligtelser. 9. (G) Degnene bør ikke trakteres af bønderne, når han underviser børnene. Undervisningen på gårdene "bør være Ungdommen opbyggelig, og derfor handles ligesaa alvorlig og Gudelig, som Catechisationen i Kircken". Degnene må heller ikke drikke og ikke "efter læsningen tillades Ungdommen frihed til Legen og Spøgerie". 10. (G) Degnene må ikke vægre sig for tage "ældre og gamle Folck" til særlig undervisning, når denne henvises af præsten med grund i sognebørnenes vankundighed. [Kall 490] Præsten og degnen skal dog samarbejde "paa at slige kand fatte de aller enfoldigste Sandheder". 11. (G) Jf. 1738, 1 advares degnene mod "ald Motvillighed i Deris Embede": ift. ombæring af kalk, omsendelse af kollektbøger, rejse til annekset, om deres tillysninger og læsninger, er til stede så længe folk er til skrifte. De skal tiltales i fald af modvillighed "til ret Exempel for andre".
24	1749, 2	1. (B) Ved sognepræstens dødsfald påfalder det degnen at føre registrering "med ald Accuratesse" over "alt hvad kand være vedkommede", så sognepræstens efterfølger kan indføre det i kirkebogen. 2. (B) Degnene skal ikke indføre kritiske bemærkninger eller "noget U-vedkommende" i deres embedsbøger.
25	1750, 1	1. (Ø) Ang. provsternes kirkesyn. 2. (G) Ang. præsternes pligt med at indføre i kirkebogen, når de vier interkonfessionelle par. 3. (B) Attesten på de breve, der sendes biskoppen, skal lyde: "Dette Brev angaar alene Stifts-Øfrigheds, heller Bispe-Embedet og ingen privat Sag" (jf. 1738, 1, monitum nr. 8). 4. (G) Kgl. anordning: skriftemålsoptegnelser skal være i præstegården 2 eller 3 dage før selve skriftemålet. 5. (B) Degnene skal holde deres embedsbøger "reene, skickelige og omstændige".
26	1750, 2	1. (G) Degnene skal umiddelbart efter at have læst og undervist i alle sognets gårde begynde forfra på runden. 2. (G) Biskoppen noterer sig, at "det er jammerligt" at høre, hvordan børn og ungdom læser katekismen "urigtig, forfalske ordene, udelukke og tilsette stavelser" adskillige steder. Derfor tilholdes det degnene, at de skal lære disciplene Luthers lille katekismus "rent, tydelig og forstaaelig". Præsterne skal være ekstra opmærksomme på dette ved deres katekisation.

27	1751, 1	1. (K) Ang. den sørgelige omstændighed, at børn ligges ihjel af deres forældre fordi forældrene ”gaar paa tungt arbejde, og derover sove haardt”. Præsterne skal advare mod det ved deres katekisation. 2. (G) Det er provsterne, som skal holde skifte over skoleholderne. 3. (G) Degnene må ikke bare lade døbevandet står søndag efter søndag. PH søger både at komme, hvad han kalder befolkningens ”superstition” til livs + almindelige sanitære hensyn. 4. (Ø) Flere præsteenker har klaget over, at de må vente på deres pension. 5. (Ø) Præsteenker skal give attest på deres ”ustraffelige forhold”. 6. (B) I de årlige opgørelser skal skoleholderne nævnes ved navns nævnelse.
28	1751, 2	<i>Ingen monita.</i>
29	1752, 1	1. (G) Provsterne skal høre præsterne, om de besøger skolerne. Ligeledes, ”ved ærindring og Kiærlighed” at påminde og befordre skolegang ”baade i Kircke og i Byerne”. 2. (G) Adskillige provster og præster har indberettet, at skolerne står ledige ”dend hele Sommer”. Præsterne skal ”alvorlig tilholde” forældrene det, at deres børn, i det mindste de små, skal søge skole. Dernæst herskaber og sidst amtmand. 3. (G) Præsterne skal ”i det mindste” sørge for, at det ikke bliver skoleholderens skyld, men at han passer skolen uanset, om der kun kommer to eller tre disciple. Hvis skoleholderen er degn, skal han læse i byerne, hvis skolen er ledig. Ryttergodsdegne, som er fritaget for skolehold, skal stadig læse om sommeren i byerne.
30	1752, 2	1. (G) Jf. monitum nr. 2, 1743, 2 må degnene ikke vægre sig ved at give sin præst underretning om den ugentlige læsning i byerne. 2. (B) Degnene skal også indgive skrifteoversigter.
31	1753, 1	1. (B) Kapellanerne klager endnu engang over, at de ikke bliver meddelt, hvad der er hændt på landemoderne (jf. 1748, 2, nr. 2). 2. (G) Selvom, at der nu har været skole overalt i mindst 10 år, er der stadig sognebørn ”20 til 24 Aar gamle, som i dend til er opvoxne” som stadig er ”i Vankundighed”. Præsterne skal derfor huske, at det er deres ansvar, og at de ikke er fritaget for skyld, hvis de ikke i deres kopibøger kan bevise, at de har erindret forældrene, har andraget det for herskab og forvalter og amtmand (jf. 1752, 1, nr. 2). 3. (G) Visitationer må ikke forlænges pga. lange salmer og prædikener, som tager tiden fra det ”som er Øye-mærket”. 4. (G) Endnu engang vedr. at nævne skoleholderes navn og levned i opgørelser. 5. (Ø) Ang. kirkesyn.

		6. (G) Degne må ikke antage substitut selv, men dennes duelighed skal prøves af provst og præst. Ligeledes skal der være ”rigtig Aarsag” til antagelsen.
32	1753, 2	1. (Ø) Sognepræsterne skal huske at betale provsterne sine visitatspenge.
33	1754, 1	<i>Ingen monita.</i>
34	1754, 2	1. (K) Ang. kollekt til Vallakiet, som provsterne skal stå for. 2. (G) Provsterne og præsterne skal sikre sig, at ingen degne holder kro.
35	1755, 1	1. (G) At provstekonventerne skal holdes efter DL og ikke anderledes. 2. (G) Stiftamtmanden (”Hands Høyædle Høyærværdighed”): om at gejstligheden skulle købe en nyudgivet samling af landemodeprædikener.
36	1755, 2	1. (G) Ift. flyttetider skal sognepræsterne erindre sognefolkene om, at de ikke må tage tjenestefolk uden skudsmål fra andre sogne, jf. DL. 2. (G) Sognepræsterne skal tjekke det ved husbesøg, med mandtal og ved katekisationen. Hvis der er nogle, som ikke har skudsmål, skal husbond og stiftamtmand tage hånd om det. 3. (G) Om at konfirmationen, ”dend saa nyttige, opbyggelige og opvækkende skik”, må ikke udvikle sig til et ”dødt Opus Operatum”, som kan ske på mange måder, men især når præster forbereder de unge på de spørgsmål, præsten stiller dem ved konfirmationen. 4. (G) Om degnenes vinterlæsning i byerne. 5. (G) Degnene skal hjælpe sognepræsterne med konfirmationsforberedelse. 6. (B) Degnene skal vedligeholde deres embedsbøger. Præsterne har ansvar for, at ”betage dem dend Undskyld, at de faaer ikke Monita Synodalia at vide”.
37	1756, 1	1. (G) Ingen anden forklaring end <i>Sandhed til Gudfrygtighed</i> må introduceres, ”allermindst de nys udgangne Forklaringer, som hvercken er eenfoldig, forstaaelig for de Eenfoldige, ey heller opbyggelig for andre, og derfor icke Tienelig”. 2. (K) Ang. teologiske skrifter skal de, jf. DL 2-21-1, først sendes til biskoppen, som derefter indstiller dem til universitetet, ”hvilcket i sær bør i agt tages ved Catechetiske Bøger”. 3. (G) Skoleholderne skal flittig formane disciplene at møde til katekisation om søndagen, ”baade Præstens og Degnens”.
38	1756, 2	<i>Ingen monita.</i>